

शिक्षण संक्रमण

पुणे

वर्ष ८ वे

मे-जून (जोडअंक) २०२०

अंक ११

मासिक

पृष्ठ संख्या १००

किंमत रु. २०

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

* विनम्र अभिवादन *

भगवान गौतम बुद्ध

महाराणा प्रतापसिंह

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व
उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
● मे-जून २०२० : शके-१९४२

शिक्षण संक्रमण

◆ संपादक ◆

डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

कार्यकारी संपादक

डॉ. शशिकांत चव्हाण
सहसचिव, राज्यमंडळ, पुणे

◆ सहायक संपादक ◆

श्री. गोवर्धन सोनवणे
संशोधन अधिकारी

◆ संपादक मंडळ ◆

सदस्य

डॉ. जयश्री अत्रे
श्री. ज्ञानेश बावीकर
निमंत्रित सदस्य
डॉ. दिलीप गरुड
श्री. सलिल वाघमारे
श्री. माधव राजगुरू

◆ सल्लागार मंडळ ◆

डॉ. शकुंतला काळे
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे
सदस्य
श्री. तुकाराम सुपे
श्री. शरद गोसावी
श्री. कृष्णकुमार पाटील

लेखानुक्रम

■ आपत्तीची इष्टापत्ती करण्याचा काळ	प्रा. प्रवीण दवणे	६
■ कोव्हीड - १९ विषाणूवरील संशोधन	विवेक भालेराव	९
■ नवा शिक्षक	डॉ. श्रुती पानसे	१३
■ ललित लेखन शैली	सतीश पोरे	१६
■ Impact of Leadership on student achievement	जगदीश कुंभार	२०
■ विद्यार्थ्यांची बुकबँक	डॉ. संदिपान जगदाळे	२४
■ कर्मवीरांचे जीवन व शैक्षणिक कार्य	प्रा. शांताराम पोखरकर	२६
■ झेप-एका अतिदुर्गम शाळेची	भारती ओंबासे	३१
■ परि अवधान एकवेळें दीजे।	संपत गर्जे	३३
■ शिक्षणातील गाभाघटक	डॉ. किरण नागतोडे	३७
■ आडनावात काय दडले आहे ?	डॉ. गणेश राऊत	४५
■ महर्षी कर्वे यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य	रेखा भदाणे	४९
■ शालेय व्यवस्थापनातील पंचकडी	शलाका नागवेकर	५७
■ संस्कृतिका	माधुरी कुलकर्णी	६०
■ वारली चित्रशैलीची ओळख	वंदना हुलबत्ते	६४
■ करिअर निवड एक महत्त्वाची बाब	लिंबाजी सोनवणे	६६
■ वाचनसंस्कृतीचा विकास-काळाची गरज	सुलक्षणा भरांगडे	६९
■ विद्यार्थी समजून घेताना	महादेव इरकर	७२
■ फाली उपक्रम - शेतीसंबंधीचे धडे	संजय गवळे	७७
■ मनातले तरंग	दिलीपकुमार फडके	८१
■ भाषानिर्मिती ते भाषासंवर्धन - एक दृष्टिकोन	सविता आष्टेकर	८३
■ ऑनलाईन वर्ग : यशाचा मूलमंत्र	जगदीश इंदलकर	८७
■ स्वयंअध्ययन एक प्रभावी शिक्षण पद्धती	काकासाहेब वाळुंजकर	९३
■ यू ट्यूबवरून घ्या गणिताचे धडे	अजय काळे	९६

‘शिक्षण संक्रमण’ हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डी, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

- वार्षिक वर्गणी : रु.२००/- किरकोळ अंक रु. २०/-
- शिक्षण संक्रमण अंकाची वार्षिक वर्गणी ‘सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे’ किंवा ‘SECRETARY, MAHARASHTRA STATE BOARD OF SEC & HIGHER SEC EDUCATION PUNE’ यांच्या नावे राज्य मंडळाच्या वरील पत्त्यावर मनीऑर्डरने किंवा डिमांड ड्राफ्टने पाठवावी.
- अॅण्ड्राईड अॅप - मोबाईलच्या गुगल Play Store वर shikshansankraman सर्च करून डाऊनलोड करा.
- वेबसाईट - <http://shikshansankraman.msbshe.ac.in> अंकाविषयी अधिक माहिती पाहा.
- Email : secretary.stateboard@gmail.com | Website : <http://www.mahasscboard.maharashtra.gov.in> | फोन : ०२०-२५७०५०००
- अंकातील लेखांचे अन्यत्र कोठेही पुनर्मुद्रण करण्यासाठी राज्यमंडळाची पूर्वानुमती घेणे आवश्यक आहे.

महत्त्वाचे : या अंकात व्यक्त झालेली मते त्या त्या लेखकाची स्वतंत्र असतात; मंडळ त्यास सहमत असेलच असे नाही.

शिक्षण संक्रमण - मे-जून (जोड अंक) २०२० (३)

मनोगत ✍️

मे-जून २०२० मधील 'शिक्षण संक्रमण'चा जोडअंक आपल्या हाती देताना आम्हाला आनंद होत आहे. मात्र या सुट्टीत आपणाला कोरोना विषाणूशी सामना करावा लागला व तो अद्याप चालूच आहे. त्यामुळे आपल्या जगण्यावर काही बंधने आली. ती बंधने पुढेही काही काळ पाळावी लागतील. कोरोनाने माणसाच्या जगण्याचे सारे आयामच बदलले. जीवनाच्या सान्या क्षेत्रांवर त्याने आक्रमण केले. सान्या जगाची आणि जगण्याची घडी विस्कटून टाकली. पण यातूनही आपण बाहेर पडूच, मात्र संकटाचे संधीत रूपांतर करण्याचे कसब आपण शिकून घेतले पाहिजे, हे ही तितकेच खरे.

या अंकात प्रवीण दवणे यांचा 'आपत्तीची इष्टापत्ती करण्याचा काळ' आणि विवेक भालेराव यांचा 'कोव्हीड -१९ विषाणूवरील संशोधन' हे अभ्यासपूर्ण लेख घेतले आहेत. त्याचप्रमाणे डॉ. श्रुती पानसे यांचा 'नवा शिक्षक', सुलक्षणा भरणे यांचा 'वाचनसंस्कृतीचा विकास-काळाची गरज', शांताराम पोखरकर यांचा 'कर्मवीरांचे जीवन व शैक्षणिक कार्य', रेखा भदोने यांचा 'महर्षी कर्वे यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य', लिंगाजी सोनवणे यांचा 'करिअर निवड-एक महत्त्वाची बाब', महादेव इरकर यांचा 'विद्यार्थी समजून घेताना', सविता आष्टेकर यांचा 'भाषा निर्मिती ते भाषा संवर्धन-एक दृष्टिकोन' हे आणि इतरही लेख वाचनीय आहेत.

गेल्या दीड-दोन महिन्यांत विद्यार्थ्यांच्या छंद जोपासण्यावर मर्यादा आल्या. तसेच घराबाहेर जाऊन खेळणे, पोहणे इत्यादी खेळांवर घरात राहिल्यामुळे निश्चितच बंधने आली. जरी आपण कोरोना विषाणू प्रादुर्भावामुळे घरातच राहिलो, तरी आपल्या संरक्षणासाठी, पोलीस, डॉक्टर्स, परिचारिका, वैद्यकीय व स्वच्छता कर्मचारी हे तसेच अन्य अनेक घटक घराबाहेर, रस्त्यावर, त्यांच्या कुटुंबापासून दूर राहून सेवा बजावत आहेत. त्यांच्या या खडतर सेवेला आपण सलाम करूया.

शिक्षकांनीही याकाळात काही पुस्तके वाचून त्यांचे ज्ञान अद्ययावत केले असेल. बाहेर पडायला बंधने असली तरी शिक्षकांना व विद्यार्थ्यांना सुट्टीत काही अनुभव मिळालेच असतील. हे अनुभव म्हणजे अनौपचारिक शिक्षणच होय. आता शाळा सुरू झाल्यावर औपचारिक शिक्षण सुरू होईल. या औपचारिक व अनौपचारिक शिक्षणातूनच जीवन समृद्ध होते. व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो.

यावर्षी इयत्ता बारावीची पाठ्यपुस्तके बदलली आहेत. या बदललेल्या पाठ्यपुस्तकांचा संबंधित विद्यार्थ्यांनी बारकाईने अभ्यास करावा. बदल हा मानवी जीवनाचा स्थायीभाव आहे; मग त्याला शिक्षणक्षेत्र तरी कसे अपवाद राहील? या बदलत्या प्रवाहांचे प्रतिबिंब या पाठ्यपुस्तकांत पाहायला मिळेल. पाठ्यपुस्तके

ही फक्त परीक्षेपुरती आणि गुण मिळवण्यापुरतीच मर्यादित नसून ती जीवन घडविण्यासाठीही उपयुक्त असतात. शिक्षकांनी त्यांच्या कौशल्यपूर्ण अध्यापनाने या पुस्तकांचे अंतरंग विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवावे, ही अपेक्षा.

आपल्या महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती १ मे १९६० रोजी झाली. या मंगल प्रसंगाने अनेक कवींच्या लेखणीला स्फुरण चढले आणि राजा बढे यांनी 'गर्जा महाराष्ट्र माझा' हे गौरवगीत लिहिले. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर लिहिते झाले.

बहु असोत सुंदर संपन्न की महा । प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा ॥

तर राम गणेश गडकरींनी महाराष्ट्राचे वर्णन केले-

मंगल देशा, पवित्र देशा, महाराष्ट्र देशा ।

प्रणाम माझा, घ्यावा हा श्रीमहाराष्ट्र देशा ॥

१ मे हा आंतरराष्ट्रीय कामगारदिन! आपल्या श्रमांनी जीवन फुलवणाऱ्या श्रमिकांचा या दिवशी सन्मान केला जातो. ७ मे हा समतेचे प्रवर्तक महात्मा बसवेश्वर यांचा जयंतीदिन, त्यानिमित्त त्यांना विनम्र अभिवादन. तथागत गौतम बुद्धांनी साऱ्या विश्वाला प्रेम, करुणा, अहिंसा आणि शांतीचा संदेश दिला. १८ मे बुद्धपौर्णिमेच्या निमित्ताने त्यांना विनम्र अभिवादन. २१ मे हा दहशतवाद व हिंसाचारविरोधी दिवस म्हणून पाळला जातो. दहशतवाद हा माणुसकीला काळिमा फासणारा शत्रू आहे; म्हणून विद्यार्थ्यांमध्ये प्रेम, बंधुभाव, शांती, माणुसकी ही जीवनमूल्ये रुजविण्यासाठी कटिबद्ध होऊया. 'सशस्त्र क्रांतीचा मेरू उभारून, मारिता मारिता मरेतो झुंजेन' म्हणणाऱ्या स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकरांचा २८ मे हा जन्मदिन. या तेजस्वी सुपुत्राला विनम्र अभिवादन. ३१ मे रोजी लोककल्याणकारी पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर यांची जयंती आहे. तसेच मूर्तिमंत धाडस, महाप्रतापी महाराणा प्रतापसिंह यांची ६ जून रोजी जयंती आहे. या थोर विभूतींना विनम्र अभिवादन. ११ जून रोजी मायमाउली साने गुरुजी यांचे देहावसान झाले. त्यांच्या लेखणीने महाराष्ट्राचे समाजमन घडविले. 'भारतीय संस्कृती', 'श्यामची आई' ही त्यांची पुस्तके म्हणजे संस्काराची गंगोत्रीच होय. साने गुरुजींच्या पवित्र स्मृतींना अभिवादन. तर २६ जून रोजी समतेचे कैवारी, समाजसुधारक, लोकनेते राजर्षी शाहू महाराज यांची जयंती. त्यांच्या मानवतावादी कार्याचा परिचय विद्यार्थ्यांना करून देऊया. छत्रपती शाहू महाराजांना विनम्र अभिवादन!

या नवशैक्षणिक वर्षाची सुरुवात अडचणींवर मात करत नव्या उमेदीने होईलच, याची खात्री आहे. सन २०२०-२१ या नवीन शैक्षणिक वर्षाच्या सर्वांना मनःपूर्वक शुभेच्छा!

डॉ. शकुंतला काळे
अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

आपत्तीची इष्टापत्ती करण्याचा काळ

प्रवीण दवणे

☎ ९८२०३८९४१४

कोरोना विषाणूच्या संसर्गापासून बचाव करण्यासाठी आपण सारेच घरात स्थानबद्ध झालो. या दोन महिन्यांत काय करावे, असा प्रश्न अनेकांना पडला. मात्र कवी, लेखक, गीतकार प्रवीण दवणे यांनी बालांसाठी कविता लिहून त्या फेसबुकवरून प्रसारित केल्या. त्यांना उत्तम प्रतिसाद मिळाला. एका सर्जनशील कवीने वेळेचा सदुपयोग कसा केला आणि समाजात सकारात्मकता कशी जागवली हे सांगणारा लेख.

आपत्तीची संपत्ती करणे हे खऱ्या सर्जनशील व्यक्तिमत्त्वाचे कार्य आहे. गेले काही महिने एका अनोळखी आणि अकल्पित नकारात्मक परिस्थितीतून सारे विश्व जात आहे. अशा वेळी आपणही त्या विश्वाचा एक अंश असल्यामुळे त्या निराशेची काजळी आपल्या मनावर चढणे हेही स्वाभाविकच आहे आणि आपण तर अध्यापन व्यवसायातील सततच्या चैतन्यमय वातावरणातील एक घटक. इतके महिने अगदी स्वतःला बंद करून घेताना दोन आव्हाने आपल्या मनापुढे उभी राहतात. पहिले आव्हान बाहेरून येणाऱ्या विषाणूंपासून स्वतःला सुरक्षित ठेवणे आणि चैतन्यशून्यतेच्या विषाणूंपासून स्वतःच्या मनाचा बचाव करणे.

पहिले आव्हान शारीरिक अंतर ठेवण्याचे, तोंडाला आच्छादन लावण्याचे, हात स्वच्छ ठेवण्याचे इत्यादी. आता हे सर्व ऐकूनऐकून मुखोद्गत झाले आहे; परंतु दुसरे आव्हान अधिक अवघड आहे; कारण त्याचे नियम बसून तयार करता येत नाहीत. स्वतःला सतत चपळ ठेवण्याचा, सकारात्मक ठेवण्याचा

प्रत्येकाचा पथ स्वतंत्र आहे. दुसरा माणूस सुचवू शकतो अथवा स्फूर्ती देऊ शकतो; परंतु त्या गोष्टींना आपले स्वतःचे मन किती अनुरूप आहे, हे ज्याचे त्यानेच ठरवायचे असते. आपल्यासारखाच मी एक अध्यापक असल्याने आपल्याच कुटुंबातील म्हणून मी केलेला प्रयोग व त्यातून निर्माण झालेले संचित आपल्यापुढे मांडू शकतो.

विषाणूच्या संसर्गप्रमाणे या काळात माझ्याही अंतर्मनात तीन लाटा येऊन गेल्या. पहिली अर्थातच थोडे भांबावण्याची, दुसरी स्वतःलाच सकारात्मक धक्का देत गतिमान ठेवण्याची आणि तिसरी हे अजून किती काळ करायचे, या जाणिवेने थोडे शांत होण्याची आणि अर्थातच पुन्हा नव्याने मार्गक्रमण करण्याची. खरं सांगू, हा पथ आंतरिक असतो. ‘एकला चलो रे’ या स्वरूपाचा असतो. तुम्ही जितके दुसऱ्यावर अवलंबून राहाल, तितके तुम्ही अधिक एकाकी होत जाता. कोरोनाच्या या काळात मी अनेक अर्थानी अंतर्मुख झालो. बाह्यप्रगतीच्या, वैज्ञानिक झेपेच्या वार्ता कितीही केल्या तरी दृष्टीलाही न दिसणारा एक विषाणू तुमची बाह्यप्रगती कोसळून टाकू शकतो. एका मुंगीने हत्तीचे प्राण घ्यावेत तसे या विषाणूने महासत्तांचे अगदी मांजर करून टाकले आहे. अशावेळी जगण्यामधील व्यर्थता अधिक जाणवत राहते. आपण सगळी धडपड कशासाठी करायची? काहीच कारण नसताना अचानकपणे आपण या जगातून नाहीसेच होणार या जाणिवेने निराश न होता या निरर्थकतेला अर्थ द्यायला हवा ही भावना प्रबळ झाली. आज जगात जी सांस्कृतिक, वैचारिक,

साहित्यिक, वैज्ञानिक संपत्ती उरलेली आहे, ज्याच्या बळावर आपण आज आनंदाने जगू शकतो, ती संपत्ती ज्याने निर्माण केली, त्यांनी जर स्वतःपुरतेच जगायचे ठरवले असते, तर आज आपण कुठल्या संपत्तीच्या आधारावर वाटचाल केली असती? जीवनाची निरर्थकता कळलेले ते योगी होते, तरीही त्यांनी केवढे अर्थपूर्ण काम केले, आपण सारे त्याच आचार्यवंशाचे विनम्र पाईक आहोत, याच भावनेने मी माझ्या मनाला गती दिली. खरे तर माझे अवघे आयुष्य रेल्वेच्या चाकांवर आणि विमानांच्या पंखांवर गेले. इतके थांबणे आणि तेही घरातल्या घरात, अवघड होते. अशा क्षणी मनाचा स्वच्छ तलाव कंटाळ्याच्या शेवाळ्याने भरून जाऊ शकतो. एक अध्यापक असल्यामुळे मी मुळात एक वाचक आहे, स्वतःच्या ग्रंथसंग्रहालयातील किती तरी कवितासंग्रह मी पुन्हा वाचनासाठी घेतले. पूर्वी वाचलेल्या अनेक कवितांचा आता या एकांताच्या गुहेत मला वेगळाच अन्वय लागत होता. स्वतःशी या कविता म्हणताना कधी गुणगुणताना, माझे मन पुन्हा एकदा कवितेच्या प्रांगणात गेले.

या कविता वाचतावाचताच आपोआपच एक हळुवार पीस आकाशातून उडतउडत माझ्या संवेदनांना येऊन बिलगले, मनात विचार येऊ लागला, अरे मी एक शिक्षक, कवी, वक्ता. हा सर्व आनंद मी माझ्याचसाठी का घेतो आहे? घेतलेला आनंद जगाला वाटणे हाच तर शिक्षकांचा स्थायीभाव. मग या क्वारंटाईनच्या काळात घरातून बाहेर न जाता जगाला भेटण्याचा माझ्याकडे एक उपाय होता, की काही स्वतःच्या तर काही इतरांच्या मला भावलेल्या कवितांचे रसनिरूपण मी रसिक अध्यापकांसाठी करू शकतो की! आणि त्यातूनच मृत्तिकागंध या ध्वनिचित्रमुद्रित निरूपण माझ्या फेसबुक पेजवर

गुंफण्याचा प्रयोग मी केला. वेगवेगळ्या प्रकृतीच्या लयतालांच्या कवितांचे पंचवीस कार्यक्रम, फेसबुकच्या माध्यमांतून मी सादर केले. यापूर्वी वेळेच्या अभावामुळे मी माझे फेसबुक पान सुरूही केले नव्हते आणि खरे तर मला त्यात रसही नव्हता; मात्र गेल्या दोन-अडीच महिन्यांच्या काळात मला या माध्यमाची विलक्षण शक्ती उमजली. माझ्या या उपक्रमाला शिक्षकांनी नुसते चिन्ह करून 'लाईक' केले नाही, तर त्यावर शेकडो शिक्षकांनी चर्चा केली. नवीन पुस्तकांची नावे विचारली, शब्दांचे अर्थ विचारले, स्वतःचे अध्यापनाचे अनुभव थेट माझ्यासमोर मांडले. खरे सांगू, या काळात मला अनेक नव्या संवेदनशील मनाचे मित्र मिळाले. रोजचा संवाद असल्यामुळे अध्यापकांशी चर्चेचे मंथन होत राहिले. मला खात्री आहे, या उपक्रमातून माझे सांगणे व त्यांची टिपणे यातून नव्या रसिक अध्यापकांची एक रसदिंडी महाराष्ट्राला लाभेल.

हा सगळा विचित्र बंदिवास मी स्वतःला नव्याने शोधण्याचा काळ मानला. सतत कंटाळत, कुढत राहिलो असतो तर आपल्या आधीच्या साधनेला अर्थ उरला नसता. जगातले उत्तम साहित्य, हे बंदिवासातच लिहिले गेले आहे, हा इतिहास आहे. लोकमान्य टिळकांचे 'गीतारहस्य', आचार्य विनोबांचे गीतेवरील भाष्य, स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे 'कमला' काव्य, पंडित नेहरू यांचे 'डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया' किंवा 'इंदिरा पत्र' अशा कितीतरी भारतीय विचारवंतांचे अमोघ साहित्य ब्रिटिशांच्या बंदिवासात निर्माण झाले आहे. इथे त्या बंदिवासाचीही तुलना नाही, मी एक शिक्षक आणि लेखक म्हणून विचार केला. आतापेक्षाही खडतर अवस्थेत माणसे जर अचानक मिळालेल्या मोकळ्या वेळेचा उपयोग करू शकतात, तर आपण एक स्फूर्ती म्हणून त्यांच्या या भावऊर्मीकडे बघायला

काय हरकत आहे? शिक्षकाला तर सांगण्यासारखे कितीतरी असते. मला वाटते, आपला अध्यापनाचा विषय कोणताही असो, खऱ्या अध्यापकाने कागदाशी बोलले पाहिजे, लेखणीच्या ओठांनी. मी या काळात तसाच प्रयत्न केला. थोडा विचार केला, मेंदूला ताण दिला, तर आतली गणिते सुटतात, असा माझा अनुभव आहे. एका सकाळी मला वाटले आपण वयाने व विचाराने प्रौढ असलेल्या वाचकांसाठी खूप लिहिले; परंतु जे उद्याचे मोठे वाचक आहेत, त्यांच्यासाठी आपण काय लिहितो? त्यातूनच रोज एक नवीन बालकविता हा प्रयोग मला सुचला.

विश्वास ठेवा, एक कवी आणि लेखक म्हणून माझा अनुभव असा आहे. बालसाहित्य लिहिणे हा सर्वात अवघड प्रकार आहे. दिसायला सोपे; परंतु व्यक्त करण्यासाठी अत्यंत अवघड असा हा प्रकार आहे; म्हणूनच मराठीत मोठ्यांसाठी उत्तम आणि विपुल लिहिणाऱ्या साहित्यिकांनीही छोट्यांसाठी विशेष बालसाहित्याची निर्मिती केलेली दिसत नाही. एक विंदा करंदीकर, मंगेश पाडगावकर यांचा सन्माननीय अपवाद सोडला तर इतक्या मोठ्या लेखकांनी बालसाहित्य का निर्माण केले नाही हे सांगणे कठीण आहे. पु. ल. देशपांडे यांनी तर खंतच व्यक्त केली आहे, की आपल्या हातून म्हणावी तशी मुलांसाठी साहित्यनिर्मिती झालेली नाही. हे सगळे आठवण्याचे कारण हे, की आता या अचानक लाभलेल्या वेळेत आपल्या हातून थोडेफार बालसाहित्य निर्माण होऊ शकेल. 'पंख मनाचे' असे शीर्षक देऊन मी रोज एक बाल कविता लिहिण्याचे ठरवले आणि सुप्रसिद्ध सुलेखनकार अच्युत पालव यांच्या सुलेखनाच्या साथीने फेसबुकच्या माध्यमातून कविता पाठवणे सुरू केले.

तीन-चार दिवसांत प्रतिसाद व त्यावरील प्रतिक्रियांचा महाराष्ट्रातून असा काही ओघ सुरू

झाला, की मी चकितच झालो. खरे सांगायचे तर फेसबुक या माध्यमाचा खूप मोठा प्रभाव असतो, याची मला कल्पनाच नव्हती. विशेषतः प्राथमिक व माध्यमिक इयत्तांच्या शिक्षकांनी भरभरून प्रतिसाद तर दिलाच; परंतु घरात राहूनही अनेकांनी या कवितांवर प्रयोग सुरू केले. काहींना त्यांनी चाली लावल्या आणि आपल्या विद्यार्थ्यांना पाठवल्या. काहींना कवितांच्या रसग्रहणांची स्पर्धा घेतली. परदेशातूनही प्रतिक्रिया येऊ लागल्या. फिनलँड देशातील शिक्षणाचा विचार करणारे विचारवंत हेरंब कुलकर्णी यांनी या प्रयोगाची दखल घेतली आणि व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगच्या माध्यमातून जागतिक व्यासपीठावर क्वारंटाईन काळात झालेल्या बालशैक्षणिक प्रयोगाच्या चर्चेसाठी पाचारण केले, हे सगळे अद्भुत आणि सुरस होते. इतक्या बालकविता सलग माझ्या हातून रोज लिहिल्या जातील, असे मला जर आधी कुणी सांगितले असते, तर माझा त्यावर विश्वासही बसला नसता.

हा क्वारंटाईन काळ स्वतःसाठी, देशासाठी आणि जगासाठी सर्वात आव्हानाचा काळ आहे. एका सूक्ष्म विघातक जंतूपुढे हरायचे की त्यावर मात करून सारे विश्व आरोग्यदायी नव्या सूर्याकडे न्यायचे हे ठरवण्याचा काळ आहे. पृथ्वीने याहूनही आघात सोसले आहेत आणि मानवता नेहमीच जिंकत आली आहे आणि याही वेळी आपण जिंकणार आहोत आणि त्यासाठीच समाजात सकारात्मक विश्वास जागवण्याचे काम हे एक आत्मशैक्षणिक काम आहे हे मानून संघटित जिद्दीने आपण ते तडीस न्यावयाचे आहे. आपणही आपले या काळातील सकारात्मक कार्य लेखनातून व्यक्त करावे आणि अध्यापनकार्य अधिक समृद्धीकडे न्यावे ह्या या निमित्ताने शुभेच्छा.

कोव्हीड - १९ विषाणूवरील संशोधन

विवेक भालेराव

९७६३२८६९९०

‘कोव्हीड - १९’ या विषाणूने जगभर थैमान घातले आहे, त्यामुळे सारे जगच ठप्प झाले आहे. या महामारीत लाखो लोकांना प्राणास मुकावे लागले आहे. ‘कोव्हीड - १९’ या विषाणूचा आकार, त्याचा होणारा अनिर्बंध प्रसार, तो जेथे पसरतो, तेथील त्याचा अस्तित्वकाल आणि त्यावर प्रतिबंधक लसींचे चाललेले संशोधन, यावर अभ्यासपूर्ण प्रकाश टाकणारा हा लेख

सध्या ‘कोव्हीड - १९’ या विषाणूच्या साथीने जगभरात मृत्यूचे थैमान घातले आहे. जागतिक महामारीला कारण ठरलेला हा विषाणू कसा आहे, तो नेमके काय करतो? ह्याचा वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून ह्या लेखात आढावा घेतला आहे.

कोरोना विषाणू सामान्यतः वटवाघळांमध्ये आढळतात; मात्र त्यांच्यासाठी ते घातक नसतात. वटवाघळातल्या मूळ कोरोना विषाणूत आनुवंशिक बदल किंवा उत्परिवर्तन होऊन ‘कोव्हीड - १९’ ची निर्मिती झाली असावी. वुहान (चीन) मधील प्राण्यांच्या उघड्या बाजारातून ते मानवात आले असावेत असाही एक कयास आहे. आश्चर्य वाटेल; पण ह्या बाजारात मांजरे, वटवाघळे, मासे, साप, कुत्री असे अनेक प्रकारचे जिवंत तसेच मृत प्राणी विक्रीस ठेवलेले असतात. ‘कोव्हीड - १९’ हा विषाणू मानवासाठी नवीन असल्याने व अनेकांची रोगप्रतिकारक क्षमता कमी पडल्याने संसर्गजन्य रोगाची साथ पसरली.

‘कोव्हीड-१९’ हा विषाणू, विषाणूंच्या कोरोना गटातला आहे. या गटातले विषाणू सर्दी तसेच सार्स व मर्स ह्या श्वसनसंस्थेच्या अत्यंत घातक संसर्गजन्य रोगांना कारण ठरले आहेत. ह्या विषाणूंना कोरोना हे नाव त्यांच्या आकारावरून दिलेले आहे. ते गोलसर असून त्यांच्या पृष्ठभागावर चित्रात दाखवतात तसे सूर्यकिरणांप्रमाणे काट्यांसारखे भाग असतात. आपल्या सूर्यमालेतील सूर्याभोवती असणाऱ्या तेजोवलयाला कोरोना असे म्हणतात. हा विषाणूदेखील त्यासारखा दिसतो, अशी कल्पना केली आहे. त्यावरून या विषाणूंना कोरोना विषाणू असे म्हटले जाते.

‘कोव्हीड-१९’ ह्या विषाणूचा आकार अत्यंत सूक्ष्म असतो. आपण शालेय प्रयोगशाळेत वापरतो तशा प्रकाशीय सूक्ष्मदर्शकाखाली तो दिसू शकत नाही. सर्वसाधारण प्रकाशीय संयुक्त सूक्ष्मदर्शकात नमुन्याची एकहजारपट विवर्धित प्रतिमा बघता येते, तर इलेक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शकात एक दशलक्षपट विवर्धन मिळू शकते. कोरोना विषाणूचा अभ्यास करण्यासाठी ट्रान्समिशन इलेक्ट्रॉन मायक्रोस्कोप वापरला जातो. ह्या विषाणूचा आकार सरासरी सुमारे सव्वाशे नॅनोमीटर इतका सूक्ष्म असतो. एक नॅनोमीटर म्हणजे एका मीटरचा एक अब्जांशावा भाग होय.

जेव्हा एखादी व्यक्ती खोकते, तेव्हा पण तिच्या नाकातोंडातून थुंकीचे किंवा लाळेचे सुमारे तीन हजार सूक्ष्म थेंब उत्सर्जित होतात, जे आपल्या डोळ्यांना दिसत नाहीत, तर शिंकल्यास चाळीस

हजार सूक्ष्म थेंब उत्सर्जित होत असतात. कोरोनाबाधित व्यक्तीच्या खोकल्याच्या किंवा शिंकेच्या अवघ्या एका सूक्ष्म थेंबात वीस लक्ष कोरोना विषाणू असतात. शिंकेतून ते ताशी तीनशे किलोमीटर वेगाने एक मीटर अंतर कापतात. यासाठीच कोरोनासंसर्ग टाळण्यासाठी समाजात इतरांपासून किमान एकमीटर अंतर दूर राहा, असे सांगितले जाते. कोरोना विषाणू कोरोनाबाधित व्यक्तीकडून इतरांकडे खोकला किंवा शिंकेच्या सूक्ष्म थेंबांद्वारे किंवा हवेतल्या धूलिकणांमार्फत जाऊ शकतात. तसेच ते आजूबाजूच्या वस्तूंवर पडून काही काळ संसर्ग घडवण्यास सक्षम असतात. कोरोना विषाणू हवेतील धूलिकणांवर दोन ते तीन तास राहू शकतात व एखाद्याच्या नाकात शिरू शकतात. प्रयोगाने असे आढळले आहे, की हे विषाणू काचेवर शहाण्णव तास, प्लास्टिक किंवा स्टीलवर बहात्तर तास, कार्डबोर्डवर चोवीस तास, कापडावर तीन तास, तांबे किंवा लाकडावर चार तास, धातूवर बेचाळीस तास टिकू शकतात. नंतर त्यांचे आपोआप विघटन होऊन ते निष्क्रिय होतात.

‘कोव्हीड-१९’ विषाणू निरोगी बाह्यत्वचेतून शरीरात घुसत नाहीत; मात्र निरोगी व्यक्ती या वस्तूंच्या संपर्कात आल्यास हे विषाणू त्याच्या हातांद्वारे तोंड, नाक, डोळे ह्यांना केलेल्या स्पर्शाने शरीरात जाऊन त्याला बाधा होऊ शकते. कोरोना विषाणू सूक्ष्म जंतूप्रमाणे सजीव नसून तो एक नाजूक प्रथिनरेणू असतो व त्या भोवती चरबीचे आवरण असते. तो प्राण्यांच्या पेशीत कार्यक्षम राहू शकतो. कोरोना विषाणूंचे बाष्प नसलेल्या कोरड्या, उष्ण, सूर्यप्रकाश असणाऱ्या ठिकाणी निसर्गतः विघटन लवकर होते. थंड वातानुकूलित हवेत ते काही काळ स्थिर राहू शकतात. त्यांचे प्रमाण बंदिस्त जागेपेक्षा उघड्या हवेशीर

जागेत कमी असते. हे विषाणू साबणाचा फेस, अतिनीलप्रारण, अल्कोहोल, क्लोरिनचे जंतुनाशक, पेरॉक्सिअसेटिक ॲसिड, उष्णता ह्यामुळे लवकर विघटित होतात. साबण किंवा डिटर्जंटच्या फेसाने विषाणूभोवतीचे चरबीचे आवरण विरघळते, आतील प्रथिनरेणू पांगतो व आपोआप तुटतो.

‘कोव्हीड-१९’ या विषाणूचा संसर्ग प्रामुख्याने फुफ्फुसांना होत असल्याचे आढळले आहे. आपण श्वसनात सामान्यपणे नाकावाटे हवा शरीरात घेतो. ती श्वासनलिकेतून आत जाते. श्वासनलिका दोन्ही फुफ्फुसांत विभागलेली असते. या दोन विभागांना लघू श्वासनलिका (ब्राँची) असे म्हणतात. त्यांना दोन्ही फुफ्फुसांत अनेक फाटे असतात. या फाट्यांना ब्राँची ओल्स असे म्हणतात. त्यांच्या शेवटच्या टोकांना अत्यंत पातळ असे वायुकोश असतात. ते अत्यंत सूक्ष्म अशा रक्तवाहिन्यांनी वेढलेले असतात. या रक्तवाहिन्यांना केशवाहिन्या असे म्हणतात. आपण श्वास घेतला, की वायुकोश प्रसरण पावतात, तर श्वास सोडला की वायुकोश आकुंचन पावतात. वायु कोशांतील हवेतला प्राणवायू केशवाहिन्यांतील रक्तात विरघळतो, तर रक्तातला कार्बनडाय ऑक्साईड वायू वायुकोशांत जातो व नंतर उच्छ्वासावाटे बाहेर पडतो. नाकावाटे आत जाणारे कोरोनाचे विषाणू वायुकोशांतून फुफ्फुसांच्या आतील थरातील पेशींपर्यंत जातात. त्या पेशींच्या भोवती इतर पेशींप्रमाणे संरक्षक आवरण किंवा पेशीभित्तिका असते. ही पेशीभित्तिका अर्धपर्याय असते. म्हणजे तिच्यातून सर्वच गोष्टी आत जाऊ शकत नाहीत. पेशींना गरज असणारे पोषक पदार्थ त्यांच्या आत शिरू शकतात तर पेशींना नको असणारे निरुपयोगी पदार्थ पेशीभित्तिकेतून बाहेर

जाऊ शकतात. त्यामुळे कोरोना विषाणूदेखील प्रथम पेशीभित्तिकेबाहेर पडतो; पण नंतर विषाणूला आत प्रवेश मिळतो. हे कसे घडते? ते आपण बघू.

‘कोव्हीड-१९’ विषाणूच्या भोवती काट्यांसारखे भाग असतात, तर फुफ्फुसातील पेशीवरती ए.सी.इ. ग्राही (अँजिओटेनसीन कन्व्हर्टिंग एंझाइम रिसेप्टर) नावाने ओळखले जाणारे भाग असतात. विषाणू त्याच्यावरील काट्यांच्याद्वारे पेशींवरील ग्राहींवर चपखलपणे शिरतो. विषाणू पेशींवर चिकटला की तो पेशींना त्यांचा मित्र वाटतो, त्यामुळे त्याला पेशीत सहज प्रवेश मिळतो आणि पेशीच्या विनाशाला सुरुवात होते. विषाणू पेशींच्या कार्यावर नियंत्रण मिळवतो व स्वतःच्या आतील आर.एन.ए. नावाने ओळखला जाणारा घटक पेशीत सोडतो. त्यात विषाणूच्या प्रतिकृती किंवा प्रती निर्माण करण्याची आज्ञावली असते. एक ते चौदा दिवसांचा काळ तसाच जातो. त्याला उबवण काळ असे म्हणतात. तेव्हा विषाणू शरीराच्या आत असूनही विषाणूबाधेची बाह्य लक्षणे दिसत नाहीत.

ह्या काळात पेशींच्या आत विषाणूंच्या असंख्य प्रती निर्माण होत असतात, त्यामुळे पेशी फुगत जाते. विशिष्ट मर्यादितंतर पेशी फुटते आणि लक्षावधी विषाणू बाहेर पडतात. ते इतर अनेक पेशींवर हल्ला करतात. आता आपल्या शरीरातील रोगप्रतिकार यंत्रणाला चालना मिळते. विषाणूंना मारण्याच्या प्रयत्नांत शरीराचे तापमान वाढणे, घशाला कोरड पडणे, श्वास घेताना दम लागणे, नाकातून द्रव पाझरणे, कोरडा खोकला येणे, घसा खवखवणे, पदार्थांची चव तसेच वास न समजणे अशी प्रतिकूल लक्षणे दिसू लागतात. आपल्या शरीरातील ज्या पेशींवर ए.सी.इ. ग्राही जास्त प्रमाणात

असतात, तेथे हे विषाणू त्यांचे नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. फुफ्फुसांप्रमाणे ए.सी.इ.-ग्राही जास्त प्रमाणात असणाऱ्या श्वसनमार्ग, लहान आतडे, टेस्टिकल्स, मूत्राशय, हृदय, रक्तवाहिन्या यांच्या पेशींना विषाणूसंसर्ग जास्त होत असल्याचे आढळले आहे. काही काळ आपल्या शरीरातील रोगप्रतिकारक यंत्रणा ह्या विषाणूंचे स्वरूप समजावून घेते व त्याला नष्ट करू शकतील अशा अनेक प्रतिपिंडांची निर्मिती रक्तातील विशेष अशा पांढऱ्या ‘बी’ पेशींद्वारे मोठ्या प्रमाणात सुरू होते. ही प्रतिपिंडे विषाणूंच्या बाहेरील काट्यांवर जाऊन चिकटतात, त्यामुळे विषाणू आपल्या शरीरातील पेशींबरोबर बंध निर्माण करणे व आत शिरणे ह्या गोष्टी करण्यात असमर्थ होतात. एक प्रतिपिंड एकावेळी एकापेक्षा जास्त विषाणूंना निष्क्रिय करण्याच्या प्रक्रियेत भाग घेऊ शकते. प्रतिपिंडांनी विषाणूंशी बंध निर्माण करून त्यांना निष्क्रिय केले की आपल्या रक्तातील पांढऱ्यापेशी विषाणूंना चिकटलेल्या प्रतिपिंडांसकट गिळंकृत करण्यास सुरुवात करतात. ह्या पांढऱ्या पेशींना महाभक्षीकोशिका किंवा मॅक्रोफेज असे म्हणतात. विषाणूंना अशा रीतीने नष्ट केल्यावर सुमारे सात ते आठ दिवसांत शरीर संसर्गमुक्त होते व रोगाची लक्षणेही जातात. मात्र जेव्हा रोगप्रतिकार यंत्रणा दुर्बल असते किंवा अपुरी पडते, तेव्हा शरीर पुरेशा प्रमाणात प्रतिपिंडे निर्माण करू शकत नाही, तेव्हा व्यक्ती विषाणूसंसर्गाला बळी पडते. विषाणूसंसर्ग फुफ्फुसात असल्यास तेथे वायुकोशांजवळ आपल्या शरीरातील मृतपेशी व चिकटस्राव एकत्र होऊन पू निर्माण होतो, त्यामुळे वायुकोशाच्या कार्यात अडथळा येतो. प्राणवायू रक्तात मिसळण्याचे कार्य मंदावते, धाप लागते व प्रसंगी मृत्यू ओढवतो. अशा प्रसंगी

कृत्रिम श्वास देऊन फुफ्फुसाचे कार्य सुरू ठेवण्यास मदत करण्याचा प्रयत्न केला जातो. रक्तावाटे शरीरातील इतर अवयवांत विषाणूसंसर्ग फैलावल्यास त्या अवयवांच्या कार्यात अडथळा निर्माण होऊ शकतो. काही कोरोनाबाधित रुग्णांत उलट्या, जुलाब होणे, रक्तवाहिन्यांत रक्ताच्या गुठळ्या होणे, लघवीतून रक्त, प्रथिने जाणे अशीही लक्षणे आढळली आहेत. काही हिमोग्लोबीनवर हल्ला करून, लोहाच्या आयनांच्या जागा बळकावून त्यांची प्राणवायू वाहण्याची क्षमता संपवतात असेही आढळले आहे.

वयोवृद्ध व्यक्तींत रोगप्रतिकार यंत्रणा दुर्बळ असल्यास त्यांचे शरीर योग्य प्रमाणात प्रतिपिंडांची निर्मिती करू शकत नाही. तसेच ज्या व्यक्तींना कर्करोग, उच्चरक्तदाब, दमा, हृदयविकार, टोकाचा मधुमेह आहे किंवा ज्यांचे शरीर व्यसनांनी खंगलेले आहे, अशा व्यक्ती 'कोव्हीड - १९' विषाणूंना बळी पडण्याचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळले आहे. महिलांच्या तुलनेत पुरुषांत कोरोना मृत्यूचे प्रमाण जास्त असल्याचे लक्षात आले आहे. महिलांमध्ये असणाऱ्या इस्ट्रोजेन या संप्रेरकांमुळे त्यांची रोगप्रतिकार यंत्रणा जास्त प्रभावी ठरत असावी, असे काही वैज्ञानिकांचे मत आहे. आपली रोगप्रतिकारयंत्रणा चांगली ठेवण्याचा प्रयत्न करणे आपल्या हातात असते. रोगप्रतिकारक्षमता वाढवण्यासाठी पुरेशी प्रथिने असणारा योग्य आहार, योग्य व्यायाम, विश्रांती व रात्री झोप (सात ते आठ तास), सूर्यप्रकाश (१५ ते २० मिनिटे), व्यसने व मानसिक तणावांपासून मुक्त जीवनशैली, योग्य श्वसन (प्राणायाम), जेवताना गरम अन्न,

दिवसभरात पुरेसे पाणी (तीन लीटर) यांचा उपयोग होतो. सी तसेच ई जीवनसत्त्व असणारे अन्नपदार्थ रोग प्रतिकारशक्ती वाढवतात असे आढळले आहे. लसीकरण केले जाते, तेव्हा रोगाचे हतबल किंवा मृत विषाणू शरीरात टोचून रोग उत्पन्न न करता प्रतिपिंडे निर्माण केली जातात. त्याद्वारे आपल्या रोगप्रतिकार यंत्रणेला विषाणूंचे स्वरूप आधीच समजलेले असते, त्यामुळे प्रत्यक्षात जेव्हा विषाणू शरीरात शिरतात, तेव्हा ते पेथीत जाऊन त्यांच्या अनेक प्रती निर्माण होण्याच्या आधीच आपले शरीर प्रतिपिंडे निर्माण करून त्यांना निष्प्रभ करण्यात यशस्वी होऊ शकते. सध्या जगातील वैद्यकीय क्षेत्रातील प्रस्थापित वैज्ञानिक संस्था, तसेच औषधे निर्मिती कंपन्या 'कोव्हीड - १९' वरील प्रतिकोरोना औषधाच्या तसेच लसींच्या निर्मितीत गुंतलेल्या आहेत. हे संशोधन जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अधिकारात तसेच नेतृत्वाखाली चालते. जगात सुमारे एकशे वीस संशोधक गट त्यासाठी अहोरात्र झटत आहेत. काही वैज्ञानिकांच्या गटांनी कोव्हीड-१९ प्रतिबंधक लसीची निर्मिती केली आहे, पण त्या लसीची सर्व वयोगटातील व्यक्तींवरील चाचण्या यशस्वी होणे, तसेच लस सुरक्षित असल्याची खात्री होणे महत्त्वाचे असते. त्यासाठी बराच कालावधी लागू शकतो. त्यांच्या मानवावरील चाचण्या सुरू आहेत. भारतीय वैद्यकीय संशोधन परिषद ही भारत बायोटेक इंटरनॅशनल लि. यांच्या समवेत 'कोव्हीड-१९' वरील लस विकसित करित आहे. नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ व्हायरॉलॉजी यांचाही त्यात सहभाग आहे.

नवा शिक्षक

डॉ. श्रुती पानसे

☎ ९८८१५०७०५५

काळानुरूप शाळेतील अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत बदल व्हायला हवेत. त्यात आधुनिक तंत्रज्ञानाचाही वापर करायला हवा; परंतु एवढ्याने शिक्षणप्रक्रिया सुकर होणार नाही; तर मुलांमधील उपजत गुणांचा शोध घेऊन, त्यांच्यातील वैयक्तिकतेला समजून घेऊन, त्यांच्यात शिक्षणाची गोडी निर्माण करायला हवी. मुलांना प्रयोगशील बनविण्यासाठी शिक्षक व व्यवस्थापनानेही प्रयोगशील असायला हवं हे सांगणारा लेख.

काळ बदलतोय, त्यानुसार प्रत्येक नोकरी, व्यवसायात खूप बदल होत आहेत. प्रत्येकाच्या हातात तंत्रज्ञानाची नवी दारं उघडली आहेत. त्याचा वापर प्रत्येक जण आपापल्या पद्धतीने करत आहे. आपण करत असलेलं काम जास्तीत जास्त सुयोग्य, बिनचूक व्हावं, यासाठी प्रत्येकाचा प्रयत्न असतो. असं असताना शिक्षक मागे कसा राहील? आपलं शिकवण्याचं काम जास्तीत जास्त अभ्यासपूर्ण असावं, मुलांना तो विषय नीटपणे कळावा, मुलांचा अभ्यासातला रस टिकून राहावा, त्यांना नवनवी माहिती मिळावी, यासाठी अनेक शिक्षक प्रयत्न करताना दिसतात.

मनाने नव्या असलेल्या आजच्या शिक्षकाला जुन्या पद्धतीचं शिक्षण बदलून टाकायचं आहे. मुलांच्या मनात आपला धाक वाटावा, यापेक्षा मुलांना आपण मित्र वाटावं, यासाठी अनेक शिक्षक प्रयत्न करताना दिसतात. काही शिक्षकांना जुनं चित्र बदलायचं आहे. वास्तविक केवळ काही शिक्षकांना नाही, तर सर्वच शिक्षकांनी याप्रमाणे विचार करायला हवा.

वर्गातल्या पारंपरिक पद्धतीच्या या चित्रात बदल व्हायला हवा. तसा करायचा असेल तर आधी

माझ्यात बदल करायला हवा. मी माझ्या अभ्यासक्रमात शिकलो, तेच आणि तसंच वर्गात शिकवण्यापेक्षा माझ्या वर्गातल्या मुलामुलींना मी अधिक बोलतं करायला हवं. त्यांना खूप प्रश्न पडले पाहिजेत. मी त्यांना उत्तरं शोधायला प्रवृत्त केलं पाहिजे. मी त्यांना उत्तरं कशी शोधायची, हे सांगितलं पाहिजे. त्यासाठी मी स्वतःला बदलायला हवं. मी साचलेलं पाण्याचं डबकं नाही, तर मी प्रवाही आहे. ज्ञानात आणि तंत्रज्ञानात जे बदल होताहेत, ते मी स्वीकारले पाहिजेत. हे तेव्हाच शक्य होईल, जेव्हा मी न थकता नवे प्रयोग करत राहीन. मला पडलेल्या प्रश्नांची उत्तरं मी शोधत राहीन, तेव्हा मी या आधुनिक काळाचा शिक्षक आहे हे सिद्ध होईल.

एक खूप चांगली गोष्ट आहे, की अनेक शिक्षक शिक्षिका नव्याने स्वतःच्या व्यवसायाकडे बघताहेत. विशेषतः तरुण शिक्षक या पेशाकडे निव्वळ नोकरी म्हणून न बघता, मी माझ्या वर्गातल्या, माझ्या शाळेतल्या मुलांना नवीन काय देऊ शकतो याचा विचार करताहेत.

शिक्षण क्षेत्रातल्या कितीतरी समस्या अगदी जुन्या-पुराण्या आहेत. वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या आहेत. या समस्या काय आहेत, हेही सगळ्यांना माहीत आहेत; पण तरीही त्या रेंगाळलेल्या आहेत; अगदी वर्षानुवर्षे! पण त्यांचा परिणाम आपल्या वर्गातल्या मुलांपर्यंत न आणता त्यांच्या भवितव्याची काळजी करणारे अनेक शिक्षक-शिक्षिका आहेत. ते आपापल्या वर्गात प्रयोग करताहेत. प्रयोग म्हणजे काय, तर एखाद्या गोष्टीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी विविध मार्गांनी प्रयत्न करणं.

वर्गात अनेक समस्या असतात. कोणाला अनेकदा सांगावं लागतं. कोणात स्थिरतेचा अभाव असतो, तर कोणाची आर्थिक पारिस्थिती योग्य नसते. कुपोषणाची समस्या असते तर कधी मुलं ज्या

वस्तीत राहतात तिथे शिक्षणयोग्य वातावरण नसतं. उलट मुलांसमोर कोवळ्या वयात घरात आणि बाहेर अतिशय वाईट प्रकार घडतात. अशा वेळेला शिक्षकाला हे सर्व लक्षात घेऊन अभ्यास घ्यावा लागतो. अशा अडचणींचा सामना करावा लागतो. अशा प्रश्नांवर प्रयोग करत मात करणं म्हणजेच प्रयोगशील असणं.

उत्साही शिक्षक मुलांना टिकवून ठेवण्याचे, त्यांना अभ्यासाची गोडी लावण्याचे सर्व प्रयत्न करतात. विविध शाळांमध्ये मराठी-इंग्रजी माध्यम, म.न.पा. शाळा, व्यक्तिगत पातळीवर, छोट्या संस्थेच्या माध्यमातून अनेक शिक्षक, कार्यकर्ते प्रयोग करतात. मार्ग काढतात. थोडक्यात, मुलांचं शिक्षण आता आहे, त्यापेक्षा अधिक चांगलं कसं होईल, याचा विचार ज्या संबंधित शिक्षक आणि व्यवस्थापकांच्या मनात सतत चालू असतो, तिथेच प्रयोग घडतात, ते कृतीत आणले जातात. साहजिकच प्रयोगशीलतेचा अभाव म्हणजे प्रयत्नच खुंटणं. आपल्या समाजातल्या सर्वच्या सर्व मुलांना काळाप्रमाणे उत्तम शिक्षण मिळणं हे आवश्यक आहे, हे तत्त्वतः मान्य केलं जातं; पण प्रेमळ शाळा, उत्साही वर्ग, उत्सुक मुलं हे चित्र कुठे दिसतं?

शिक्षणाचा चांगल्या प्रकारे विचार करणारी, त्यातून सकस तेच बाहेर काढणारी शाळा आणि शिक्षणकेंद्रं जगभरात आहेत; तिथे काय घडतं? अशा ठिकाणी विविध प्रश्नांवर प्रयोग करून बघितले जातात. काम करत असताना एखादा प्रश्न समोर आला, त्याचे समाधानकारक उत्तर मिळाले नाही, तसंच तो प्रश्न पुन्हापुन्हा जाणवत राहिला, तर त्याचे समाधानकारक उत्तर मिळाले पाहिजे, यासाठी झपाटलेली मनं त्या प्रश्नांच्या विचारात स्वतःला झोकून देतात. या प्रश्नांची शास्त्रशुद्ध पद्धतीने तड लावतात. जे उपयुक्त आहे, ते टिकवून ठेवलं जातं. नको ती पद्धत बाजूला टाकली जाते. अधिक चांगलं म्हणून जे निवडलं होतं, तेही तपासून बघायला पाहिजे का? त्याहून चांगली पद्धत असू शकते का? हा विचार होतो. त्यामुळे काही वर्षांनी ही चांगली म्हणून

स्वीकारलेली पद्धत कालबाह्य नाही ना, हे तपासून बघावं लागतं. त्यानुसार पुन्हा प्रयोग केले जातात. प्रयोग सिद्ध झाला, निष्कर्ष योग्य निघाले, तर आधीची पद्धत बदलण्याची व्यवस्थापनाची मानसिकता असते. अशा घुसळणीतून मुलांना जास्तीत जास्त जे चांगलं ते मिळतं. तसं मुलांना मिळावं, हा व्यवस्थापन आणि शिक्षकांचा प्रयत्न दिसून येतो.

शाळेतल्या अध्यापन-अध्ययन प्रक्रियेत काळानुसार बदल व्हायला हवेत. आधुनिक पद्धतीने शाळा बांधली, शाळेत कार्टून्स रंगवले, शाळेत संगणक आणले की शाळा आधुनिक होत नाही.

मुलांच्या उपजत गुणांना शोधून वाव देणारी, त्यांना एकसमान न मानता, त्यांच्यातल्या वैयक्तिकतेला समजून घेणारी, त्यांचा कल बघून शिक्षणात गोडी निर्माण करणारी, मुलांच्या अडचणींचा विचार करणारी शाळा खरी आधुनिक व प्रयोगशील. मुलांना एका पठडीत न कोंबता, त्यांना सर्व बाजूंनी विचार करायला लावणं हे खरं शिक्षण. तसं घडवण्यासाठी शिक्षक आणि व्यवस्थापनां प्रयोगशील असायला हवं; कारण सतत प्रयोगशील राहणं म्हणजेच आपल्या कामाविषयी जास्तीतजास्त योग्य अशा निष्कर्षांच्या शोधात असणं.

मुलांकडे, त्यांच्या अभ्यासाकडे आणि त्याच्या पुढे जाऊन त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातल्या सकारात्मक बाजूला प्रोत्साहन देणं, असा खटाटोप शाळांनी करायला हवा. शाळांचे रोजचे तास, सहली, प्रकल्प, स्नेहसंमेलनं अशा सगळ्यांच गोष्टी यासाठी वापरायला हव्यात. बुद्धीला चालना मिळाली नाही तर वस्तू, व्यवस्था आणि विचारशक्ती स्थिर होऊन तिथेच राहते आणि मुलांना वाढतं करण्याच्या सर्जनशील कामात अशी स्थिरता चालेल का?

मुलांची ही पिढी आधीच्या पिढीपेक्षा कितीतरी वेगळी आहे. पूर्वी दर दहा वर्षांनी पिढी बदलायची. आता ती दर दोन वर्षांतच बदलू लागली आहे. मुलांच्या आसपासचा समाज बदलतो आहे. तंत्रज्ञान बदलत आहे. तसं शिक्षकांनीही स्मार्ट होण्याची गरज आहे. जे शिक्षक मोबाईलवर आलेल्या एखाद्या

गोष्टीचा, विनोदाचा, थोरामोठ्यांचा उद्गाराचा किंवा एखाद्या व्हिडिओ क्लिपचा वापर करतात, ते शिक्षक मुलांना जवळचे वाटतात.

काही शिक्षकांचं असंही म्हणणं असतं, की या क्षेत्रात सतत काही ना काही बदल होत आहेत. बदललेली जीवनशैली, सतत बदलणारे अभ्यासक्रम, नवनवे नियम, या सर्वांचा शिकवण्यावर होणारा परिणाम, मुलांचं वर्तन, अभ्यासपद्धतीतले बदल, अभ्यासात येणाऱ्या अडचणी, तंत्रज्ञानात झालेले बदल, त्याचा शिक्षणावर होणारा परिणाम यासंबंधी अनेक प्रश्न शिक्षकांना भेडसावत असतात.

जिथे प्रश्न निर्माण होतात, तिथे आपल्यासारख्या उत्साही, समविचारी शिक्षकांचं टीमवर्क बांधणं आवश्यक असतं. असे प्रश्न सोडून न देता उलट त्या प्रश्नांना आपलं मानून जे प्रश्न सोडवायला मदत करतील, त्यांना एकत्र आणण्यातून

आपण एक पाऊल उत्तराकडे जातो. आपल्याला जे प्रश्न पडले आहेत तसेच कोणालातरी यापूर्वी हे प्रश्न पडले असतील. त्यांनी या प्रश्नाचं उत्तर कसं शोधलं? ही प्रक्रिया पुस्तकात, जर्नल्समध्ये प्रसिद्ध झालेली आहे का, हे शोधणारं कोणीतरी आपल्या टीममध्ये असेलही. ते उत्तर मिळवलं पाहिजे. ते प्रयोग आपल्या वर्गात, शाळेत करून बघायला पाहिजेत. त्याहीपेक्षा महत्त्वाचं म्हणजे आपल्या प्रश्नांची उत्तरं मिळवण्यासाठी आपण स्वतःच प्रयोगशील झालं पाहिजे. शिक्षकांचा खरे दोस्त हे इतर शिक्षकमित्रच असतात.

आधुनिक काळातले शिक्षक टीमवर्कवर विश्वास ठेवणारे आहेत. प्रश्न गोठवून न ठेवता ते सोडवणारे आहेत. अशा नव्या शिक्षकांच्या हातीच उद्याचा समाज आहे.

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

माहे मे-जून २०२० अखेर मंडळ सेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या प्रदीर्घ अशा सेवाकालाचा लाभ मंडळाच्या कामकाजामध्ये झाला आहे. त्यांचे अनुभव व कार्यामुळे त्यांच्या सहकाऱ्यांना मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम आयुरारोग्य आणि संपन्न जीवन लाभो अशी मंडळाकडून शुभकामना !

नियत वयोमानानुसार -

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
१)	श्री. दहिफळे बी. के.	विभागीय सचिव	पुणे	३१/०५/२०२०
२)	श्री. माटेकर ए. बी.	वरिष्ठ अधीक्षक	मुंबई	३१/०५/२०२०
३)	श्रीमती रानडे एस. एच.	वरिष्ठ अधीक्षक	नाशिक	३१/०५/२०२०
४)	श्रीमती मोरे एस. डी.	वरिष्ठ लघुलेखक	पुणे	३१/०५/२०२०
५)	श्री. मोरे एस. डी.	कनिष्ठ लिपिक	पुणे	३१/०५/२०२०
६)	श्री. दगडे पी. डी.	नाईक	पुणे	३१/०५/२०२०
७)	श्री. शिंदे जी. एन.	शिपाई	पुणे	३१/०५/२०२०
१)	श्री. जोशी एस. एम.	वरिष्ठ अधीक्षक	मुंबई	३०/०६/२०२०
२)	श्रीमती वालझाडे एस. एस.	वरिष्ठ लिपिक	राज्यमंडळ	३०/०६/२०२०
३)	श्री. वानखेडे के. बी.	वरिष्ठ लिपिक	नागपूर	३०/०६/२०२०

शिक्षण संक्रमण - मे-जून (जोड अंक) २०२० (१५)

ललित लेखनशैली

सतीश पोरे

☎ ९८८१२४६३२८

लेखक हाही समाजात वावरणाऱ्या अनेक व्यक्तींपैकी एक असतो. लेखकावर त्याच्या कुटुंबाचे समाजाचे व्यवसायाचे, तो ज्या सांस्कृतिक पर्यावरणातून आला, त्या पर्यावरणाचे संस्कार होत असतात आणि जेव्हा लेखक लेखनातून व्यक्त होत असतो, तेव्हा ते संस्कार त्या लेखनातून प्रतिबिंबित होत असतात. लेखकाची जीवनशैली त्याच्या लेखनातून व्यक्त होते. लेखकाच्या जीवनशैलीचा त्याच्या ललित लेखनशैलीवर प्रभाव पडत असतो.

मानवी जीवनात भाषेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. माणसाने स्वतःचे भाषिक अंग विकसित केल्यामुळे तो इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा ठरलेला आहे. आपले विचार समोरच्या व्यक्तीला सांगावेत, तसेच समोरच्या व्यक्तीचे विचार ऐकावेत, या उद्देशाने भाषा अस्तित्वात आली. जसजसा माणूस स्वतःच्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर प्रगत होत गेला, तसतसा तो वापरत असलेल्या भाषेत सर्वांगाने प्रावीण्य मिळवत गेला. काही वेळेला मानवाने ते जाणीवपूर्वकही केले, त्यामुळे भाषाभ्यास आवश्यक बनला. प्राथमिक स्तरापासून उच्च माध्यमिक व महाविद्यालयीन स्तरापर्यंत भाषाभ्यास केला जाऊ लागला. विद्यार्थ्यांना मातृभाषा, दुय्यम स्तरावरील व तृतीय स्तरावरील साहित्यप्रकारांचा भाषांचा अभ्यास करता यावा; म्हणून पाठ्यपुस्तकांत विविध साहित्य प्रकारांवर आधारित पाठ मुद्दाम समाविष्ट करण्यात आले. विद्यार्थ्यांना भाषाभ्यासाची गोडी लागावी, ऐकणे,

बोलणे, लिहिणे व वाचन या कौशल्यप्रकारात ते प्रवीण व्हावेत, म्हणून १० वी व १२ वीच्या भाषा-पाठ्यपुस्तकांत (कुमारभारती, युवकभारती) सविस्तर भाषाभ्यासाचे प्रश्न देण्यात येऊ लागले.

या भाषाभ्यासात एक प्रश्न बहुधा सर्व ठिकाणी दिलेला आहे, तो म्हणजे या पाठाचा सारांश तुमच्या शब्दांत (१००/१२० शब्दांत) लिहा. प्रत्येक लेखकाची कथा/निबंध/ प्रवासवर्णन लिहिण्याची पद्धत वेगळी असते. कोणाची वाक्यरचना लांबलचक असते, तर कोणाची ३-४ शब्दांची वाक्ये करण्याची पद्धत असते. कोणाला संवादाच्या स्वरूपात लिहायला आवडते, तर कोणाला बोली भाषेत लिहायला आवडते. कोणाला ग्रांथिक भाषेचा मोह सुटत नसतो, लेखकाच्या लेखनपद्धती समजून घेऊन विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या शब्दांत काय आकलन झाले, ते थोडक्यात सांगता येते, की नाही हे पाहिले जाते.

या सर्व विवेचनावरून एव्हाना हे तुमच्या ध्यानात आले असेलच, की लेखक त्याला जे काही सांगायचे आहे ते कोणत्या पद्धतीने सांगतो आहे, कसे सांगतो आहे, हे पाहणे हा भाषाभ्यासाचा मुद्दा होतो. माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिकच्या भाषेच्या पाठ्यपुस्तकांची रचना, संपादन करताना नकळत हा उद्देश डोळ्यांसमोर ठेवला गेलेला आहे आणि तो महत्त्वाचा आहे यात शंकाच नाही. त्याविषयी या लेखात थोडीफार माहिती देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

शैली म्हणजे काय ?

शैली म्हणजे लेखकाला जे काही सांगायचे आहे, ती सांगण्याची पद्धती. ही अत्यंत ढोबळ स्वरूपाची व्याख्या झाली. काही भाषातज्ज्ञांनी शैलीची

व्याख्या करताना लेखकाच्या प्रयोजनावर भर दिला आहे, तर काहींनी वाचकांवर होणाऱ्या परिणामावर जोर दिला आहे. काहींनी शैलीला बाह्यतत्त्व मानले आहे, तर काहींनी ललित लेखनाच्या अंतरंगाशी तिचा संबंध जोडला आहे. काहींनी शैली म्हणजे काय, ते सांगण्याऐवजी शैली म्हणजे काय नाही, तेच सांगितले आहे. विद्यार्थ्यांचा, शिक्षकांचा गोंधळ होऊ नये, त्याला शैलीविषयक विविध दृष्टिकोन समजावेत, यासाठी एनक्रिस्ट या आंग्ल भाषातज्ञानं सहा-सात दृष्टिकोन निश्चित केले. त्या सर्वांचा परामर्श घेणे क्लिष्ट आहे आणि फारसे आवश्यक नाही. (विस्तार भयास्तव ते येथे देणेही शक्य नाही.) त्यामुळे सारांशरूपाने ते पुढे दिले आहेत. विविध भाषातज्ञांनी शैली म्हणजे काय, ते कसे सांगितले आहे ते पाहू.

- (१) लेखकाच्या मनातील कल्पना कोणत्या ना कोणत्या शाब्दिक स्वरूपात अस्तित्वात असते. तिचा पूर्ण परिणाम वाचणाऱ्यावर व्हावा, म्हणून लेखक तिला जी जोड देतो, तीच शैली असते.
- (२) शैली म्हणजे भाषेची व्यवस्था. तिला ललित कलांत स्थान आहे. भाषाव्यवस्थेने कुतूहलपूर्ण विषय हाताळला पाहिजे. भाषाव्यवस्थेपासून निराळाच बौद्धिक आनंद होतो. अर्थात शैली वर्ण्य विषयापासून वेगळी असते. तिची पृथक प्रचीती तिच्या आनंददायिकतेवरून येते.
- (३) लेखकाच्या मनात कल्पना व तिच्या अभिव्यक्तीच्या साधनांचा संच या दोन्ही गोष्टी एकदम-एकाच वेळी प्रादुर्भूत होतात. त्या 'वाचक' साधनात लेखक परिवर्तन घडवतो. अशाप्रकारे 'वाचक' व 'परिवर्तक' यांच्या संयोगानं सिद्ध होणाऱ्या भाषापद्धतीस शैली म्हणतात.
- (४) ललित लेखनातील भाषासाधनांनी वाचकांवर केलेला निश्चित स्वरूपाचा भावनात्मक परिणाम म्हणजे शैली.

(५) मनुष्याचे शरीर कितीही पिळदार व प्रमाणबद्ध असले तरी फाटक्या, अस्वच्छ कपड्यांत ते शोभून दिसत नाही. ते नीटनेटक्या पोषाखातच उठून दिसते, त्याचप्रमाणे लेखकाच्या कल्पना ग्राम्य भाषेत उठून दिसत नाहीत. त्या सौष्ठवपूर्ण भाषेत शोभून दिसतात.

(६) लेखनाच्या आशयातील सर्व अंश समजतातच असे नाही; पण प्रत्येक वाचकाच्या, रसिकाच्या कानांना शैली मात्र जाणवते, समजते. शैलीत लेखकाची वैयक्तिक लेखनवैशिष्ट्ये दिसतात.

लेखक समाजात वावरणाऱ्या असंख्य व्यक्तींपैकी एक व्यक्ती असते. तिच्यावर कुटुंबीयांचे, मित्रमंडळीचे, समाजातील अन्य व्यक्तींचे, शिक्षकांचे संस्कार होत असतात. शिवाय तो जो व्यवसाय करतो, त्या व्यवसायातील सवयी, संगत-सोबत, कामाची पद्धत, आदी बाबींचाही लेखकाच्या बुद्धीवर परिणाम होतो. त्याचे पैलू, म्हणजेच त्या व्यक्तीची स्वतःची वैशिष्ट्ये त्याच्या लेखनात, कृतीत प्रतीत होतात. काही शिक्षक घरातसुद्धा ग्रांथिक भाषेत बोलतात. पु. ल. देशपांडे यांच्या 'व्यक्ती आणि वल्ली' या पुस्तकात अशा प्रकारची एक व्यक्तिरेखा पु. लं. नी रंगवलेली आहे. या ठिकाणी आणखी एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. ती म्हणजे लेखकावर जरी वर उल्लेख केल्याप्रमाणे विविध बाबींचा परिणाम होत असला, तरी लेखक बऱ्याचदा जाणीवपूर्वक वेगळी भाषा, शैली, शब्द लेखनात वापरतो. पुस्तकात, लेखात, कथेत लेखकाने जी भाषा वापरलेली असते, ती त्याची खासगी भाषा नसते. मित्रमंडळींशी, घरातील व्यक्तींशी बोलताना तो वेगळी (खासगी) भाषा वापरतो. त्यामध्ये काहीशी गुप्तता असते, जवळीक असते. ती इतरांना सहजासहजी समजू शकत नाही.

सारांशरूपानं असं म्हणता येईल, की मनुष्याची लिहिण्याची शैली त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आरसा

असते, त्यात मनुष्याची सर्व व्यक्तिवैशिष्ट्ये प्रतिबिंबित झालेली असतात. प्रत्येकाची शैली व्यक्तिवैशिष्ट्ये अननुकरणीय असतात.

लेखनशैली कशी शोधाल ?

समाजात लेखक थोडेच असतात. सामाजिक भाषेचा वैयक्तिक वापर कारणाऱ्यांची संख्या थोडी असल्यामुळे वैयक्तिक भाषावापर उठून दिसतो. उदाहरणार्थ, मूर्त नामे, हालती-बोलती क्रियापदे, विविध प्रकारच्या वाक्यरचना, वाक्प्रचार-म्हणींचा वापर, उपमा-अलंकारांचा वापर, विशिष्ट शब्दांचा पुन्हापुन्हा वापर, लेखनातील लय इत्यादी वैशिष्ट्ये शोधून काढता येतात. (शिक्षकांनी यावर स्वाध्याय विचारून विद्यार्थ्यांना दिलेल्या पाठाचा चिकित्सक अभ्यास करायला सांगावे.)

कोणत्याही लेखकाचे लिखाण वाचत असताना ती व्यक्ती जणू आपल्याशी बोलत आहे, असा आपल्याला भास होत असतो. व. पु. काळे, शं. ना. नवरे, साने गुरुजी इत्यादी लेखकांच्या लेखनात हा अनुभव येतो. एकाच लेखकाच्या वेगवेगळ्या वाङ्मयप्रकारात वेगवेगळी वैशिष्ट्ये जाणवू शकतात. लेखनप्रकारानुसार, विषयानुसार लेखक वेगवेगळी शैली वापरू शकतो. तरीदेखील त्याच्या लेखनात काही समान वैशिष्ट्ये आढळतात.

भाषेचा सर्वसाधारण प्रयोग व भाषेचा ललित लेखनाचा प्रयोग यात अंतर असते. ललित लेखनाची भाषा हा भाषेचा विशिष्ट उपयोग असतो. आपल्या वाचकांची बौद्धिक, मानसिक इयत्ता विचारात घेऊन, विशेष हेतू डोळ्यांसमोर ठेवून लेखक ललित लेखन करतो. अनंत काणेकर, ना. सी. फडके या लेखकांचे ललित निबंध पाहा. ते प्रामुख्याने शालेय विद्यार्थ्यांसाठी सहजासहजी समजेल, अशा भाषेत लिहिलेले असतात. याउलट न. चिं. केळकरांचे ललित लेखन हे वृत्तपत्रीय थाटाचे, काहीसे कठीण असे जाणवते.

ललित लेखनाची भाषा ही संमिश्र स्वरूपाची असते. ललित लेखनात लेखक त्याच्या सभोवतालच्या समाजाची भाषा वापरत असतो. थोडक्यात लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व, लेखनामागील हेतू (उदा. गंभीर लेखन विंडबनात्मक लेखन इत्यादी) व वाचकांची आवड, बौद्धिक क्षमता यावरून ललित लेखनाची चिकित्सा होऊ शकते.

शैली ठरवणारे घटक

(१) लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व

लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व त्याच्या लेखनात व्यक्त होत असते. याविषयी या अंगोदर चर्चा केली आहेच, त्यामुळे त्याची पुनरावृत्ती करत नाही.

(२) लेखनाचा उद्देश -

ललित लेखक कोणतातरी उद्देश मनात ठेवून लेखन करतो. एखाद्या लेखकाच्या शैलीच्या अचूक मूल्यमापनासाठी त्याचे हेतू विचारात घेणे आवश्यक असते. त्याच्या आधारे लेखकाच्या मनातील हालचाली व भाव इ. समजून येतात.

(३) काळ -

ललित लेखक विशिष्ट कालखंडात लेखन करत असतो. ते जवळजवळ स्वाभाविकपणेच घडते. त्या त्या कालखंडानुसार शैलीला नावे प्राप्त होतात. उदाहरणार्थ, आधुनिक शैली, प्राचीन शैली, टिळक-सावरकर शैली इत्यादी. भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शैली व स्वातंत्र्योत्तर काळातील शैली यांतील फरक चटकन ओळखता येतो. आजचा लेखक चालू काळात प्रचलित असलेल्या लेखनशैलीचाच आधार घेतो, म्हणून तर त्याचे लेखन आपल्याला समजते.

(४) प्रसंग -

लेखकाला बऱ्याचदा प्रसंगानुसार लेखन करावे लागते. कधीकधी निमित्त बाहेरून लादले जाते, आग्रहास्तव एखाद्या प्रसंगावर लेखन करावे

लागते, तेव्हा लेखनात औपचारिकपणा किंवा कृत्रिमता येते; पण जेव्हा लेखक उत्स्फूर्तपणे, स्वेच्छेने लेखन करतो, तेव्हा ते अस्सल होते. त्यात प्रतिध्वनी ऐकायला येतात. शैलीत फरक पडतो. तो ओळखता येतो.

(५) ललित लेखनाचे दोन मुख्य प्रकार आहेत.

(अ) गद्य (आ) पद्य

लेखनप्रकारागणिक भाषेत बदल होतो. अहवाल, निबंध, संपादकीय, पत्रलेखन या सर्व लेखन प्रकारांची भाषाशैली वेगळी असते. काव्याच्या बाबतीतही भावकाव्य, बालकाव्य, खंडकाव्य, महाकाव्य इत्यादी प्रकार पडतात. प्रत्येकाची भाषा भिन्न असते.

(६) लेखनाचा विषय -

प्रत्येक विषयाच्या लेखनाची भाषासरणी वेगळी असते. विनोदी चुटके, शोकात्मिका, विज्ञान, प्रवासवर्णन, इतिहास, कायदा अशा विविध विषयांची अभिव्यक्ती वेगवेगळ्या पद्धतींनी होत असते, त्यामुळे याबाबतीत लेखकाने तारतम्य बाळगणे गरजेचे असते. उदात्त विषय सामान्य शैलीत (किंवा त्याउलट) व्यक्त करणे योग्य नसते.

- (७) कोणताही लेखक केवळ स्वतःसाठी लेखन करीत नसतो. वाचकांनी आपले लिखाण वाचावे, अशी त्याची इच्छा असते. त्यांच्या (वाचकांच्या) अनुकूल प्रतिक्रिया हव्या असतात. वाचकाला भावभावना असतात, विचार-विकार ग्रह-आग्रह असतात. प्रत्येक मनुष्य स्वभावतःच काही विशिष्ट शब्द, कल्पना, प्रतिमा, रचना इत्यादींना विशिष्ट पद्धतींनी प्रतिसाद देत असतो. त्यांना एकाएकी धक्का बसल्यास तो वाचन थांबवतो, त्यामुळे ललित लेखकाला वाचकाचे मानसशास्त्र विचारात घेऊन लेखन करावे लागते.

शिक्षकांसाठी मार्गदर्शनपर सूचना :

- (१) अवांतर वाचनाद्वारे विद्यार्थ्यांपुढे शैलीदार लेखनाचे नमुने ठेवावेत. त्यातील शैलीच्या विविध प्रकारांचा, गुणांचा त्यांच्याकडून अभ्यास करून घ्यावा.
- (२) सूचनांनुसार विद्यार्थ्यांना लिहिता येते, की नाही ते पाहावे. जसा कल्पनाविस्तार करता आला पाहिजे, तसेच सारांश लेखनही दिलेल्या वेळेत करता आले पाहिजे. परीक्षांचे वेळेचे बंधन जरी बाजूला ठेवले, तरी अन्य वेळीही काही प्रमाणात लेखनासाठी वेळेचे बंधन पाळावे लागते. त्यासाठी कोणती काळजी घ्यावी, ते विद्यार्थ्यांना सांगा.
- (३) स्वतःच्या शब्दांत जेव्हा गरज असेल, तेव्हा मुद्देसूदपणे व जेव्हा गरज असेल, तेव्हा विस्ताराने लेखन करता येणे महत्त्वाचे आहे. स्वतःची शैली निर्माण करण्यास सांगा. मग ती लेखकाची असो वा व्यक्तिमत्त्वाची असो.
- (४) शैली-चिकित्सा करण्यासाठी एखादा पाठ, पुस्तक पुनःपुन्हा वाचणे, शब्दकोशातून शब्दार्थ शोधणे, नवीन शब्दांचा स्वतःच्या वाक्यात उपयोग करता येतो, का ते पाहणे, भाषेचे व्याकरण जाणणे या सवयी लावा.
- (५) शब्दार्थ शोधण्यासाठी मोबाईलचा वापर, वळणदार हस्ताक्षर लिहिण्याचा कंटाळा, साहित्यविषयक, शैलीविषयक चर्चेस न जाणे, वर्गात शिक्षक शिकवत असता दुर्लक्ष करणे या सवयी दूर करण्यासाठी प्रयत्न करा.
- (६) जगभरातील विविध भाषातज्ज्ञांनी शैलीच्या ज्या व्याख्या केल्या आहेत, त्यात बफन या पाश्चात्य भाषातज्ज्ञाची पुढील व्याख्याच महत्त्वाची वाटते.
"The Style is the man himself"

Impact of Leadership on Student Achievement

Jagdeesh Kumbhar
☎ 9762275464

A good leader (The Head Master) can impact and actually transform the atmosphere of a school bringing out the best in the staff and ensuring excellent performance by the students in the academic field as well as co-scholastic activities.

All current school reforms are concentrating on improving the quality of teaching and learning in the schools. But there are huge differences in how they go about it. School leaders play an important role in affecting the atmosphere and reputation of their schools. School leadership can significantly influence the quality of teaching and learning in their schools, and consequently student achievement. Effective school leadership is essential to improve the efficiency and quality of schooling.

School leadership as an instructional leader for the school faces a lot of challenges and obstacles to achieve their vision and mission. To be a successful and effective leader is not an easy feat. Yet, effective school leaders are desperately needed in thousands of schools and educational institutions across this country and around the world. If we desire to have 21st century teaching and learning, we must demand 21st century leaders.

The potential role of headmasters in providing academic leadership to their schools

has yet to be adequately realized. At present, they are seen largely as the administrative authority within the school, though they lack the necessary control to exercise this authority, or even to ensure regular school functioning. Often they are equipped with neither the capacity nor the authority to exercise choice and judgement relating to the school curriculum. (NCF 2005).

When schools are being held accountable for the highest level of standards, strong leadership is critical for their success. School leaders are the corner stone on which learning communities function and grow. With successful school leadership, schools become effective centre of learning places where students are not only educated but challenged, nurtured and encouraged. On the other hand, poor quality or absence of school leadership can undermine the goals of an educational system. School leadership can significantly influence the quality of teaching and learning in their schools, and consequently student achievement. Effective school leadership is essential to improve the efficiency and quality of schooling. (If a school has a reputation for excellence in teaching, if students are performing to the best of their ability, one can almost always point to the principal's leadership as the key to success (U.S. Congress, 1970, p. 56). School leadership, as an instructional leader for the

school faces a lot of challenges and obstacles to achieve their vision and mission. According to Sharma, Sun and Kannan (2012), the principal is challenged to create the culture of quality that penetrates to the smallest elements, processes and the systems of an institution.)

When school leadership lacks vision and direction, learning is compromised, and due to this students suffer a lot. According to a Wallace Foundation Study, “Leadership is second only to classroom instruction as an influence on student learning.” If school leaders focus more of their influence on improving the quality of teaching and learning in their schools, they are likely to have a far greater influence on students' learning outcomes. It is believed that measurable outcomes such as student progress and achievement are key indicators of effective leadership, but they are insufficient to ensure success. In order to achieve the success, schools must strive to educate their students by promoting value education, a strong desire for lifelong learning, and fostering citizenship and skill development.

Factors that influence the leadership style

There are many factors that can influence the leadership style and its effectiveness like-

- Ø their personal abilities and experiences
- Ø leader's mentoring
- Ø own values
- Ø educational policies,
- Ø stakeholders' interest
- Ø family background of the students in the school and their socio-economic status.
- Ø positive beliefs and high expectations

The abilities and the experience of the school leader does have an effect on the leadership qualities. The school leaders must be equipped with academic qualities as well as administrative qualities. It is observed that the links between school and home were much stronger in high socio-economic status schools. In higher socio-economic status, schools are ready to involve community members whereas in lower socio-economic status, community members remain away from schools and that might reduce students' attainment of learning outcomes. Here school leadership plays a vital role in bringing such students into the stream of education. School leaders should provide them ample opportunities, create an environment where such students can nurture their curiosity.

In the school we do find such things. In the cultural activities we find that the parents from higher socio-economic status support their kids to participate in it. For other students we have to support them. School leadership cannot control many of the factors mentioned above. However, school leaders need to be accountable for the influences on student achievement that do fall within their control.

School leadership qualities :

School leadership that achieved exceptional student learning outcomes has some qualities :

- Ø They have a strong connection with the school and better understanding of their environment.
- Ø They are actively engaged with school.
- Ø They regularly utilized their external

- networks and resources for the development of the school.
- Ø They actively encourage collaborative decision-making.
- Ø They are highly trusted by their surrounding community.
- Ø They spent more time in schools with children and their colleagues.
- Ø They emphasize establishing school culture and vision to enhance the quality of school teaching and learning.
- Ø They motivate and build and believe in the capacity of the teachers.
- Ø They must be the visionaries.
- Ø They must be responsive to diverse needs and situations.

To enhance teaching and learning successfully, school leadership must always look for new ways to improve teaching, learning and achievement. It is believed that when students enjoy learning, they are more effective learners. So the schools should have a broad range of extra-curricular activities. School leaders provide a safe environment for teachers to try new models and alternative approaches that might be more effective. Where this was done, staff responded positively to the opportunity. This, in turn, had a positive impact on the way they interacted with students and other members of staff. School leaders develop and sustain positive relationships with staff at all levels, making them feel valued and involved.

Tschannen-Moran author and professor of educational leadership at the College of William and Mary, explains “In schools with high levels of trust:

1. Teachers are motivated and willing to try new strategies because they trust leaders to support them.
2. Students are motivated and connected to the school because they trust their teachers.
3. Families are supportive because the principal and teachers have built trusting relationships with them.”

Trust is essential for the progressive and effective distribution of leadership responsibility. It is closely associated with a positive school ethos, improved conditions for teaching and learning, an enhanced sense of teacher autonomy in the classroom.

The school leaders are not the super heroes. There is not any magic wand in their hand. School leadership needs time to bloom. With positive attitude and collaborative approach they can develop their leadership qualities and ultimately it will have its impact on student achievement and learning outcomes. At the same time there are plenty of challenges in front of them, that are the constraints. His or her experience as a teacher can be a resource for them to overcome such challenges. Challenges for school leaders -

- Ø ensuring consistently good teaching and learning
- Ø insufficient resources
- Ø resistance to innovation
- Ø lack of in-service training
- Ø issues related to students
- Ø the rise in pupil numbers
- Ø impact of technology

Ø building the school as a professional learning community

The following extract from the Office for Standards in Education Framework (England), emphasizes the connection between what leaders do and what happens in the classroom:

“Effective head teachers provide a clear vision and sense of direction for the school. They prioritise. They focus the attention of staff on what is important and do not let them get diverted and sidetracked with initiatives that will have little impact on the work of the students. They know what is going on in their classrooms. They have a clear view of the strengths and weaknesses of their staff. They know how to build on the strengths and reduce the weaknesses. They can focus their programme of staff development based on the real needs of their staff and school. They gain this view through a systematic programme of monitoring and evaluation. Their clarity of thought, sense of purpose and knowledge of what is going on mean that effective head teachers can get the best out of their staff, which is the key to influencing work in the classroom and to raising the standards achieved by students.

To be a successful and effective leader is not an easy task. School leaders are not charismatic in the traditional sense; however, they possess a number of common traits and their work is informed and driven by strong, clearly articulated moral and ethical values. Yet, effective school leaders are desperately needed in thousands of schools and educational institutions across this country and

around the world. They need more support and less pressure. If we are thinking about 21st century teaching and learning, we must demand 21st century leaders. Specifically, if we require critical thinking, problem solving, collaboration and creativity, leaders must assess this very hour the instances in which you can observe these characteristics in classrooms. After looking at many activities students participated, surely the leadership is directly linked with student performance, I would like to conclude that the 'contribution of leadership is second in strength only to classroom instruction.'

References –

1. Kirsten Foshaug Vennebo, 2015 *Series of dissertations submitted to the Faculty of Educational Sciences, University of Oslo* No. 223
2. Effective school leadership practices in schools with positive climates in the age of high-stakes teacher evaluations. By Kristina M. Hansen Office of Graduate Education and Research December 2016
3. Review of research How leadership influences student learning, Kenneth Leithwood, Karen Seashore Louis, Stephen Anderson and Kyla Wahlstrom 2004
4. Successful Leadership - Education Development Trust Highbridge House, 16–18 Duke Street, Reading, Berkshire RG14RUT+44(0)1189021000E enquiries@educationdevelopmenttrust.com www.educationdevelopmenttrust.com

विद्यार्थ्यांची बुकबँक

डॉ. संदिपान जगदाळे

☎ ८२७५४५४६९६

ग्रंथपालाचे काम फक्त पुस्तकांची देवघेव करणे एवढेच नसते, तर विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्याचे कामही त्यांनी करायचे असते. विद्यार्थ्यांचे पाय ग्रंथालयाकडे कसे वळतील, तो ग्रंथालयात कसा रमेल, त्याचा वाचनाचा छंद कसा वाढेल, हे पाहणेही ग्रंथपालाचे काम असते. लातूरच्या दयानंद कला महाविद्यालयाचे प्राध्यापक व ग्रंथपाल यांनी बुकबँकेचा राबविलेला अभिनव उपक्रम आपणाला प्रेरणादायी वाटेल.

विद्यार्थ्यांनी अभ्यास करताना अवांतर वाचन करणे खूप गरजेचे आहे; परंतु दिवसेंदिवस मोबाईलवरील व्हाट्स अ‍ॅप, फेसबुक, यूट्यूब व पब्जीसारख्या गेममुळे वाचनसंस्कृती लोप पावत चालली आहे, त्यामुळे विद्यार्थी कथा-कादंबऱ्यांच्या रसास्वादापासून अलिप्त होत आहेत. किंबहुना त्यांना महाराष्ट्रातील थोर साहित्यिकांची नावेसुद्धा सांगता येत नाहीत.

आजकाल वाचन म्हणजे फेसबुक व व्हाट्सअ‍ॅपवरील पोस्ट किंवा वर्तमानपत्रातील हेडलाईन्स वाचणे. वास्तविक पाहता विद्यार्थ्यांनी या व्यतिरिक्त वाचन करायची आज आवश्यकता आहे. यातूनच विद्यार्थी घडतात. त्यांचे विचार प्रगल्भ बनतात. म्हणतात ना, अजून पाच वर्षांनी आपण कोठे असणार आहोत, हे दोनच गोष्टी ठरवतात. एक म्हणजे आपण कोणत्या व्यक्तीच्या

सहवासात आहोत आणि दुसरे म्हणजे आपण आज काय वाचन करत आहोत.

पु. ल. देशपांडे एका ठिकाणी म्हणतात, ‘आयुष्यात मला भावलेलं एक गुज सांगतो, उपजीविकेसाठी आवश्यक असणाऱ्या विषयांचं शिक्षण जरूर घ्या. पोटापाण्याचा उद्योग जिद्दीनं करा; पण एवढ्यावरच थांबू नका. साहित्य, चित्र, संगीत, नाट्य, शिल्प, खेळ यातल्या एखाद्या तरी कलेशी मैत्री जमवा. पोटापाण्याचा उद्योग तुम्हाला जगवील; पण कलेशी जमलेली मैत्री तुम्ही का जगायचं हे सांगून जाईल.’ त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी केवळ अभ्यासक्रमापुरते संकुचित वाचन न करता कथा-कादंबऱ्या, प्रवासवर्णने, आत्मचरित्रे, नाटके, कविता, ललित लेख इत्यादी साहित्याचा आनंद घेतला पाहिजे; कारण पुस्तक हे मस्तक घडवत असते. दिवसेंदिवस वाचनसंस्कृती लोप पावत आहे. काळाची पाउले ओळखून लातूर येथील दयानंद कला महाविद्यालयातील संगीत विषयाचा प्राध्यापक म्हणून मी एका अभिनव उपक्रमाचे आयोजन केले.

वर्गात शिकवत असताना मी विद्यार्थ्यांना विचारले, “तुमचा मोबाईल नेटपॅकसाठी प्रतिमहिना किती खर्च होतो?” तेव्हा काही विद्यार्थ्यांनी “५०० रुपये खर्च होतो,” असे सांगितले. पुढे त्यांना विचारले, “पुस्तकांसाठी किती खर्च करता?” तेव्हा एकाही विद्यार्थ्याने आम्ही पुस्तकासाठी पैसे

खर्च करतो असे उत्तर दिले नाही. त्याच वेळी मी विद्यार्थ्यांची बुकबँक ही एक अभिनव कल्पना विद्यार्थ्यांसमोर ठेवली. वास्तविक पाहता दयानंद कला महाविद्यालयात एक लाखाहून अधिक ग्रंथसंपदा आहे, तरीसुद्धा प्रत्येक विद्यार्थ्याने एक पुस्तक संगीत विभागासाठी भेट द्यायचे असे सांगितले. यातून पुस्तकांसाठी पैसे खर्च करावे हा संस्कार रुजला. अशा प्रकारे विद्यार्थ्यांनी विद्यार्थ्यांसाठी सुरू केलेल्या या बुकबँकेत, छत्रपती शिवाजी महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, स्वातंत्रवीर सावरकर, लोकमान्य टिळक, येशू ख्रिस्त, लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे इ. थोरांच्या चरित्रांची पुस्तके जमा होऊ लागली. पु. ल. देशपांडे, व. पु. काळे, आचार्य अत्रे यांची साहित्यसंपदा संकलित होऊ लागली. स्पर्धापरीक्षा, व्यक्तिमत्त्व विकास, योग, प्रवासवर्णन, कथा, कादंबरी, कवितासंग्रह, नाटके इ. पुस्तकांसाठी विद्यार्थी २५ रुपयांपासून १०० रुपये स्वेच्छेने खर्च करू लागले. काही विद्यार्थी तर ५-५ पुस्तके देऊ लागले. मुलांचा हा प्रतिसाद पाहून मीसुद्धा दहा हजार रुपयांची पुस्तके आणून या बँकेत जमा केली. पाहता पाहता पहिल्याच वर्षात १४० पुस्तके जमा झाली. तीन वर्षांनंतर ४३५ पुस्तकांचा संग्रह या बुकबँकेत झाला आहे.

मी केवळ विद्यार्थ्यांची बुकबँक सुरू करून थांबलो नाही तर मी 'उत्कृष्ट वाचक योजना' सुरू केली. जे विद्यार्थी वर्षभरात जास्तीत जास्त पुस्तके वाचतील त्यांना स्नेहसंमेलनात प्रमुख पाहुण्यांच्या शुभहस्ते रु १०५१ व प्रशस्तीपत्र देऊन गौरविण्यात येऊ लागले. विद्यार्थी खरेच पुस्तके वाचतात

का, हे पाहण्यासाठी मी त्यांना एक नोंदवही करायला सांगितली. विद्यार्थी त्या वहीत पुस्तकाचे नाव, लेखकाचे नाव, प्रकाशक, पृष्ठसंख्या, पुस्तक कोठून घेतले? कधी घेतले व कधी परत केले? इ. नोंदी करतात. त्यानंतर त्या पुस्तकाचा सारांश थोडक्यात लिहितात. त्या पुस्तकात भावलेल्या बाबींची टिपणं काढतात.

अशा प्रकारे या उपक्रमामुळे विद्यार्थ्यांना वाचनाची गोडी तर निर्माण झालीच; परंतु याचबरोबर लेखनकौशल्य विकसित व्हायला मदत झाली. यातून मागील तीन वर्षांत संगीत विभागातील सर्वच विद्यार्थी प्रतिवर्षी किमान २० पुस्तकांचे वाचन करतात, असे लक्षात आले, कु.ऐश्वर्या मैदरकर, कु. दिशा चव्हाण या विद्यार्थिनींनी एक वर्षात ४० पुस्तके वाचून 'सर्वोत्कृष्ट वाचक पुरस्कार' प्राप्त केला. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी असे अनेक सहशालेय उपक्रम राबविले, तरच विद्यार्थ्यांची योग्य ती जडण-घडण होत राहिल. लातूर येथील दयानंद शिक्षण संस्थेचे सर्व पदाधिकारी, प्राचार्य व प्राध्यापक असे अभिनव उपक्रम राबविण्यासाठी नेहमीच तत्पर असतात. हा उपक्रमसुद्धा त्याचाच एक भाग आहे.

वास्तविक पाहता विद्यार्थ्यांमध्ये नवीन काहीतरी करण्याची उमेद असते, इच्छा असते. प्रचंड क्षमताही असते; परंतु त्या क्षमतेचा योग्य विनियोग होण्यासाठी आवश्यकता असते ती प्रेरणेची. अशी प्रेरणा आपणही विद्यार्थ्यांना द्यावी. अशा प्रकारचे उपक्रम सर्व शाळा- महाविद्यालयात राबवावेत, एवढीच अपेक्षा!

कर्मवीरांचे जीवन व शैक्षणिक कार्य

प्रा. शांताराम पोखरकर

☎ ९८९००४५५४२

सर्वसामान्यांच्या झोपडीत ज्ञानाचा दिवा लावण्यासाठी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी अनवाणी फिरून जनसामान्यांसाठी शिक्षणाची दारे खुली केली. महात्मा फुले व छत्रपती शाहू महाराज यांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन त्यांनी समाजातील निरक्षरता दूर करण्याचा विडा उचलला. या त्यांच्या कामाला स्वावलंबी शिक्षणाची जोड मिळाली. भाऊरावांच्या या महान कार्याचा गौरव म्हणून समाजाने त्यांना 'कर्मवीर' ही पदवी बहाल केली. त्यांच्या जीवनाचा व महान शैक्षणिक कार्याचा आढावा, या लेखात घेतला आहे.

सर्वसामान्यांच्या घरांपर्यंत शिक्षण पोहोचवण्यासाठी ज्यांनी अपार कष्ट केले, त्यामध्ये महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, रमाबाई रानडे, लोकमान्य टिळक, गोपाळ गणेश आगरकर, डॉ. पंजाबराव देशमुख, छत्रपती शाहू महाराज यांचा विशेषत्वाने उल्लेख करावा लागेल. किंबहुना त्यांच्या शैक्षणिक कार्याची दखल घेतल्याशिवाय महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक चळवळीचा इतिहासच पूर्ण होऊ शकणार नाही. त्यात कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे कार्य लक्षवेधी आहे.

गरूड भरारी :

भाऊराव पाटील हे एक सामान्य कुटुंबातील गृहस्थ. एकूण ४ भाऊ आणि २ बहिणी. यामध्ये भाऊराव थोरले. त्यांना घरातील लोक अण्णा म्हणत. वडील महसूल खात्यातील एक कारकून. त्यांच्या सतत बदल्या होत,

त्यामुळे सर्वच मुलांची शिक्षणाची फार आबाळ झाली. घरातील परिस्थिती अत्यंत सामान्य. भाऊरावांच्या मागे पैशाचे, सत्तेचे, घराण्याचे, कीर्तीचे असले कुठलेच वलय नव्हते, तरीही सामान्य कुटुंबातील या माणसाने असामान्य शैक्षणिक कार्य करून दाखविले आणि उभ्या महाराष्ट्राला त्यांच्या कार्याची दखल घ्यावी लागली.

वैचारिक जडणघडण :

सामान्य कुटुंबातील एका व्यक्तीने एवढे मोठे शैक्षणिक कार्य करून दाखवावे ही एक नवलकथाच आहे. ते कार्य समजून घेण्यासाठी त्या नवलकथेच्या मुळाशी जावे लागेल. भाऊरावांची प्राथमिक जडणघडण कोठे व कशी झाली याचा शोध घ्यावा लागेल.

भाऊरावांना त्यांच्या मामाने इंग्रजी पहिलीसाठी (आताची पाचवी इयत्ता) कोल्हापूरच्या राजाराम हायस्कूलमध्ये प्रवेश मिळवून दिला. तसेच राहण्या-जेवणासाठी त्यांच्याच समाजाच्या जैन वसतिगृहात ठेवले. या कोल्हापूर नगरीने भाऊरावांची दृष्टी खऱ्या अर्थाने विशाल केली. भाऊरावांनी हायस्कूलमध्ये प्रवेश घेतला ते वर्ष होते १९०२. तेव्हा भाऊराव १५ वर्षांचे होते, म्हणजे ते बऱ्यापैकी कळत्या वयाचे होते. छत्रपती शाहू महाराजांनी बहुजन समाजाच्या शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले होते. त्यावेळी जातिभेद टोकाचा होता; म्हणून छत्रपतींनी विविध जातिधर्मांची स्वतंत्र वसतिगृहे काढून, ग्रामीण भागातील मुलांच्या राहण्या-जेवणाची सोय कोल्हापूरमध्ये केली. भाऊराव पाटील हे सर्व उघड्या डोळ्यांनी बघत होते. कोल्हापूरमध्ये होणारी चर्चा ऐकत होते. वर्तमानपत्रांतून छापून येणारी मतमतांतरे वाचीत होते. तर अस्पृश्य

मुलांसाठी छत्रपती शाहू महाराजांनी काढलेल्या वसतिगृहाच्या उद्घाटनास हजर राहिल्याबद्दल भाऊरावांची जैन वसतिगृहातून हकालपट्टी करण्यात आली होती. हकालपट्टी झाल्यावर भाऊराव शाहू महाराजांच्या आश्रयाला आले. २-३ वर्षे ते राजवाड्यावर राहिले. भाऊराव म्हणजे अण्णा, महाराजांच्या मुखातून पुरोगामी विचार ऐकू लागले. विशेषतः महात्मा फुले यांनी सुरू केलेल्या सत्यशोधक समाजाचे विचार ऐकू लागले. धर्माचा ठेका घेतलेले लोक बहुजनांना कसे नाडतात, त्यांची अडवणूक कशी करतात ते त्यांनी समजून घेतले. या विचारांतूनच स्फूर्ती घेऊन भाऊरावांनी बहुजनांच्या हिताचे काम करण्याचे ठरविले. हा सारा संस्कार कोल्हापूरचा आणि तेथील वातावरणाचा होय.

शैक्षणिक कार्यास प्रारंभ :

भाऊरावांचे अभ्यासापेक्षा इतर गोष्टीतच फार लक्ष होते. ते वृत्तीने बंडखोर होते, धाडसीही होते, चौकस होते. आजूबाजूला काय घडतंय ते जाणून घेत होते; पण पुस्तकी अभ्यास करीत नव्हते, त्यामुळे इंग्रजी सहावीपर्यंतच त्यांचे शिक्षण अडले. मग ते कोल्हापूर सोडून कोरेगावला आईवडिलांकडे आले. शिक्षण अपूर्ण आणि नोकरी नाही, अशाही अवस्थेत त्यांनी मदवाण्णा गुरुजींच्या मदतीने दुधगावला 'विद्यार्थी आश्रम' ही संस्था सुरू केली. ज्या विद्यार्थ्यांना घरी अभ्यासासाठी जागा नाही किंवा एकांत नाही ते या अभ्यासिकेत येऊन अभ्यास करत. पुढे या अभ्यासिकेचे १९१० मध्ये वसतिगृहात रूपांतर झाले. अशा प्रकारे भाऊरावांनी कोल्हापूरमध्ये घेतलेल्या विचारांतून स्वतःच्या शैक्षणिक कार्यास सुरुवात केली. शाहू महाराजांच्या सान्निध्यामुळे आपल्या विचारांत परिवर्तन झाले, याबद्दल स्वतः भाऊराव पाटील पत्रातून लिहितात -

‘छत्रपती शाहू महाराज यांच्या सान्निध्यात माझे सर्व बालपण गेल्याने त्यांची मागासलेल्या जनतेस वर आणण्यासाठी झालेली अविश्रांत मेहनत, तिचा माझ्या मनावर दृढ परिणाम झाला.’

भाऊरावांचा गृहस्थाश्रम :

भाऊरावांनी पदवीधर व्हावे, चांगली नोकरी करावी असे त्यांच्या वडिलांना, पायगोंडा पाटलांना वाटत होते; पण अण्णा इंग्रजी सहावीही (आताची दहावी) पास होऊ शकले नाहीत, त्यामुळे पायगोंडा पाटील निराश झाले. आता निदान लग्न करून द्यावे म्हणजे त्यांचे जीवन रांगेला लागेल, असे वाटून १९०९ मध्ये त्यांचे लग्न लक्ष्मीबाईंबरोबर करण्यात आले. आता दोघे पती-पत्नी घरीच असत. भाऊराव अधूनमधून दुधगावला जाऊन विद्यार्थी आश्रमाच्या कामात लक्ष घालत. पायगोंडा पाटील यांना या लष्कराच्या भाकऱ्या भाजण्याचे काम मान्य नव्हते; म्हणून वडिलांच्या तिरकस बोलण्याचा राग येऊन भाऊराव सातारला आले. तेथे ते मुलांच्या शिकवण्या घेऊ लागले. आता मात्र त्यांना अभ्यास करून शिकवावे लागे. जो मुलगा अभ्यासू विद्यार्थी होऊ शकला नाही, तो अभ्यासू शिक्षक झाला. शिकवण्या चांगल्या चालू लागल्या आणि भाऊरावांनी लक्ष्मीबाईंना सातारला आणून स्वतंत्र बिऱ्हाड केले. पुढे कर्मवीर अण्णांना डांबर प्रकरणात अडकवण्याचा प्रयत्न झाला. त्यातून सुटका होईपर्यंत इकडे सातारच्या शिकवण्या बंद पडल्या. मग त्यांनी ओगले काच कारखाना व किलोस्करांच्या नांगर निर्मितीच्या कारखान्यात सात वर्षे काम केले. पगार उत्तम होता. अण्णा आर्थिकदृष्ट्या स्थिरस्थावर झालेले होते. तरीही ‘अंतरिचे धावे स्वभावे बाहेरी’ या उक्तीप्रमाणे त्यांचे मन समाजकार्यासाठी उचल खात असे. नोकरी करताकरता

अण्णा सत्यशोधक चळवळीचे काम करत. या सत्यशोधक चळवळीचे ब्रीद होते, सर्वसाक्षी जगतपती। त्याला नको मध्यस्थी ।। या सत्यशोधक चळवळीचे गावोगावी जलसे होते. त्यात गाणी, नृत्य, वग असे कार्यक्रम असत. त्यात मध्येच भाऊराव भाषण देत. आपले विचार मांडत. त्यांच्या विचारांचा धागा असा होता-महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात अज्ञान आणि अंधश्रद्धा आहेत. गावचे पाटील आणि कुलकर्णी हे अनभिषिक्त राजे आणि प्रधान आहेत. हे चित्र बदलायचे असेल तर बहुजनांचे शिक्षण हे त्यावरचे उत्तर आहे. या दुष्ट चक्रातून बहुजन समाजाची मुक्तता करायची असेल तर शिक्षण हा त्यावरचा रामबाण उपाय आहे.

कर्मवीर अण्णा आपले विचार जलसा, सभा-संमेलने, परिषदा यातून मांडत. उद्योजक किलोस्कारांना भाऊरावांचे हे कार्य माहीत होते. पण ते त्यांना विरोध करीत नसत. त्यामुळे बहुजनांच्या उन्नतीसाठी शिक्षणाची वाट धरली पाहिजे, त्याशिवाय जातिभेद आणि अस्पृश्यताही कमी होणार नाही. या विचारांतून भाऊरावांनी शैक्षणिक चळवळ जोमाने वाढविण्याचे ठरविले; म्हणून नोव्हेंबर १९२१ रोजी नोकरीचा राजीनामा देऊन ते त्यातून मुक्त झाले.

आर्थिक पाठबळ उभे करण्याचा प्रयत्न :

महात्मा फुले आणि शाहू महाराजांना भाऊराव गुरुस्थानी मानत. महात्मा फुले यांनी सांगितलेला विचार-

विद्येविना मती गेली।

मतिविना नीती गेली।

नीतीविना गति गेली।

गतीविना वित्त गेले ।

वित्ताविना शूद्र खचले ।

इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।

हा विचार भाऊरावांच्या मनीमानसी ठसला

होता. म्हणून बहुजनांच्या उद्धाराशिवाय त्यांना काही सुचत नव्हते. त्यासाठी, 'बहुजनांना शिकवून शहाणे करणे' हा त्यावरील उपाय होता. त्यासाठी आर्थिक पाठबळ हवे; म्हणून भाऊराव पाटील यांनी धनजीशा कूपर यांच्याबरोबर भागीदारीत नांगराचा कारखाना काढला. अर्थात भांडवल धनजीशा शेठजींचे आणि कुशल कामगार पुरवायचे भाऊरावांनी, त्या बदल्यात नफ्यातील १० टक्के वाटा कुशल कामगारांना व १० टक्के वाटा भाऊराव पाटील यांना. कारखाना उत्तम चालला. नफाही होऊ लागला. या मिळणाऱ्या नफ्यातून भाऊराव शाळा व वसतिगृहे काढणार होते; पण शेठजी नफ्याचा वाटा देईनात. त्यातून मतभेद वाढले. भाऊरावांच्या दोन वर्षांच्या परिश्रमावर पाणी पडले. मग भाऊराव राजीनामा देऊन बाहेर पडले. त्यांनी जनतेच्या मदतीने आणि सहकार्याने शैक्षणिक चळवळ पुढे चालविण्याचे ठरविले.

कार्यावर अढळ निष्ठा :

भाऊरावांची त्यांच्या शैक्षणिक कार्यावर अढळ निष्ठा होती. ती त्यांना गप्प बसू देत नव्हती. एखाद्या कामात अपयश आले, तर ते दुसरा मार्ग शोधत. शेवटी कर्मवीर अण्णांनी एक मार्ग शोधला. सातारमधील सोमवार पेठेतील आपल्या घरातच त्यांनी वसतिगृह सुरू केले. सुरुवातीला विविध जातींची ४ मुले मिळाली. लक्ष्मीबाई त्यांना सकाळ-संध्याकाळ जेवण करून वाढत. ही मुले घरातच झोपत. हळूहळू संख्या वाढून ३५ वर गेली. मग आर्थिक प्रश्न उभा राहिला. सुरुवातीला भाऊरावांनी स्वतःच्या बचतीतील पैसे खर्च केले. नंतर किलोस्कर कंपनीचे शेअर्स विकून खर्च भागवला. पुढेपुढे तर लक्ष्मीबाईंच्या अंगावरील स्त्रीधन विकून किंवा गहाण ठेवून खर्च भागवला.

७ ऑक्टोबर १९२४ रोजी सुरू झालेल्या या वसतिगृहातील मुले सातारमधील विविध शाळांमध्ये

शिकत होती. दिवसेंदिवस मुलांची संख्या वाढत गेली. त्यांना लक्ष्मीबाईंच्या रूपाने दुसरी आईच मिळाली होती. एवढ्या मुलांचे जेवण, अंघोळ एका घरात करणे शक्य नसल्यामुळे अण्णांनी एक मोठा वाडा भाड्याने घेतला. तिथे ही सर्व जातिधर्मांची मुले एकत्र राहू लागली. एकत्र स्वयंपाक करू लागली. स्वतःच वाढपी बनली. भांडी घासू लागली. या नव्या व्यवस्थेला 'क्लब' असे नाव मिळाले. इथे जातिभेदविरहित श्रमाचे शिक्षण मिळू लागले. हीच अण्णांची शिक्षणविषयक दृष्टी होती. सर्व मुले एकोप्याने, बंधुभावाने एकत्र राहू लागली. एकत्र शिकू लागली. स्वतंत्र होऊ पाहणाऱ्या भारतामधला हा अभिनव प्रयोग होता. तुमच्या कार्यावर तुमची निष्ठा असेल तर मार्ग सापडतो. दिशा मिळते. मदत करणारे हात पुढे येतात आणि ध्येयाच्या दिशेने एकेक पाऊल पुढे पडते. अण्णांच्या या वसतिगृहयुक्त शिक्षणाच्या प्रयोगामुळे श्रमाला प्रतिष्ठा आली आणि ज्ञानाची प्रतिष्ठा वाढली. अण्णांच्या या जाती व धर्मनिरपेक्ष वसतिगृहाचे नामकरण 'श्री छत्रपती शाहू बोर्डिंग हाऊस' असे करण्यात आले. या नामकरण समारंभाला स्वतः महात्मा गांधी उपस्थित होते. त्यांच्याच हस्ते नामकरण सोहळा पार पडला.

स्वावलंबी शिक्षण :

वसतिगृहातील अर्थात श्री छत्रपती शाहू बोर्डिंगमधील विद्यार्थिसंख्या वाढली म्हणून कर्मवीर अण्णांनी छत्रपती प्रतापसिंह महाराजांची धनिणीची बाग खंडाने घेतली. या १२ एकर बागेत दोन इमारती आणि मुबलक पाणी असलेल्या विहिरी होत्या. शिवाय विविध फळझाडे होती. मग अण्णांनी वसतिगृह धनिणीच्या बागेत हलवले. ते स्वतःही तेथे राहायला आले. विद्यार्थ्यांच्या मदतीने शेती करू लागले.

दावणीला दुभती जनावरे आली. शेतमाल विकून विद्यार्थ्यांचा खर्च भागू लागला. शिक्षणाबरोबर श्रम हे तत्त्व अण्णांनी मुलांच्यात रुजवले. हा स्वावलंबी शिक्षणाचा मूलमंत्र अण्णांनी मुलांना दिला. या प्रयोगालाच पुढे 'कमवा आणि शिका' हे नाव मिळाले. शाहू बोर्डिंगचा हा एकत्र राहून एकत्र काम करून शिकण्याचा प्रयोग पाहण्यासाठी १९२८ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आले होते. हा एकत्र शिक्षणाचा प्रयोग पाहून त्यांनी समाधान व्यक्त केले. शेरेवहीत शेरा लिहिला आणि संस्थेला २५ रुपयांची देणगी दिली. पुढे १९३३ मध्ये बडोदा नरेश सयाजीराव महाराज गायकवाड यांनीही संस्थेला भेट दिली. संस्था पाहून समाधान व्यक्त करून पुढे वेळोवेळी अर्थसाहाय्य केले.

रयतची नोंदणी व वाटचाल :

२५ सप्टेंबर १९१९, रोजी कराड तालुक्यातील काले या गावी रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना झाली होती. संस्थेची उद्दिष्टेही ठरली होती; पण प्रत्यक्षात शासनदरबारी संस्थेची नोंद झाली नव्हती आणि नोंद झाल्याशिवाय शासनाची मदत मिळणार नव्हती; म्हणून संस्थेची घटना तयार करून तिला कार्यकारिणीची मान्यता देऊन २५ एप्रिल, १९३५ रोजी रयत शिक्षण संस्थेची नोंदणी करण्यात आली.

गावागावात प्राथमिक शाळा सुरू व्हाव्यात म्हणून अण्णा सरकारकडे आग्रह धरीत होते; पण आर्थिक अडचणींमुळे सरकारला ते शक्य नव्हते. शेवटी रयत शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून सरकारला 'स्वयंसेवी शाळा' योजनेचा आराखडा देण्यात आला. त्यासाठी शिक्षक संस्थेने पुरवायचे आणि अनुदान शासनाने द्यायचे. सरकारला आर्थिकदृष्ट्या परवडणारी ही योजना होती. ही सुवर्णसंधी आहे असे मानून संस्थेने अनेक खेड्यांत शाळा सुरू केल्या. १९५०

अखेर रयत शिक्षण संस्थेने ५७८ शाळा सुरू केल्या. त्यात बहुजन समाजातून शिकून पुढे आलेले ८२३ शिक्षक कार्यरत होते, तर २५,००० बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांना ज्ञानाचा लाभ होत होता.

अण्णा स्वतः फार शिकलेले नव्हते; पण त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळले होते. शिक्षणाशिवाय बहुजन समाजाचा उद्धार होणार नाही, त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारणार नाही, त्यांच्यातील अज्ञान आणि अंधश्रद्धा दूर होणार नाहीत, यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. हाच त्यांच्या दूरदृष्टीचा शिक्षणविचार होता. ‘कमवा आणि शिका’ योजनेच्या माध्यमातून श्रमवंत आणि बुद्धिवंत यांच्यातील विषमता दूर होणार होती आणि बहुजनांना स्वाभिमानाने जगता येणार होते. पुढे कर्मवीर अण्णांनी संस्थेमार्फत माध्यमिक विद्यालये सुरू केली. शिक्षकांना प्रशिक्षण देणारी अध्यापक विद्यालये सुरू केली. एवढेच नव्हे तर महाविद्यालयेही सुरू केली. पुढे महात्मा गांधीजींच्या नावाने ग्रामीण विद्यापीठ काढण्याचाही त्यांचा विचार होता.

कर्मवीर अण्णांच्या शाळा महाविद्यालयांमधून अनेक विद्यार्थी घडले. ते ज्ञानवंत, विचारवंत आणि आचारवंतही झाले. काही विद्यार्थ्यांना परदेशांत उच्च शिक्षणासाठी पाठवून अण्णांनी आपल्या आयुष्याचे सार्थक केले. मात्र संस्थेतून शिकून मोठे झालेले हे विद्यार्थी संस्थेला विसरले नाहीत. त्यांनी अण्णांची अखंड तळमळ आणि मेहनत जवळून पाहिली होती; म्हणून संस्थेप्रति कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी या विद्यार्थ्यांनी संस्थेचे आजीवन सेवकपद स्वीकारले. अण्णांनी पेरलेले बी अगदीच काही वाया गेले नाही. ते रुजले, फळले, बहरले, त्याचा प्रचंड मोठा वटवृक्ष झाला. अण्णांनाही तेच अपेक्षित होते. धनिणीच्या

बागेतील प्रचंड वटवृक्ष पाहूनच त्यांनी संस्थेचे बोधचिन्ह ‘वडाचे झाड’ हे घेतले. तर छत्रपती शिवाजी महाराजांना प्रिय असलेला ‘रयत’ हा शब्द स्वतःच्या संस्थेच्या नावात घेतला. तुम्ही किती विचारवंत, वक्ते, लेखक आहात यापेक्षा किती आचारवंत आणि कृतिशील आहात याला महत्त्व आहे. अण्णा कृतिशील, आचारशील शिक्षणमहर्षी होते; म्हणूनच केंद्र शासनाने त्यांना ‘पद्मभूषण’ पुरस्काराने गौरविले. पुणे विद्यापीठाने ‘डॉक्टरेट’ ही मानाची पदवी बहाल केली, तर भारत सरकारने त्यांच्या जन्मशताब्दी निमित्ताने टपाल तिकिटाचे विमोचन केले; पण खरं सांगायचं तर या सर्व पदव्यांपेक्षा अण्णांना लोकांनी दिलेली ‘कर्मवीर’ हीच पदवी जास्त आवडायची. अशा या शिक्षणमहर्षींना ७२ वर्षांचे आयुष्य लाभले. ९ मे, १९५९ रोजी पुणे येथे ससून हॉस्पिटलमध्ये त्यांचे निधन झाले, तर अंत्यसंस्कार गांधी टेकडी, सातारा येथे झाला. अण्णा आज नाहीत; पण त्यांनी दिलेल्या कार्यातून आणि अमलात आणलेल्या शिक्षणविचारांतून ते अमर झाले आहेत.

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा शिक्षणविचार सूत्ररूपाने पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

- * श्रमवंत आणि ज्ञानवंत यांच्यात भेद करता कामा नये, त्यामुळे समाजात विषमता निर्माण होते.
- * शिक्षणामुळे श्रमाला प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे.
- * स्वावलंबी शिक्षण हेच खरे शिक्षण.
- * ‘कमवा आणि शिका’ हा शिक्षणाचा मूलमंत्र आहे.
- * सहजीवन आणि सहशिक्षण यातच जीवनाची सार्थकता आहे.
- * शिक्षणातून जातिभेद आणि अस्पृश्यतेचे निर्मूलन झाले पाहिजे.

झेप, एका अतिदुर्गम शाळेची.!

भारती ओंबासे

☎ ९७६४८४०४२७

माण तालुक्यातील अतिदुर्गम भागातील दरावस्तीची एक छोटीशी शाळा. त्यात मुलांना घरच्या अभ्यासाचा फारच कंटाळा, तर पालक अभ्यास घेण्याएवढे सक्षम नाहीत. तेव्हा एका कृतिशील शिक्षिकेने प्रयत्न करून मुलांना अभ्यासाची गोडी लावली. अध्यापनाबरोबरच प्रोजेक्टरच्या साहाय्याने गाणी, गोष्टी, खेळ, कवितागायन, संस्कारक्षम चित्रपट दाखविले. त्यातून मुले शाळेत रमली. वेगवेगळ्या शैक्षणिक उपक्रमांत भाग घेऊ लागली. विविध स्पर्धा परीक्षांना बसून त्यांनी नंबर पटकावले. या उपक्रमास सर्वांची साथ मिळाली. त्या उपक्रमाची ही कहाणी.

२१ जून, २०१९ रोजी माझी बदली अतिदुर्गम भागातील जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा दरावस्ती (टाकेवाडी) शाळेत झाली. सतोबाच्या पायथ्याशी असलेल्या धनगर समाजाची दरावस्ती. तेथील लोकांचा मेंढ्यापालन हा व्यवसाय. बरेच जण मेंढ्यांच्या उदरनिर्वाहासाठी परगावी जात. जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा, दरावस्ती ही १२ ते १३ पटाची शाळा. या शाळेत मी हजर झाले. अवघ्या काही दिवसांतच ही शाळा २४ पटावर गेली. शाळेचे देखणे रूप, निसर्गचित्रात असल्याप्रमाणे माझी शाळा स्वच्छ व सुंदर होती. अशा शाळेत विकासाची कास व गुणवत्तेचा ध्यास धरून हजर झाले. माण तालुक्यातील अतिदुर्गम भागातील ही शाळा खूपच अडचणीची शाळा आहे. रस्ता एकदम सुनसान. शाळेत गेले की येताना झालेला त्रास विसरायचा व कामाला लागायचे. दरावस्ती शाळेतील मुलांना घरी अभ्यासाची अजिबात सवय नव्हती. ती सवय लावायला मला खूप त्रास झाला; पण सोबत असणारे शाळेचे मुख्याध्यापक धीर द्यायचे. कधीकधी प्रश्न पडायचा, ही मुले रोजचा

अभ्यास करत नाहीत, तर मग स्पर्धा परीक्षा तर खूप लांबचा विषय; पण तरीही धीर सोडला नाही. रोज विचार करायचे, 'कसं मुलांना तयार करू?' पालकांना भेटायचे तर पालक शाळेत फिरकतही नसत. मला जास्तीत जास्त मुलांना गुणवत्तेत आणायचे होते; म्हणून मी गुणवत्तेत वाढ करण्यासाठी पालकांची बैठक घेतली. 'तुम्ही शाळेत मुलांसाठी जे कराल ते मान्य आहे; पण आम्हाला घरी अभ्यास घेणं होणार नाही; कारण आम्हाला ते जमत नाही,' असे पालकांनी सांगितले. मी त्या सर्व पालकांना ठामपणे सांगितले, की 'मी तुम्हाला अभ्यास घ्या असं नाही म्हणत, तर रात्री घरचा अभ्यास पूर्ण कर,' असं तरी म्हणा. मग पालकांनी संमती दर्शवली; पण दिवाळीपासून पुढे आम्हीच परगावी मेंढरं घेऊन जातो अशी उत्तरे आली. तरीही मी निराश झाले नाही; कारण दिवाळीपर्यंतचा वेळ माझ्यासाठी खूप होता. तेथून पुढे मी पाहीन, असं म्हणून बैठक संपवली. दुसऱ्याच दिवशी माझ्या वर्गातली दोन मुलं शाळेत आली नाहीत. मन सुन्न झाले.

दोन महिन्यांपूर्वी लिगामेन्टचे ऑपरेशन झालेली मी उठले, माझ्यासाठी अनोळखी वस्ती, शाळेपासून दीड किलोमीटर अंतरावर असलेल्या मुलांच्या घरी चालत गेले. लांबूनच मला पाहून आर्या सदाशिव दडस ही मुलगी लोकरीपासून जे जीन बनवितात, त्यात लपून बसली. घरापर्यंत पोहोचताच तिची आजी म्हणाली, की आताच इथं होती, कुठे गेली? सगळे शोधू लागलो, तर ती जीनमध्ये. का तर मला घरचा अभ्यास नको. हे ऐकून मी तेथून निघून आले. चालताना मन सैरभैर झाले. माझं चुकतंय का काय? कशी अभ्यासाची सवय लावू? मोठं प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले; पण आत्मविश्वास इतका खंबीर होता की बसं. मी प्रोजेक्टरची साथ घेतली. स्टोरी, पिकचर, गाणी, मराठी कवितागायन हे घेत सुरुवात केली. त्यातच एका अॅपवरून सूर्यमाला प्रत्यक्ष हातावर घेऊन समजवणारी

माण तालुक्यातील अतिदुर्गम भागातील जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा दरावस्ती टाकेवाडी शाळेतील हा पहिला उपक्रम ठरला. मुलांना शाळेची गोडी होती; पण अभ्यास नको होता. त्या अभ्यासाची गोडी लागली. मुलं अभ्यास करू लागली. वास्तविक हीच गोष्ट माझ्यासाठी खूपखूप मोठी होती; पण मला शाळा गुणवत्तेत अग्रेसर करायची होती. अतिदुर्गम भाग असूनही शाळेची वेळ साडे दहा असूनही मी रोज सकाळी ९ ते १० जादा मार्गदर्शन तास सुरू केले. मुलं रोज न चुकता शाळेत अभ्यास पूर्ण करून येऊ लागली. शासनाने चौथीची स्कॉलरशीप परीक्षा काढून टाकल्याने मला माझ्या मुलांची गुणवत्ता तपासण्यासाठी पालकांच्या संमतीने मी मुलांना, 'मंथन' व 'अक्षरगंगा' परीक्षेला बसविले; पण यासाठी मुलांना तयार करण्याची जबाबदारी माझ्यावर घेतली.

यासाठी १ ऑगस्ट तारीख उजाडली होती आणि मी आणखी कसून सुरुवात केली. शनिवारी अर्धी शाळा असली, तरी दरावस्ती शाळा दिवसभर सुरू असे. नेत्यांच्या जयंती, पुण्यतिथी या दिवशीही शाळा दिवसभर सुरू असे. मुलांचा प्रतिसाद मिळत होता; पण तयारी शून्यातून होती, लक्ष मोठं गाठायचं होतं. त्यात एक वर्ग नाही तर २ री, ३ री, ४ थी तिन्ही वर्गांची जबाबदारी माझ्यावर होती. या लढाईत फक्त मुलं आणि मी. दिवाळी कधी आली आणि गेली समजलंच नाही. त्यातच मुलांच्या क्रीडा स्पर्धा, सांस्कृतिक स्पर्धा आणि स्वर्गीय यशवंतराव चव्हाण तालुकास्तरीय स्पर्धेत लोकनृत्य, पोवाडा व बालनाट्य स्पर्धेत तालुक्यात प्रथम क्रमांक पटकाविला. जिल्ह्याला निवड झाली. खूप आनंद झाला; पण जबाबदारी खूप वाढली होती. एक महिन्यावर परीक्षा आलेल्या होत्या. दुर्गम भागात शाळा असल्याने इच्छा असूनही जादा तास घेण्यासाठी सुट्टीच्या दिवशी शाळेत जाता येत नव्हते. स्पर्धा परीक्षेसाठी आणखी जादा अभ्यासाची गरज होती. त्यात पालक आता घरी नसणार याची भीती सतावत होती. मग मी निर्णय घेतला, मुलांनाच मुक्कामी आपल्या घरी घेऊन जायचं. पालकांची संमती घेतली आणि डिसेंबर, जानेवारी व फेब्रुवारी या ३ महिन्यांत दर शुक्रवारी, शनिवारी व रविवारी मुले माझ्या घरी मुक्कामी आणली

आणि जोमाने अभ्यासाला सुरुवात केली. यासाठी मला माझ्या घरातील सर्व व्यक्तींची भक्कम साथ मिळाली. त्या मुलांचे राहाणे, जेवणे बघत आनंददायी शिक्षण सुरू झाले. या शिक्षणाला शासनाच्या गणितपेटी, भाषापेटी व इंग्रजीपेटीचा खूप फायदा झाला. तसेच शैक्षणिक उठाव होऊन नावीन्यपूर्ण वर्गसजावट केली. मुलांच्या चेहऱ्यावर कसलीही निराशा नव्हती. अभ्यासाबरोबरच मुले नवनवीन अनुभव घेत होती. जीवनातील प्रत्येक क्षणाचा आनंद घेत होती. दिवसामागून दिवस गेले, दुर्गम भागातील दरावस्तीच्या अप्रगत शाळेला प्रगत शाळा करून माझं पहिलं स्वप्न पूर्ण केलं. इयत्ता १ ली ते ४ थी चे सर्व विद्यार्थी मराठी, गणित, परिसर अभ्यास या विषयांत पांगत झाले. इंग्रजी अध्यापनात तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर, इंग्रजीपेटी उपयोगी आली. आज जणू दरावस्ती शाळा जुनी कात टाकून नवीन उभारी घेत होती. माण तालुक्यातील अतिदुर्गम भागातील दरावस्ती शाळेने आपली वेगळी ओळख निर्माण केली. दुर्गम भागात असूनही शहरातील विद्यार्थी या शाळेत येण्यासाठी पालकांचे फोन येऊ लागले.

१ मार्च पासूनच सन २०२०/२१ मधील पहिलीचा वर्ग सुरू करणारी माण तालुक्यातील दरावस्ती शाळा ही पहिली ठरली; पण कोरोनाच्या जागतिक संकटामुळे १६ मार्च पासून सर्व शाळा बंद केल्या, तरीही आमची ऑनलाईन शाळा सुरू आहे. विविध शैक्षणिक ॲपवरून मुले अभ्यास करून मोबाईलवर पाठवतात, व्हिडिओ कॉल करतात. वर्षभर केलेल्या कष्टांचे फळ मात्र लॉकडाऊनच्या काळात मिळाले. परीक्षेत दरावस्ती शाळेचे २४ पटापैकी १२ विद्यार्थी म्हणजे अर्ध्या शाळेने देशाच्या यादीत आपले स्थान निर्माण केले. तसेच मंथन परीक्षेतसुद्धा राज्याच्या यादीत ११ विद्यार्थी बसले. पहिल्याच प्रयत्नात एकाच शाळेचे एवढे विद्यार्थी बसविणारी ही सातारा जिल्ह्यातील माण तालुक्यातील एकमेव शाळा, तीही दुर्गम भागातील. खरंच आजचा आनंद हा माझ्यासाठी द्विगुणित करणारा आहे. सर्व पालकांनी, शाळा व्यवस्थापन समिती, केंद्र प्रमुख, शिक्षण विस्तार अधिकारी, गटशिक्षणाधिकारी, विविध क्षेत्रांतील मान्यवरांनी फोन करून खूप खूप शुभेच्छा दिल्या.

परि अवधान एकवेळें दीजे।

संपत गर्जे

☎ ९४०३३५८२२२

विद्यार्थ्यांनी अभ्यास करून यश संपादन केले पाहिजे. यशासाठी अनेक गुणांची आवश्यकता असते. विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, प्रयत्नवाद, जिज्ञासूपणा, वक्तशीरपणा, सकारात्मकता, सर्जनशीलता, चारित्र्य असेल, तर मग यश निश्चित मिळते, असे सांगणारा हा लेख.

प्रिय विद्यार्थिमित्रांनो, आपण या शैक्षणिक वर्षामध्ये इ. १० वी व इ. १२ वी या वर्गामध्ये प्रविष्ट होत आहात. आपण माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शालान्त परीक्षेला सामोरे जाणार आहात. त्यास्तव तुम्हा सर्वांचे मनःपूर्वक स्वागत. ज्ञानेश्वरीत संत ज्ञानेश्वर म्हणतात,

परि अवधान एकवेळें दीजे ।

मग सर्व सुखासि पात्र होईजे ॥

या ओवीचा अर्थ असा - एखाद्या गोष्टीकडे लक्ष (अवधान) दिले, की आपण त्या सुखाला पात्र होतो म्हणजेच प्राप्त झालेले सुख उपभोगतो. विद्यार्थिमित्रांनो, आपल्या लक्ष्यावर म्हणजेच प्रयोजनावर, आपले लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

आपणास गुरू द्रोणाचार्य व पांडवांची सुप्रसिद्ध कथा माहीत आहेच. झाडावर बसलेल्या पक्ष्याच्या डोळ्याचा वेध घेताना द्रोणाचार्यांनी धर्मराज तथा युधिष्ठिर, भीम, नकुल व सहदेव यांना असा प्रश्न केला, “तुम्हाला काय दिसते?” त्यावेळी प्रत्येक पांडवाची वेगवेगळी उत्तरे आली; पण अर्जुनाने असे

उत्तर दिले, “मला फक्त त्या पक्ष्याचा डोळा दिसतो.” अर्जुनाखेरीज इतर पांडव त्या पक्ष्याच्या डोळ्याचा वेध घेऊ शकले नाहीत. तात्पर्य, या कथेतून निष्कर्ष असा निघतो, की अर्जुनाचे, आपल्या लक्ष्यावर अर्थातच आपल्या उद्देशावर लक्ष केंद्रित होते. त्याप्रमाणे अभ्यास करून यशवंत होणे हे आपले लक्ष्य आहे व त्यावर लक्ष केंद्रित करणे, हे आपले कर्म किंवा कार्य आहे. त्यासाठी खालील गुण अथवा कौशल्ये आपल्या आचरणात येणे गरजेचे आहे.

(१) आत्मविश्वास :

पुणे येथील एका विद्यार्थी संमेलनामध्ये भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी असे सांगितले, की आत्मविश्वासासारखी दुसरी दैवी शक्ती नाही. त्याकरिता त्यांनी अतिशय मार्मिक उदाहरण दिले आहे. कुस्तीच्या आखाड्यामध्ये एका पैलवानाने कुस्ती खेळताना दंड थोपटला, तर प्रतिस्पर्धी पैलवानाने गर्भगळीत होऊन चालेल काय? याचे उत्तर नक्कीच नाही असे आहे. आपण या वर्षी जो अभ्यास करणार आहोत, तो आत्मविश्वासाच्या बळावर व सामर्थ्यावरच. त्यासाठी प्रतिकूल परिस्थिती, अवघड अभ्यासक्रम, अध्यापकांच्या अध्यापनातील त्रुटी इत्यादी सबबी अथवा कारणे आपणास देऊन चालणार नाही. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी तोरणा गड जिंकून स्वराज्याचे तोरण

बांधले व स्वराज्याची स्थापना केली, ती त्यांच्यामधील असणाऱ्या आत्मविश्वासाच्या बळावरच. 'नेपोलियन बोनापार्ट' - Nothing is impossible in the World असेच म्हणत होते. 'सम्राट सिकंदर', 'महाराणा प्रताप', 'झाशीच्या राणी लक्ष्मीबाई' अशा कितीतरी थोर विभूतींनी अनमोल, अलौकिक कार्य केले ते आत्मविश्वासाच्या बळावरच; म्हणून आपल्या अंगी आत्मविश्वास (Self confidence) निर्माण होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. उलट मी माझा अभ्यास हसत-खेळत, मनावर कोणत्याही प्रकारचे दडपण न घेता करणार आहे. मी जे करीन ते आत्मविश्वासाच्या बळावरच करणार आहे, असे सूत्र मनात बांधले पाहिजे.

(२) प्रयत्नवाद :

प्रयत्नवाद हा आपल्या अभ्यासातीलच नव्हे, तर आपल्या जीवनातील अत्यंत महत्त्वाचे कौशल्य वा घटक आहे. कितीही वेळा अयशस्वी होवो, यश मिळेपर्यंत किंवा एखादे ईप्सित वा एखादी गोष्ट साध्य होईपर्यंत प्रत्येक सजीव प्रयत्नच करत असतो. हरिवंशराय बच्चन यांनी खालील कवितेत खूप छान संदेश दिला आहे -

नन्ही चींटी जब दाना लेकर चलती है,
चढ़ती दीवारों पर सौ सौ बार फिसलती है।

मन का विश्वास, रगों में साहस भरता है,
चढ़कर गिरना, गिरकर चढ़ना नहीं अखरता है।

आखिर उसकी मेहनत बेकार नहीं होती,
कोशिश करने वालों की कभी हार नहीं होती।

याचे अधिक स्पष्टीकरण देण्याचे कारण नाही.

Try and try again until you succeed असे आपले

तत्त्व पाहिजे. पाठ्यपुस्तकातील एखादा घटक आपणास समजत नाही. तो का समजत नाही? त्याचे आकलन का होत नाही? आकलन होण्यासाठी कोणत्या समस्या येतात? त्या समस्यांची उकल करणे, त्या सोडविण्यासाठी आपण प्रयत्न करणे हे महत्त्वाचे आहे. म्हणून नकारात्मक विचार सोडा. सकारात्मक गोष्टींचा विचार करा. पण प्रयत्न करत रहा. यश तुमच्याच हातात आहे.

(३) जिज्ञासूपणा :

प्रत्येक गोष्ट जाणून घेण्याची वृत्ती म्हणजेच जिज्ञासा होय. प्रत्येक गोष्ट जिज्ञासूपणानेच आपण जाणून घेत असतो. "जाऊ दे, काय एवढं त्यात", असे म्हणून आपणास चालणार नाही. लहानपणी आपली वृत्ती जिज्ञासूपणाचीच होती. आपण लहानपणी आपल्या कुटुंबामध्ये आपल्या आईस किंवा कुटुंबातील इतर व्यक्तीस हे काय? ते काय? असे का घडते? तसे का घडते? हे किंवा ते केल्यामुळे काय होईल? असे प्रश्न विचारता व त्यांची उत्तरे जाणून घेता, हे केवळ जिज्ञासेपोटीच. भारताचे माजी राष्ट्रपती व थोर शास्त्रज्ञ स्वर्गीय डॉ. ए.पी. जे. अब्दुल कलाम यांना एका विद्यार्थ्याने असा प्रश्न विचारला, की 'जगातील पहिला शास्त्रज्ञ कोण?' यावर प्रश्न विचारणारा 'बालक' असे त्यांनी उत्तर दिले. 'आयझॅक न्यूटन' यांनी झाडावरचे सफरचंदाचे फळ खाली का पडते? वर का जात नाही? असा विचार केला तो केवळ जिज्ञासेपोटीच. त्यातूनच गुरुत्वाकर्षणाचा शोध लागला. जगातील शास्त्रज्ञांनी जे सर्व शोध लावलेले आहेत, ते जिज्ञासूपणातूनच; म्हणून अभ्यासातील घटक जिज्ञासूपणानेच सोडवा. स्वतः आत्मचिंतन करून

आपणास नाही जमले तर मित्रांकडून, कुटुंबातील व्यक्तींकडून व शेवटी शिक्षकांकडून आपले अभ्यासाबाबतचे प्रश्न सोडवून घ्या.

(४) वक्तशीरपणा :

वक्तशीरपणा हा आपल्या अंगी असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. अर्थात हे कौशल्य आपण कसे प्रत्यक्षात आचरणात आणतो, ही प्रक्रिया आपल्यावरच अवलंबून आहे. निसर्गातील प्रत्येक गोष्ट वक्तशीर आहे. पावसाळा, हिवाळा, उन्हाळा हे ऋतू वेळेनुसारच येतात. दिवस, रात्र, सूर्योदय, सूर्यास्त, चंद्रोदय, चंद्रास्त हे वेळेनुसारच होतात. निसर्गसुद्धा आपणास वक्तशीरपणाच शिकवतो. मग आपण वक्तशीर का असू नये? कोणत्याही विषयाचा घटक आपल्याला शिक्षकांनी शिकविल्यानंतर आपल्या लक्षात येतो; पण नंतर लक्षात राहत नाही; म्हणून ज्या ज्या दिवशी ज्या ज्या विषयाचे घटक आपल्या शिक्षकांनी शिकविले असतील, त्याच दिवशी घरी गेल्यानंतर त्यांची उजळणी करावी. जगात सर्व गोष्टी मिळतात, परंतु वेळ ही अशी गोष्ट आहे, की ती परत आपणास मिळविता येत नाही, म्हणून वेळेचा सदुपयोग करा.

आपले अभ्यासाचे नियोजन, घटकचाचणी परीक्षा, प्रथम सत्रपरीक्षा, सरावपरीक्षा, पूर्वपरीक्षा यांच्यावर आधारित असणाऱ्या अभ्यासक्रमाची तयारी आपली वेळेतच झाली पाहिजे. त्याकरिता वेळेचे नियोजन काटेकोरपणे पाळा. याचा अर्थ आपल्या अंगी असणाऱ्या कला, क्रीडा इत्यादी गुणांना आपण यावर्षी शालान्त परीक्षेचा अभ्यास आहे, म्हणून वेळ द्यायचा नाही, असेही नाही. आपल्या अंगी असणाऱ्या कलागुणांना, क्रीडा, संगीत किंवा इतर

छंद यांनाही वेळ द्या. एका कवितेमध्ये केशवकुमार यांनी असे म्हटले आहे, की

गडबड घाई जगात चाले

आळस डुलक्या देतो कोण ॥

गंभीरपणे घड्याळ बोले

आला क्षण गेला क्षण ॥

जीवनामध्ये प्रत्येक क्षणाचा सदुपयोग करा व वक्तशीर व्हा.

(५) सकारात्मकता :

इयत्ता दहावी व इयत्ता बारावीची बोर्ड परीक्षा यावर्षी मला द्यावयाची आहे, असा आपल्या मनातील विचार, कुटुंबातील वातावरण, शालेय वातावरण या सगळ्या गोष्टी आपल्या सभोवताली फिरत असतात. त्यामुळे कदाचित आपल्या मनावर दडपण येण्याची शक्यता असते व यातून अभ्यासाविषयीची नकारात्मकता आपल्यामध्ये थोड्याफार प्रमाणात निर्माण होण्याची शक्यता असते. या गोष्टी आपल्याबाबत बिलकूल होऊ द्यावयाच्या नाहीत. प्रत्येक गोष्टीकडे आपण सकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहावयाचे आहे. सर्व विषयांचे अभ्यासक्रमातील घटक आपणास फक्त गुण मिळवण्यासाठी नसतात, तर आपला बौद्धिक, मानसिक, शारीरिक, सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास होऊन आपण उत्तम नागरिक व्हावे, हा त्या पाठीमागचा दृष्टिकोन असतो. सुप्रसिद्ध नृत्यांगना 'सुधा चंद्रन' यांचा तरुणपणात अपघात झाला होता, या अपघातामध्ये त्यांनी स्वतःचा एक पाय गमावला होता; परंतु कोणत्याही प्रकारे मनोधैर्य खचू न देता किंवा नकारात्मकता निर्माण होऊ न देता त्यांनी एक

कृत्रिम पाय बसवला व आजही त्या उत्तम नृत्य करतात. त्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पुरस्कारांनी सन्मानित आहेत. हे उत्तम उदाहरण सकारात्मक दृष्टिकोनाचेच आहे; म्हणून अभ्यास हा आपला एक सोबती आहे, एक मित्र आहे, या दृष्टिकोनातून पाहा व जीवनामध्ये सदैव सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवा.

(६) सर्जनशीलता :

सर्जनशीलता म्हणजे नवनिर्मितीची क्षमता. आपला अभ्यासक्रम हा ज्ञानरचनावादावर आधारित आहे. भाषा विषयामध्ये कृतिपत्रिका असल्यामुळे ज्ञान, आकलन, अभिव्यक्ती व स्वमत ही चार कौशल्ये आपणास प्राप्त करावयाची आहेत. यामध्ये आपल्या विचारशक्तीला, नवनिर्मिती क्षमतेला वाव आहे. तुमच्या प्रतिभेचे आविष्कार वेगवेगळे आहेत. ते मांडण्याची संधी तुम्हास कृतिपत्रिकेतून आहे. तुमच्या नावीन्यपूर्ण विचाराची दृष्टी स्वागतार्ह आहे. विज्ञान प्रदर्शनाच्या माध्यमातून आपण नवनवीन उपक्रम करत असतो. प्रयोग, प्रात्यक्षिक यातून आपण वेगवेगळे निष्कर्ष काढत असतो. सामाजिक शास्त्र, पर्यावरण, आपत्तीव्यवस्थापन यातून तुमच्या विचाराला व उपक्रमशीलतेला चालना मिळते. खऱ्या अर्थाने तुमच्याद्वारे एक प्रकारे अभ्यासक्रमांमध्ये सर्जनशीलता वृद्धिगत होते.

(७) शील (चारित्र्य) :

संस्कृतमध्ये असे म्हटलेले आहे की - 'शीलं परं भूषणम्।' मानवाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वात मोठा अलंकार आहे, ते म्हणजे शील किंवा चारित्र्य. शिक्षणामुळे व्यक्तीचे वर्तन घडते. शिक्षण घेऊन

आपणास आपले चारित्र्य घडवायचे आहे. आपली भूमी संतांची, महंतांची, प्रेषितांची आहे. कैवल्यसम्राट संत ज्ञानेश्वरांपासून ते संतशिरोमणी तुकाराम महाराजांपर्यंत अशा संतांच्या मांदियाळीच्या तसेच थोर पुरुष व थोर महात्मे यांच्या विचारांचा वारसा आपल्याला लाभलेला आहे, म्हणून आपली तेजस्विता, तपस्विता, तत्परता जपून आपले चारित्र्य संवर्धन करण्याचा प्रयत्न करा. कारण-

When wealth is lost, nothing is lost ; when health is lost, something is lost; when character is lost, everything is lost. म्हणून चारित्र्य हा आपल्या जीवनाचा पाया आहे हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे.

(८) यश :

वरील सर्व कौशल्ये व गुण आपण आत्मसात केले, की यश हे निश्चितच तुमच्या हातात आहे. यावर्षीचा अभ्यास चांगल्या पद्धतीने करा. येणाऱ्या शालान्त परीक्षेला हसतमुखाने सामोरे जा. कोणत्याही प्रकारचे मानसिक दडपण घेऊ नका. छान अभ्यास करा. आपणास निश्चितच उत्तम यश मिळेल. सौजन्यशीलता व समाजाविषयी संवेदनशीलता जपा आणि हो, वर्तुळामध्ये बंदिस्त न राहता वर्तुळाच्या परिघाबाहेर पाहा. सहकार्य, प्रेम, विश्वास, सचोटी, प्रामाणिकपणा, राष्ट्रप्रेम जपा. निसर्गाच्या सौंदर्याचा आस्वाद मुक्तपणे घ्या. आपल्या ध्येयावर लक्ष केंद्रित करा, म्हणजेच संत ज्ञानेशांच्या ओवीप्रमाणे-

परि अवधान एकवेळें दीजे ।

मग सर्व सुखासि पात्र होईजे ॥

शिक्षणातील गाभाघटक

डॉ. किरण नाकतोडे

☎ ९४२३४२०४१५

भारतातील सर्व राज्यांच्या समान गरजा लक्षात घेऊन राष्ट्रीय एकात्मता जोपासण्याच्या दृष्टिकोनातून शालेय अभ्यासक्रमात दहा गाभाघटकांचा समावेश करण्यात आला होता. अभ्यासक्रम अनेक वेळा बदलला, तरी त्या अभ्यासक्रमाची सांगड या दहा गाभाघटकांशी घालण्याचा प्रयत्न केला जातो. सद्यपरिस्थितीत या गाभाघटकांतील मूल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवण्यासाठी कोणते कार्यक्रम राबवता येतील, कोणते उपक्रम हाती घेता येतील याविषयी मार्गदर्शन करणारा हा लेख.

शिक्षणप्रक्रिया ही व्यक्ती, समाज, देश यांच्या विकासासाठी राबवायची असते. त्यातून या सर्वांचा विकास साधणारे उद्दिष्ट असणे गरजेचे असते. या शिक्षणप्रक्रियेत समाजाचा, देशाचा विकास साधणारा विद्यार्थी हा केंद्रबिंदू असतो. 'Education is not what he learns but what he becomes' म्हणजे तो काय शिकतो यापेक्षा तो कशाप्रकारे घडतो, याला महत्त्व आहे आणि म्हणून असा काळाला, गरजेला, परिस्थितीला, समाजाला, देशाला विकासाप्रत नेणारा योग्य विद्यार्थी घडविणे हे शिक्षणप्रक्रियेचे उद्दिष्ट असते, म्हणून कोठारी आयोगाच्या अहवालात म्हटले आहे, की 'The destiny of India is being shaped in its classroom', अर्थात भारताचे भवितव्य हे वर्गावर्गातून घडविले जाते. यावरून वर्गामध्ये होणाऱ्या अध्यापन-अध्ययन प्रक्रियेचे किती महत्त्व आहे, हे लक्षात येते.

२१ व्या शतकातील भारत देश कसा असावा, या देशातील विद्यार्थी, समाज कसा असावा, देशातील उपलब्ध नैसर्गिक सामग्रीचा, संपत्तीचा, मनुष्यबळाचा अधिकाधिक उपयोग देशासाठी झाला पाहिजे. देशाच्या ग्रामीण विभागातील शेवटच्या घटकापर्यंत विकास पोहोचला पाहिजे. राष्ट्रीय एकात्मता राखली पाहिजे. भारतीय स्वातंत्र्यासाठी ज्यांनी बलिदान दिले, जे स्वातंत्र्य संग्रामात झुंजले, त्यांचे स्मरण असावे. भारताची संस्कृती कायम राहावी, या सर्व उद्देशांचा विचार करून तत्कालीन पंतप्रधान स्वर्गीय राजीव गांधी यांच्या विचारातून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची निर्मिती करण्यात आली.

शैक्षणिक आव्हान

१९८६ ला राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण तयार झाले, त्यात वर नमूद केल्याप्रमाणे आवश्यक असणारे सर्व मुद्दे होते, घटक होते आणि सोबतच अभ्यासक्रमासाठी दहा गाभाघटक हाही भाग होता, म्हणजे अभ्यासक्रमासाठी १० गाभाघटक हे धोरणाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होते.

हे दहा गाभा घटक शालेय अभ्यासक्रमासाठी होते. ही गाभा घटकांची संकल्पना विविधतेमध्ये एकात्मता निर्माण करण्याच्या गरजेतून निर्माण करण्यात आली. प्रत्येक राज्याचा शालेय अभ्यासक्रम त्या त्या राज्यातील जनतेच्या समाजाच्या गरजा लक्षात घेऊनच ठरवावा लागेल; परंतु असे असले तरी शालेय अभ्यासक्रम ठरवताना संपूर्ण देशाच्या गरजाही लक्षात

ध्याव्या लागतील, तसेच देशाच्या स्तरावर ज्या स्पर्धात्मक परीक्षा होतात त्याचाही विचार करावा लागेल व या सर्व प्रकारच्या गरजा ठरवताना देशाच्या एकात्मकतेवर भर द्यावा लागेल.

भारतातील सर्व राज्यांच्या समान गरजा लक्षात घेऊन आणि भारताची एकात्मता जोपासण्याच्या दृष्टिकोनातून शालेय अभ्यासक्रमामध्ये जे घटक अंतर्भूत करण्याचे ठरविण्यात आले, त्या सर्व घटकांना 'गाभा घटक' असे संबोधण्यात आले, ते घटक दहा आहेत.

यानंतर शासनाकडून निर्देश देण्यात आले, की हे दहा गाभा घटक प्रत्येक राज्याच्या शालेय अभ्यासक्रमामध्ये अंतर्भूत असले पाहिजेत, म्हणजे अभ्यासक्रम ठरविताना प्रत्येक राज्याने या दहा घटकांची परिपूर्ती होईल, असा अभ्यासक्रम तयार करावा व नंतर राज्याच्या भौगोलिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक वैशिष्ट्यांचा त्यात समावेश करावा.

ते दहा गाभा घटक खालीलप्रमाणे -

- (१) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास.
 - (२) भारतीय संविधानात्मक जबाबदाऱ्या.
 - (३) राष्ट्रीय अस्मिता जोपासण्यासाठी आवश्यक उपाय.
 - (४) भारताचा सामाईक सांस्कृतिक वारसा.
 - (५) समानतावाद, लोकशाही व धर्मनिरपेक्षता.
 - (६) स्त्री-पुरुष समानता.
 - (७) पर्यावरणाचे संरक्षण.
 - (८) सामाजिक अडसरांचे निर्मूलन.
 - (९) लहान कुटुंबाचा आदर्श.
 - (१०) वैज्ञानिक मनोभावाची रुजवणूक
- हे गाभा घटक निश्चित केल्यानंतर अभ्यासक्रमात

ते समाविष्ट करण्यात आले. अभ्यासक्रमातील ज्या-ज्या विषयांमध्ये जिथे-जिथे घेता येतील, तसे ते घेतले गेले. उद्दिष्टे आशयांमध्ये, पाठ्यपुस्तकांमध्ये अंतर्भूत करण्यात येऊ लागली आणि अध्यापकानेही आपले अध्यापन करताना आवश्यक तेथे या घटकांचा परामर्श द्यावा असे सुचविले.

घटकांचा उपयोग करताना अध्यापकाने खालील गाभा घटकांची उद्दिष्टे ध्यानात घेणे महत्त्वाचे आहे.

उद्दिष्टे :

- (१) भारताची विविधरंगी एकात्मता साधणारी संस्कृती व तिचा वारसा याबद्दलचा आदर जाणीवपूर्वक विद्यार्थ्यांच्या मनात निर्माण करणे.
- (२) विद्यार्थ्यांत राष्ट्रीय वृत्ती व राष्ट्राभिमान यांची जोपासना करणे.
- (३) विद्यार्थ्यांत राष्ट्रीय व सामाजिक एकात्मता जोपासणे.
- (४) निसर्ग, परिसर यांची जोपासना करून ऊर्जेची बचत करण्याची सवय लावणे.
- (५) देशातील वैज्ञानिक प्रगती व तंत्रज्ञानाचा विकास यांची ओळख करून देणे.
- (६) भारतीय घटनेबद्दल आदर आणि नागरिकांचे हक्क व कर्तव्ये याबद्दल विद्यार्थ्यांच्या मनात योग्य जाणीव निर्माण करणे.
- (७) लोकसंख्यावाद, सामाजिक व आर्थिक विषमता यातून निर्माण होणाऱ्या समस्यांची जाणीव निर्माण करणे.

या सर्व उद्दिष्टांना ध्यानात घेऊन अभ्यासक्रम, अध्यापन, कार्यक्रम व उपक्रम असावयास पाहिजेत, ही रास्त अपेक्षा असते.

गाभाघटकानुसार अभ्यासविषय, कार्यक्रम व

शिक्षण संक्रमण - मे-जून (जोड अंक) २०२० (३८)

उपक्रमः

(१) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास -

विशेषत्त्वाने इतिहास विषयातील पाठातून या घटकांचा अभ्यास करता येतो. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याविषयीची माहिती देणे, कोणी बलिदान दिले, या लढ्यात कोणी महत्त्वपूर्ण कार्य केले याची माहिती साधारणतः काही शतकांपर्यंत राहिल; परंतु पुढील पिढ्यांना ही माहिती असणे आवश्यक आहे. त्यासाठी स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास हा गाभा घटक महत्त्वाचा आहे. इतिहासाशिवाय मराठी, इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत या विषयातूनसुद्धा काही पाठ, कविता या अभ्यासविषयात देता येतात.

या गाभाघटकांसाठी कार्यक्रम व उपक्रम

- (१) स्वातंत्र्य लढ्यातील ज्या योद्ध्यांनी, पुढाऱ्यांनी, समाजसेवकांनी भाग घेतला त्यांच्याविषयी माहिती विषयांनुरूप सांगणे.
- (२) राष्ट्रीय नेते, पुढारी, क्रांतिकारक, योद्धे यांच्याविषयी, त्यांच्या कार्याविषयी माहिती देणे.
- (३) स्वातंत्र्यदिन, प्रजासत्ताकदिन या दिवशी वरील महामानवांविषयी माहिती देणे, स्वातंत्र्यलढ्यातील मूल्ये सांगणे.
- (४) राष्ट्रीय नेते, पुढारी, क्रांतिकारक, योद्धे यांच्या जन्मतिथी, पुण्यतिथी साजऱ्या करून स्मरण करणे.
- (५) परिसरातील व्यक्तींची भाषणे आयोजित करणे, त्यांची भेट घेणे.
- (६) या गाभाघटकाशी संबंधित आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी यावर कार्यक्रम, भाषणे सादर होणार असतील तर ती ऐकवणे.
- (७) स्वातंत्र्यवीर, योद्धा, क्रांतिवीर यांच्याविषयीचे लिखाण करावयास सांगणे.

(८) स्वातंत्र्यलढ्यातील घटना क्रमाने लिहिण्यास सांगणे.

(९) गाभाघटकाशी संबंधित निबंधस्पर्धा, वक्तृत्वस्पर्धा, वादविवादस्पर्धा, कथाकथन स्पर्धा आयोजित करणे.

(१०) स्वातंत्र्यलढे जिथे-जिथे झाले, तिथे सहल आयोजित करणे. उदा., जालियनवाला बाग, कुरुक्षेत्र इत्यादी.

(२) भारतीय संविधानात्मक जबाबदाऱ्या :

खरे तर संविधान म्हणजे मोठा व महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे. तो पाळण्याचे बंधन असलेलाच कायदा, ज्यामध्ये अनेक कायद्यांचा समावेश आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे त्याचे शिल्पकार आहेत. संविधान म्हणजे कोणत्याही व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीचे कदापिही नुकसान करू नये म्हणून साचेबद्ध चाकोरीमध्ये आपले व्यवहार पार पाडून, स्वतःचा, समाजाचा, देशाचा उत्कर्ष साधण्यासाठी तयार केलेली नियमावली होय. या संविधानातील नियम पाळणे किती महत्त्वाचे आणि आवश्यक असते हे विद्यार्थ्याला पटवून द्यावे. विशेषतः या बाबी अंतर्भूत असणारा विषय म्हणजे नागरिकशास्त्र; परंतु याची माहिती केवळ यातूनच द्यावी असे नाही. बाकीच्याही विषयांमध्ये, जसे की, भाषेचे विषय, विज्ञानाचे विषय यातही या घटकानुसार माहिती देण्यात यावी. हक्क-कर्तव्ये, शासनाची कार्ये, बंधने, केंद्र व राज्य सरकारची कार्ये इत्यादी.

या गाभा घटकासाठी कार्यक्रम व उपक्रम :

- (१) स्वातंत्र्यलढ्यातील योद्धे, क्रांतिवीर, हुतात्मे यांच्यावर वादविवाद, वक्तृत्वस्पर्धेसाठी विषय द्यावेत व विशिष्ट नियम पाळण्यास सांगावे.

- (२) शाळेत स्पर्धा आयोजित करताना नियम किती महत्त्वाचे आहे हे सांविधानिक नियमांशी जुळवून सांगावे.
- (३) कोणताही खेळ असो किंवा वर्गातील व्यवहार असो, प्रत्येक ठिकाणी विद्यार्थ्यांत समानता मूल्याचा अंगीकार करावा व त्याची माहिती विद्यार्थ्यांना द्यावी.
- (४) वर्गात, कार्यक्रमात, विद्यार्थ्यांना समान संधी दिली जाईल असा प्रयत्न करावा व विद्यार्थ्यांना हे समजून द्यावे.
- (५) वर्गात अभ्यासविषयावर उलट-सुलट चर्चा आयोजित करावी व कोणीही कोणास अर्वाच्य शब्दात बोलू नये, हे सांविधानिक काम आहे हे सांगावे.
- (६) शालेय स्तरावर, विद्यार्थ्यांची पार्लमेंट आयोजित करून भूमिका पार पाडल्या जाव्यात, विचारांची देवाण-घेवाण कशी होते हे समजून द्यावे.

(३) राष्ट्रीय अस्मिता जोपासण्यासाठी आवश्यक आशय :

‘आजचा बालक उद्याचा नागरिक’ असे आपले ब्रीदवाक्य आहे. तेव्हा भविष्यात तयार होणाऱ्या नागरिकांमध्ये जे गुण येणे आवश्यक आहे, ते आताच शालेय स्तरावर बालकांमध्ये निर्माण करणे, रुजवणे, राष्ट्राविषयी आत्मीयतेची, अभिमानाची भावना निर्माण करणे म्हणजे राष्ट्रीय अस्मिता होय व ती निर्माण करणे, वृद्धिंगत करणे हे अभ्यासविषयाचे व उपक्रमांचे कार्य आहे. जसे की, राष्ट्रीय भावना म्हणजेच राष्ट्रीय अस्मिता निर्माण करण्यासाठी राष्ट्रीय प्रतीके, राष्ट्रीय ध्वज, राष्ट्रीय ब्रीद, राष्ट्रीय सण, राष्ट्रीय

गीत, राष्ट्रीय पक्षी, राष्ट्रीय प्राणी, ऐतिहासिक स्थळे यांची ओळख करून देऊन त्याविषयी विद्यार्थ्यांच्या मनात अभिमान निर्माण करावा हीच अस्मिता.

या गाभा घटकावर आधारित कार्यक्रम व उपक्रम:

- (१) भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीचा इतिहास, महत्त्वपूर्ण नोंदी, राष्ट्रपुरुषांची कार्ये यावर भाषणे आयोजित करावी.
- (२) भारतातील ऐतिहासिक, वैज्ञानिक, भौगोलिक, तीर्थस्थाने, कोणतीही राष्ट्रीय प्रतीके या विषयावर विविध प्रकारच्या स्पर्धा आयोजित करणे.
- (३) स्वातंत्र्यलढ्याविषयीची विविध घोषवाक्ये बनविण्याची स्पर्धा आयोजित करणे, त्यामुळे विद्यार्थी ते सर्व वाचतील.
- (४) देशाच्या, राज्याच्या अभिमानाच्या ज्या ज्या गोष्टी आहेत, त्यावर उपक्रम आयोजित करणे, त्याचे चित्रीकरण करणे, जपणूक करणे.
- (५) १५ ऑगस्ट, २६ जानेवारी, राष्ट्रीय सण, दिन जसे की ३० जानेवारी याठिकाणी प्रभातफेरी, साफसफाई, स्वयंशासन यासारखे उपक्रम आयोजित करणे.

(४) भारताचा सामाईक वारसा :-

"Education is basically transfer of Values, and Culture" असे म्हटले जाते. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संस्कृतीचे पूर्ण घटक संक्रमित करणे हे शिक्षणाचे कार्य. आमची संस्कृती जगात श्रेष्ठ आहे, असे आम्ही मानतो. तेव्हा भारतीय मूल्ये, आदर्श, संस्कार, तत्त्वज्ञान, नीती, धर्म, संगीत सर्व कला उत्तरोत्तर नवीन पिढीकडे संक्रमित होण्याच्या दृष्टिकोनातून अभ्यासविषयाच्या माध्यमातून पाठाची रचना करण्यात

यावी. हाच तो भारताचा सामाईक वारसा. या बाबी विद्यार्थ्यांना कळल्या तर गैरसमज, विषमता, द्वेष, मत्सर, नष्ट होऊन एकात्मता निर्माण होते.

या गाभा घटकासाठी कार्यक्रम व उपक्रम :

- (१) आमच्या एकात्म संस्कृतीचे दर्शन घडविणारी प्रतिज्ञा विद्यार्थी म्हणतातच; पण त्याचा अर्थ समजवून देणे.
- (२) साने गुरुजींचे 'खरा तो एकचि धर्म', तुकडोजी महाराजांचे 'या भारतात बंधुभाव वसू दे' यांसारखी गीते विद्यार्थ्यांना कडून मुखपाठ करून घेणे.
- (३) संस्कृतीशी संबंधित सुंदर वचने, सुभाषिते, ओव्या यांचा संग्रह करावयास लावणे, पाठ करावयास लावणे.
- (४) संत वचने, सुभाषिते भिंतीवर लावून वर्गसजावट व शाळासजावट करणे.
- (५) स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये ज्यांनी बलिदान दिले त्यांच्या कथा सांगणे.
- (६) लोककला, संगीत, नृत्य यासारखा एखादा कार्यक्रम आयोजित करणे.
- (७) भारतीय महामानव, योद्धे, क्रांतिवीर यांच्यासंबंधी माहितीचे बुकलेट तयार करणे.

(५) समानतावाद, लोकशाही व धर्मनिरपेक्षता :

ही तिन्ही मूल्ये घटनेने आपल्याला दिलेली आहेत. नागरिक स्त्री असो किंवा पुरुष यांच्यात जन्म, जात, लिंग, धर्म, वर्ण, भाषा या आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही. तो झाला समानतावाद. लोकांचे लोकांनी लोकांकडून लोकांसाठी चालविलेले राज्य म्हणजे लोकशाही, अशी व्याख्या अब्राहम लिंकननी केली आहे. कोणत्याही धर्माचा अनादर

करण्याची परवानगी नाही, ही झाली धर्मनिरपेक्षता. हे तिन्ही प्रस्थापित करणारे पाठ अभ्यासविषयात असायला पाहिजेत. अध्यापकांनी विद्यार्थ्यांना या बाबी समजून दिल्या पाहिजेत.

या गाभा घटकासाठी कार्यक्रम व उपक्रम :

- (१) मुले-मुली, हुशार-मठ्ठ, श्रीमंत-गरीब असा कोणताही भाग कार्यक्रमांमध्ये वर्गअध्यापनामध्ये असायला नको. सर्वांना समान स्थान दिले पाहिजे.
- (२) स्वातंत्र्यपूर्व काळात फक्त स्वातंत्र्याचा विचार होता. व्यक्ती, जात, धर्म यांना त्यात स्थान नव्हते, हे विद्यार्थ्यांना पटवून द्यावे.
- (३) लोकशाही कशावर आधारित आहे, १८ वर्षांच्या मुलांना मतदानाचा अधिकार का मिळाला हे समजून सांगून लोकशाही घडविणारा कार्यक्रम घ्यावा.
- (४) न्यायालयीन प्रक्रियेचा उपक्रम घ्यावा, ज्यात आरोपी, प्रतिआरोपी, वकील, न्यायाधीश, नागरिक असा विद्यार्थ्यांसाठी उपक्रम घ्यावा.
- (५) मिले सूर मेरा तुम्हारा, यासारख्या कार्यक्रमांवर आधारित विविध कार्यक्रम विविध पोशाखांतून विद्यार्थ्यांना दाखवून देणारे उपक्रम घ्यावे.
- (६) वर्ग, शाळा, परिसर येथे विविध धर्मांची प्रतीके भिंतीवर काढून एकात्मकता दाखवावी.

(६) स्त्री-पुरुष समानतावाद :

हे सुद्धा एक महान मूल्य आहे. स्त्री-पुरुष यांच्यात कोणत्याही प्रकारे कार्यक्रमाच्या जागी, मतदानाच्या जागी, नोकरीच्या जागी भेदभाव केला जात नसून त्यांच्यात समानता दर्शविण्याचा प्रयत्न अभ्यास विषयातील पाठांतून करण्यात आला पाहिजे. ही

समानता केवल कागदावर न राहता वास्तवात उतरवता आली पाहिजे, की विद्यार्थ्यांचा विश्वास बसेल. राज्यघटनेमध्ये ही समानता कशाप्रकारे नागरिकांना प्रदान केलेली आहे, हे अभ्यासविषय व अध्यापनातून समजून सांगावे.

या गाभा घटकासाठी कार्यक्रम व उपक्रम

- (१) कोणत्याही कार्यक्रमात वा उपक्रमात मुलांना वा मुलींना समान संधी द्यावी.
- (२) मुलींना, तू मुलगी आहे, तुला जमणार नाही असे म्हणून तिचे धैर्य कमी करू नये.
- (३) स्वयंशासनाचा उपक्रम राबवताना त्यात मुख्यत्वे मुले व मुलींना दोघांनाही संधी द्यावी. मुख्य पद दोघांनाही सारखेच द्यावे.
- (४) सहल आयोजित करायची असल्यास प्रमुख, दुय्यम कार्य दोघांमध्ये समान वाटप करावे.
- (५) शाळेतील प्रार्थना, राष्ट्रगीत घेतानासुद्धा समान दिवसांचे वाटप करावे.
- (६) वर्गनायक, गटनायक बनवितानासुद्धा मुले आणि मुली यांना समान स्थान द्यावे.

(७) पर्यावरणाचे संरक्षण :

मनुष्याच्या संपूर्ण क्रिया व कार्यपूर्तीसाठी आवश्यक असणाऱ्या व त्याच्या सभोवताली असणाऱ्या सजीव व निर्जीव घटकांचा समावेश ज्यात केला जातो, ते म्हणजे पर्यावरण होय. याच पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन केले नाही, तर ओझोन वायूची टांगती तलवार मनुष्याच्या डोक्यावर आहेच; म्हणून सर्व विद्यार्थ्यांच्या माध्यमातून पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांचे विचार, अभिवृत्ती त्याप्रकारची बनवायची आहे तेही अभ्यासविषय अध्यापनातून.

या गाभाघटकासाठी कार्यक्रम व उपक्रम :

- (१) ज्या ज्या प्रकारचे प्रदूषण झाल्यामुळे पर्यावरण संतुलन बिघडले आहे. त्या-त्या प्रकारची माहिती, विशेष व्याख्याने विद्यार्थ्यांसाठी आयोजित करावीत.
- (२) ज्या ज्या ठिकाणी प्रदूषण घडले आहे ते का घडले? याची माहिती देण्यासाठी त्यांना तिथे घेऊन जाणे, स्पष्ट करणे. उदा. जमिनीची धूप, जलप्रदूषण, केरचऱ्याचे प्रदूषण.
- (३) दूषित होणाऱ्या हवेमुळे जे रोग होतात त्याची माहिती गोळा करणे.
- (४) कारखान्यांना भेटी देऊन जलप्रदूषण समजून देणे.
- (५) पर्यावरण विषयक प्रदर्शनांना भेटी देणे.
- (६) पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनासाठी माहिती, चित्रे गोळा करण्यास सांगणे.
- (७) खालील पर्यावरण विषयक दिनाला कार्यक्रम घेणे. पृथ्वीदिन २२ एप्रिल, जागतिक वनीकरण दिन २१ मार्च, जागतिक पाणी दिन २२ मार्च, जागतिक आरोग्य दिन ०७ एप्रिल, वसुंधरा दिन २२ एप्रिल, लोकसंख्या दिन ११ जुलै, जागतिक ओझोन दिन १६ सप्टेंबर.

(८) सामाजिक अडसराचे निर्मूलन :

आपत्तीच्या वेळी भारत एक होत असला, तरी इथे अनेक सामाजिक अडसर म्हणजेच अडथळे आहेत. कुठेतरी देशात एकात्मकतेला तडा जातो आणि त्यामुळे विकास मंदावतो, आजपर्यंत विकसनशील भारत त्यामुळेच विकसित राष्ट्र बनू शकले नाही, तेव्हा ते अडसर नाहीसे करणे काळाची गरज आहे; म्हणून अभ्यासविषयातून, अध्यापनातून

हे सर्व सामाजिक अडसर दूर होतील याची माहिती देणारे पाठ आवश्यक आहे. शिक्षकानेही त्यातून कसे तोटे होत आहेत हे समजून द्यावे. जसे की जातीयता, प्रादेशिकता, सीमावाद, प्रांतवाद, भाषावाद, धर्मांधता, परंपरा, चालीरीती, श्रीमंती-गरिबी, स्त्री-पुरुष भेदभाव, अंधश्रद्धा इत्यादी.

या गाभा घटकासाठी कार्यक्रम व उपक्रम :

- (१) भिन्नभिन्न जातीच्या विद्यार्थ्यांमध्ये भेदभाव न करता एकत्रित कार्यक्रम राबवावे. एकत्र बसवावे.
- (२) कार्यक्रमाच्या दिवशी सहभोजन आयोजित करावे.
- (३) समाजात अंधश्रद्धेमुळे ज्या घटना घडतात त्याची माहिती द्यावी.
- (४) विविध सामाजिक अडसरांवरती निबंध स्पर्धा आयोजित करावी.
- (५) कर्तृत्ववान स्त्रियांची यादी तयार करावयास सांगावी.
- (६) जे जे अडसर आहेत, त्याच्या संबंधी चित्रे काढण्यास सांगावी, त्याचे प्रदर्शन भरवावे.
- (७) भाषावाद, प्रांतवाद, सीमावाद यामुळे भारताचे कसे नुकसान झाले, त्यावर व्याख्यान आयोजित करावे.
- (८) ज्यातून एकात्मता दर्शविता येईल असे उपक्रम आयोजित करावे.

(९) लहान कुटुंबाचा आदर्श :

लोकसंख्या वाढल्यामुळे अनेक समस्यांनी आपले डोके वर काढले, जसे की बेरोजगारी, गुन्हेगारी, सर्व वस्तूंची टंचाई, जागेची टंचाई यामुळे निसर्गावर अतिक्रमण, अशा अनेक समस्या लोकसंख्या वाढल्यामुळे निर्माण झाल्या आहेत. प्रत्येकाने आपले

कुटुंब सीमित ठेवले, अपत्यांची संख्या एकच मुलगा असो किंवा मुलगी, तर ही लोकसंख्या नियंत्रणात येते. आज याचे प्रमाण स्थिर व्हायला लागले आहे ही आनंदाची बाब आहे; परंतु लोकसंख्येचे संतुलन बिघडले तर त्याचे दुष्परिणाम होतात, याची माहिती अभ्यासविषयातून व अध्यापनातून घ्यावी.

या गाभाघटकासाठी कार्यक्रम व उपक्रम :

- (१) लहान कुटुंबाचा आदर्श यावर निबंध, वक्तृत्व, चित्रकला स्पर्धा आयोजित करणे.
- (२) वाढलेल्या लोकसंख्येचे दुष्परिणाम यावर वक्त्यांचे व्याख्यान आयोजित करावे.
- (३) लहान कुटुंब असलेल्या कुटुंबाच्या भेटी, मुलाखती घेणे.
- (४) लहान कुटुंबाचे फायदे-तोटे कोणते होऊ शकतात त्यावर स्पर्धा घेणे.
- (५) शाळेच्या माध्यमातून पालकांचेही प्रबोधन करावे.

(१०) वैज्ञानिक मनोभावाची जपणूक :

फक्त विज्ञानाचा स्वीकार करणे म्हणजे वैज्ञानिक मनोभाव नाही तर कोणतीही कृती, विचार, कार्य करताना केवळ कोणी सांगितले म्हणून स्वीकारणे, योग्य नाही. विद्यार्थ्यांचा विवेक, ज्ञान, सत्य, प्रयोग व वैज्ञानिक मनोभाव तयार होईल अशाप्रकारे पाठ अभ्यासविषयातून देणे व शिक्षकांनी अध्यापनातून ते साकार करणे महत्त्वाचे आहे.

या गाभा घटकासाठी कार्यक्रम व उपक्रम :

- (१) विद्यार्थ्यांची निरीक्षण क्षमता, मूल्यमापन क्षमता, वस्तुनिष्ठ निर्णयक्षमता विकसित होईल असे कार्यक्रम आयोजित करावेत. उदा. शिक्षक, मुख्याध्यापक, समाजातील व्यक्ती, विद्यार्थी

- यांच्या स्वभाववैशिष्ट्यांचे वरील प्रकारांचे निरीक्षण व मापन करावयास लावणे.
- (२) कोणतीही कृती, कार्यक्रम कार्य हे योग्य - अयोग्य, चांगले-वाईट, नैतिक - अनैतिकतेला धरून आहे की नाही याचा विचार करण्याची सवय लावावी.
- (३) अंधश्रद्धा, रूढीपरंपरा यांच्या नादी न लागता सत्याच्या, विज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून कार्य केले जाईल. अशा स्वरूपाची भाषणे ऐकवणे, तसेच व्याख्याने आयोजित करणे.
- (४) कोणतीही कृती, कार्य करताना त्याचे कार्यकारणभाव जाणून घेऊन नंतर ते कार्य करण्याची सवय विद्यार्थ्यांना लावावी. त्यासाठी

प्रयोगावर, सत्य गोष्टींवर, वैज्ञानिक गोष्टींवर विश्वास ठेवण्यास सांगावे.

- (५) कोणत्याही माहितीच्या, ज्ञानाच्या, शिक्षकाच्या, मुख्याध्यापकाच्या विचारांचा कार्याचा संबंध नेहमी सकारात्मक विधायक दृष्टिकोनातूनच केला जावा असा मनोभाव निर्माण करणे, त्याचे फायदे तोटे समजून देणे.

अशाप्रकारे हे दहा घटक विविध अभ्यास-विषयामध्ये कशाप्रकारे आणता येतील व त्याप्रमाणे अध्यापक आपले अध्यापन करतील तसेच, त्याप्रमाणेच कार्यक्रम व उपक्रम आयोजित केले जातील, याची काळजी घेऊन कार्य केल्यास गाभा घटकांचे उद्दिष्ट साध्य होईल.

वाचकांचे अभिप्राय

सप्रेम नमस्कार

मार्च २०२० चा अंक वाचनीय व उपयुक्त झाला आहे. प्रारंभीचा 'बोलावे नेटके' हा प्रा. मिलिंद जोशींचा लेख आवडला. त्यांनी वक्तृत्वकलेचे सगळे पैलू उलगडून दाखविले. अगदी नवीन माणसालाही बोलण्याची सहज प्रेरणा मिळेल, त्याचे तंत्र सापडेल असाच तो लेख आहे. डॉ. श्रुती पानसे यांनी 'मूल, पालक आणि अभ्यास' १२ या लेखातून पालक भूमिका व वास्तव हे मानसशास्त्रीय व तर्कशुद्ध मोकळेपणे मांडले आहे. मुलांच्या जडणघडणीत पालकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण असते हे वास्तव सांगितले. प्रा. प्रवीण दवणे यांनी आपल्या लेखात भाषा व सादरीकरणाचे सूत्र हाती घेतले आहे. रंजकता व पूर्णता असल्याशिवाय मुलांचे अभ्यासात मन लागत नाही, हेच खरे आहे. त्यासाठी प्रयोग करणे गरजेचे.

'पैंजण' कवितेचे रसग्रहण, 'बॅटरीचा शोध', 'सजीवांमधील समन्वय' हे लेख अभ्यासपूर्ण झाले आहेत. 'ऑर्गेनिक फिल्टर' हा प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारित लेख आहे. पूर्व उपपंतप्रधान यशवंतराव चव्हाणांच्या जन्म दिनानिमित्त त्यांचे स्मरण व क्रांतिज्योती सावित्रीबाईंच्या काव्याचा आस्वाद सुंदर रेखाटला आहे. या अंकात सर्व लेख वाचनीय झाले आहेत. खरोखर हा अंक उत्तम व संग्राह्य आहे. या दर्जेदार अंकातील सर्व लेखक, मा. संपादक मंडळ यांना मनापासून धन्यवाद!

संतोष वि. कुलकर
नूतन विद्यालय कुर्दुवाडी

आडनावात काय ढडले आहे?

डॉ. गणेश राऊत

☎ ८४५९७७२०१७

माणसाची समाजात ओळख असते, ती त्याच्या नावावरून आणि आडनावावरून. माणसांना त्यांची आडनावे कशी मिळाली, त्याचाही एक इतिहास आहे. काही आडनावे अधिकारवाचक असतात, तर काही व्यवसायवाचक असतात. संख्यावाचक, प्रतिष्ठा दाखविणारी, पंथवाचक, शासकीय सेवावाचक, वर्णवाचक, स्थलवाचक, प्राणिवाचक, पदार्थवाचक, गुणवाचक, निंदाव्यंजक, फळे, फुले, प्राणी यांवर आधारित अशीही अनेक प्रकारची आडनावे असतात. त्या आडनावांचे उद्गम या लेखात दिले आहेत.

विद्यार्थी मित्र-मैत्रिणींनो, आपण शाळेत प्रवेश घेताना अर्ज भरत असतो. त्यात आपण आपले संपूर्ण नाव लिहीत असतो. आपणास कल्पनाही नसते की आपले आडनाव कसे तयार झाले? आडनावाचाही एक इतिहास असतो. चला तर त्याचा मागोवा घेऊयात.

शेक्सपिअरने म्हटले आहे, की 'नावात काय आहे?' हे वाक्यसुद्धा त्याने ज्या लेखात लिहिले त्यावर लेखक म्हणून त्याचेच नाव आहे. नावाचा विचार करता आपण आडनावाकडे गेलो, तर शेक्सपिअरचे विधान बदलून असे म्हणता येईल, की 'आडनावात बरंच काही आहे.' आजच्या काळात आपल्याला नाव आणि आडनाव दोन्ही आहे; परंतु एकेकाळी आडनाव हा प्रकारच अस्तित्वात नव्हता.

सहजच मराठी विश्वकोशात 'आडनाव' या विषयावर काही आहे का ते शोधले. तो संदर्भ वाचला आणि थक्क व्हायला झालं. त्यावरून ठरलं की आजच्या लेखाचा विषय 'आडनाव.'

विश्वकोशात आडनावाची व्युत्पत्ती पुढीलप्रमाणे दिली आहे. ज्याच्या आश्रयाने आपण वावरतो ते नाव. एकच व्यक्तीनाम धारण करणाऱ्या अनेक व्यक्ती समाजात एकत्र आढळल्यामुळे व्यक्तीस निश्चितपणे ओळखता यावे, म्हणून त्या त्या व्यक्तीच्या वैयक्तिक नावाबरोबर अधिक नावे जोडण्याची प्रथा पडली, ती आडनावे.

कोशानुसार भारतीयांप्रमाणेच हिब्रू, मिसरी, असुरी, बॅबिलोनियन, ग्रीक या लोकांमध्येसुद्धा आडनावाची पद्धत नव्हती. इंग्लंडमध्ये अकराव्या-बाराव्या शतकापासून कुलनामाचा वापर होऊ लागला, असे म्हटले जाते. आडनावाचे महत्त्व खऱ्या अर्थाने पेशवाईनंतर इंग्रजी अंमलात वाढले. अमुक पित्याचा मुलगा म्हणून व्यक्तीचा परिचय करून देण्याची ही पुढची पायरी असावी. इंग्लिश लोकांची जेफरसन, डिकन्सन इ. उदाहरणे या सदरात देता येतात.

हे वाचल्यावर आडनावांकडे बघण्याचा आणि त्यांचा विचार करण्याचा एक नादच लागला. हे आडनाव कसे पडले? इतिहासाच्या पुस्तकांमध्ये यावर काही प्रकाश पडला आहे का याचा शोध

घ्यायला लागलो. इतिहासाचार्य राजवाडे, इतिहासकार ग. ह. खरे यांचे लेखन पाहिले. ग. ह. खरे यांनी ‘मराठ्यांचा इतिहास खंड - १’ यामध्ये आडनावांचे प्रकारच दिले आहेत. यात अधिकारवाचक, व्यवसायवाचक, संख्यावाचक, प्रतिष्ठा दाखविणारी, फळे, फुले, प्राणी, शस्त्रास्त्रे यांच्याशी संबंधित, पंथवाचक, शासकीय सेवावाचक, कारखान्यांवरून पडलेली आडनावे, व्यवसायांवरून पडलेली आडनावे, स्थलांवरून पडलेली आडनावे, वर्णवाचक आडनावे, प्राणीवाचक, पदार्थवाचक, शरीरावयव निदर्शक, नातेदर्शक, गुणवाचक, निंदाव्यंजक असे प्रकार नोंदविले आहेत. हा लेख वाचनाच्या सर्व वाचकांना माझी नम्र विनंती आहे, की सदर लेख वाचून झाल्यावर तुमच्याकडे आडनावांशी संबंधित माहिती, कथा, व्युत्पत्ती अशी कशाही स्वरूपाची माहिती असेल, तर ती कृपया मला पाठवा. आपल्या सगळ्यांनी देवाण-घेवाण केल्यास आपल्या ज्ञानात भर पडेल.

इतिहासकार ग. ह. खरे हे मोडी आणि फार्सीचे जाणकार. त्यांनी जे प्रकार दिलेले आहेत त्याचे एक स्पष्टीकरण दिले आहे. ते लिहितात, दाश्तन व नविश्तन या फार्सी धातूंच्या ‘दार’ आणि नवीस या धातुसाधितांपासून झालेली आणि ‘वाला’ या मालकीहक्क दाखविणाऱ्या अरबी नावापासून झालेली नावे येतात. दाश्तन या फार्सी धातूचे अर्थ धारण करणे, ताब्यात असणे इत्यादी आहेत. त्यांवरून धारण करणारा, मालक इत्यादी अर्थ झाले. आपण सोपेपणासाठी ज्याच्या शेवटी दार अशी अक्षरे आहेत, ती आडनावे पाह्यात.

१. धारण करणारी, मालकी हक्क दाखविणारी आडनावे :

अंमलदार, इनामदार, ऐपतदार, कामदार, किल्लेदार, चौकीदार, जकातदार, जप्तीदार, जमादार, जमीनदार, जिल्हेदार, जोमदार, ठाणेदार, डफेदार, दप्तरदार, धनदार, नाकेदार, निशाणदार, नेक-नामदार, पागेदार, फौजदार, मकानदार, मनसबदार, मिरासदार, मुजुमदार, सेकदार, सुभेदार, हकदार, हुद्देदार, खजिनदार, जहागीरदार, दरकदार, पारिपत्यदार, शिरस्तेदार, चोपदार, जामदार, दुनेदार, पोतदार, शिलेदार इ.

२. शेवटची दोन अक्षरे नीस किंवा णीस :

नविश्तन फार्सी धातूचा अर्थ लिहिणे. त्याचे धातुसाधित त्याचा अर्थ लिहिणारा. त्यापासूनची काही आडनावे अगदी सोप्या शब्दांत सांगायचे तर ढोबळमानाने आडनावातील शेवटचे अक्षर - स, आडनावातील शेवटची दोन अक्षरे - नीस किंवा -णीस कापडणीस, पागनीस, सबनीस, गडणीस, जमेनीस, तटणीस, वाकनीस, खासनीस, चिटणीस, हशमनीस, फडणीस, कोटणीस, पोतनीस, हजरनीस, हसबनीस, कारखानीस, पारसनीस, सुरनीस.

३. संख्यावाचक आडनावे :

ज्यातून संख्येचा बोध होतो अशी आडनावे - हजार, छत्तीसे, विसपुते, अष्टेकर, दशपुत्रे, बाराशिंगे, चौथाई इ.

४. उच्चता दाखविणारी आडनावे :

महाराष्ट्रात शिवपूर्व व त्यानंतरच्या कालखंडातील आदिलशाही वा निजामशाही दरबारातील अथवा

अव्वल मराठेशाहीतील आडनावे - अजमाने, अमीर, उमराव, खावंद, खासे, मेमजादे, रायजादे, मलिक, सरदार, खासेराव, सरजेराव, दरबारे, नामजादे, हंबीराव.

५. फूल, फळे, प्राणी, पक्षी, हत्यारे यांवर आधारित आडनावे :

अंजिरे, अंबारे, कलाम, खंजिरे, गुलाब, महल्ले, पिंपळे, भोपळे, मोगरे, पडवळ, सोनटक्के, गंजीवाले, आपटे, बोके, ढोबळे, मुळे, गवारे, चिलखते, चाफेकर, भेंडीवाले, दवते, गवते, डाळिंबे, दवे, बादले, भालेकर, नारिंगे, बागवान, चिक्कूवाले, भालेराव, निशाण, पडघम, आंबेकर, वाघ, लांडगे, कोल्हे, बकरे, कावळे, राजहंस, मोरे, गाढवे, गरूड इ.

६. पंथवाचक आडनावे :

ज्या आडनावामधून पंथाचा बोध होतो अशी. शेख, सय्यद, काझी, फकीर, गुलाम

७. अधिकारवाचक वा शासकीय सेवावाचक आडनावे :

ज्यामधून आपणास अधिकाराचा बोध होतो वा व्यक्ती कोणत्या पदावर काम करित आहे हे समजते ती आडनावे. अत्तरदे, अमीन, आखरे, करोडे, बहादर, गनीम, गारदी, गुमास्ते, बदरखे, मेहेतरे, जासूद, जोर, डबीर, मुनशी, कारिदे, पेशवे, तुरुक, बक्षी, चाबुकस्वार, जकाते, मिर्धे, मुकादम, मुतालिक, कलमदाने, दास्ताने, हकीम, हरकारे, हेजीब, दस्तुरे, महाले, मोगल, कासिद, जंगी, दिवाण, मामले, वकील, खुशामते, जंजिरे, पठाण, मिराशी, सरखेल, खोत, जबाने, पागे, मिसाळ, सरंजामे इ.

८. अठरा कारखान्यांवरून पडलेली नावे:

शिवकाळात राज्याचे एक प्रमुख अंग म्हणजे कारखाने होते. या अठरा कारखान्यांशिवाय राज्याला पूर्णत्व नाही. अशी काही आडनावे - अंबरखाने, छापखाने, तोफखाने, मोदीखाने, शिकारखाने इ.

९. व्यवसायावरून पडलेली आडनावे:

विविध व्यवसाय करताना त्या व्यवसायावरूनच व्यक्तींची आडनावे तयार झाली. इंग्लंडमध्ये गोल्डस्मिथ, स्मिथ, गार्डनर, पॉटर वगैरे. तसेच कलाल, चित्तेवान, जवाहिरे, जिनगरे, जौहरी, जोशी, देशमुख, उपाध्ये, पाध्ये, व्यास, पाटील, देसाई, देशपांडे, चिटणीस, फडणीस, कापडिया, बाटलीवाला, दारूवाला, मोटारवाला, पालखीवाला, सोनार, मांडवकर, लोणीकर, तांबोळी, पानवाले, तबीब, पुराणिक, कर्णिक, पूनावाला, दूधवाले, तालीम, कुलकर्णी, भट, तांबट, दलाल, चौगुले, मेहता, कुंभार, बागवान, सोनार, पटेल, लोहार इ.

१०. स्थलनिर्दर्शक आडनावे :

आपण ज्या ठिकाणी राहतो वा मूळ ठिकाणाहून दुसरीकडे स्थलांतर करतो, तेव्हा मूळ गावाची आठवण कायम राहावी म्हणून आडनाव धारण करतो, ते - आलमपुरे, औरंगपुरे, पुणेकर, विजापूरकर, पंढरपूरकर, कोल्हापुरे, सातारकर, सोलापूरकर, वाईकर, औरंगाबादकर, महाबळेश्वरकर, भिलारे, मिरजकर, ढाकेफळकर, मेवाडकर, वसईकर, पर्वते, पहाडे, डोंगरे, तांबवेकर, जिंतीकर, वझरेकर, शेजवलकर, निझामपूरकर, नगरकर, दांडेकर, कसबे, नांदेडकर, कोकणे, कसबेकर इ.

११. वर्णवाचक :

मानवाच्या रंगावरून त्याने काही आडनावे स्वतःस प्राप्त करवून घेतली, ती-गोरे, काळे, ढवळे, हिरवे, पांढरे, गोरटे, तांबडे, सावळे, देखणे, करडे इ.

१२. पदार्थवाचक :

दैनंदिन वापरातील पदार्थांवरून किंवा व्यवसायोपयोगी पदार्थांवरून जी आडनावे प्राप्त झाली, त्यावरून काही आडनावे अशी-तांबे, पितळे, लोखंडे, दुधाणे, ताकपेरे, ताकवले, तुपे, भांडेवाले, दगडे.

१३. शरीरावयव निदर्शक :

आपल्या शरीराशी संबंधित अवयवांवरून आपण काही आडनावे तयार केली ती पुढीलप्रमाणे - पोटे, डोळे, गुडघे, गोटे, नकटे, माने, काणे, जीवतोडे, तोंडे, वाचाळ, गालफाडे, ताठे, डोके, हातखांबे, पोटफोडे, कानतोडे, दाते, भोंगळे, हातवळणे.

१४. नातेदर्शक :

मानवाने आपापल्या नातेसंबंधांवरून काही आडनावे तयार केली, ती - पोरे, पित्रे, नातू, सातपुते, नवरे.

१५. गुणवाचक :

मानवाने आपल्या अंगच्या किंवा दुसऱ्यांच्या गुणांना मान्यता देऊन जी आडनावे तयार केली, ती- धैर्यवान, अजिंक्य, सहस्रबुद्धे.

१६. निंदाव्यंजक :

काही आडनावे दुसऱ्यांवर टीका करणारी वा दोष दाखविणारी आहेत, ती लेखात कोणाच्याही भावना दुखावू नयेत म्हणून दिलेली नाहीत. या लेखाचा शेवट दोन उदाहरणे देऊन

करतो. थोरल्या माधवराव पेशव्यांचे मामा सरदार रास्ते आणि भारतातील मुघल सत्तेचा संस्थापक बाबर यांच्याविषयी आहे. सरदार रास्ते हे आडनाव कसे पडले, याची एक कथा वा. कृ. भावे यांनी पेशवेकालीन महाराष्ट्र (पृ. ३२) मध्ये दिली आहे. ती पुढीलप्रमाणे: -

रास्ते हे कित्येक पिढ्यांचे गर्भश्रीमंत, त्यांचे मूळ गाव वेळणेश्वर, कोकणात गुहागरजवळ. त्या गावी ते विजापूरच्या आदिलशाहीपासून सावकारी करीत असत. ते कोकणप्रांताची रसद विजापुरास पोचवीत. त्यांच्या घराण्यातील एका पुरुषाने वेळणेश्वर भागातील लाखो रुपये किंमतीची बिनवारसी मिळकत जप्त करून विजापुरास बादशहाकडे पावती केली. त्यांची ही रास्त वागणूक पाहून बादशहाने त्यांस रास्ते ही पदवी दिली. तिच्यावरून त्यांचे पहिले उपनाव गोखले असतानाही रास्ते हेच नवे नाव रूढ झाले.

दुसरे उदाहरण सम्राट बाबरच्या आत्मचरित्रातून घेतलेले आहे. ते पुढील प्रमाणे-

खुरासानचा रहिवासी आली दरवेश मोठा शूर होता. एक विशिष्ट प्रकारचे हस्ताक्षर तो फार सुंदर रीतीने काढी; पण अति खुशामती, फार हलकट व अत्यंत कवडीचुंबक असा त्याचा स्वभाव होता. याचा बाप आमच्या देशात आला तेव्हा काही दिवस त्याने चामडे फाडण्याचा धंदा केला. त्यावरून चामडेफाड असेच त्याचे नाव पडले.

महर्षी कर्वे यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य

रेखा भदाणे

☎ ८९८३६७११७९

सामान्य कुटुंबात जन्मलेल्या धोंडो केशव कर्वे यांनी स्त्रीशिक्षणाचे महान कार्य केले. पाठीशी घराण्याचे, जमीनदाराचे, राजकीय वारशाचे, पिढीजात संपत्तीचे कोणतेही वलय नसतानाही डोंगराएवढे कार्य उभे केले. कामावरील निष्ठा, सातत्य, निष्काम वृत्ती यामुळे हे शक्य झाले. राष्ट्र उभारणीसाठी समाजसुधारणा आणि स्त्रीशिक्षण आवश्यक आहे, हे ते जाणून होते. शिक्षण हे परिवर्तनाचे साधन आहे, यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. त्यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक कामामुळेच ते महर्षी पदाला पोहोचले.

१८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला आणि खऱ्या अर्थाने देशात इंग्रजांचा अंमल सुरू झाला. त्यावेळी देशात काही संस्थानिक आपली संस्थाने टिकवून होते; पण इंग्रज कोणते ना कोणते कारण सांगून ती संस्थाने कधी बरखास्त करतील याचा नेम नव्हता. अशा वेळी देशातील काही विचारी माणसांना आपला देश गुलामगिरीत गेला याची जाणीव झाली. परकीयांचे हे जोखड कसं दूर करता येईल, याचा ते विचार करू लागले. ही परिस्थिती का ओढवली? यावर मंथन सुरू झाले. प्रत्येकाने आपापल्या या मगदुराप्रमाणे अर्थ काढला. कोणी म्हणाले, 'आपल्याकडे जातीयवाद फार आहे, आपण संघटित नाही, म्हणून ही गुलामी आली.' कोणी म्हणाले, 'आपण धर्माच्या नावाखाली आपापसात लढत राहिलो, त्याचा फायदा इंग्रजांनी

घेतला, तेव्हा धार्मिक ऐक्य हा त्यावरील उपाय आहे.' कोणी म्हणाले, 'इंग्रज, विज्ञाननिष्ठ आहेत, धाडसी आहेत. त्यांच्या देशात औद्योगिक क्रांती झाली; म्हणून ते आपणावर राज्य करत आहेत.' कोणी असा तर्क केला की, 'आपण अडाणी, अशिक्षित आहोत. आपल्या समाजात शिक्षण प्रसार झाल्याशिवाय लोक विचारप्रवण होणार नाहीत, म्हणून समाज शिक्षित केला पाहिजे.' कोणी म्हणाले, 'स्त्रियांचा सन्मान केल्याशिवाय आणि त्यांना साक्षर केल्याशिवाय समाज सुदृढ होणार नाही.'

अनेकांनी अनेक निष्कर्ष काढले आणि त्याप्रमाणे ते कामाला लागले. त्यातून कोणी राष्ट्रीय सभेची स्थापना करून राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याचे प्रयत्नही सुरू केले. कुणी राष्ट्रीय शाळा सुरू केल्या. त्यांच्या मते मुलांना राष्ट्रीय शिक्षण दिल्याशिवाय तेजस्वी आणि स्वाभिमानांनी पिढी निर्माण होणार नाही. अशाच प्रयत्नांमधला एक प्रयत्न धोंडो केशव कर्वे यांनी केला. त्यांच्या मते राष्ट्रउभारणीच्या कार्यात आपलाही वाटा असावा. त्यासाठी समाज सुधारणा आणि स्त्रीशिक्षण या आयुधांचा वापर त्यांनी करायचे ठरविले. शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे साधन आहे, हे ते जाणून होते. विशेषतः स्त्रीशिक्षणावर त्यांचा भर होता. त्यांच्या मते एक पुरुष शिकला तर एक व्यक्ती शिकते, मात्र एक स्त्री शिकली तर संपूर्ण कुटुंब शिकते, या तत्त्वास अनुसरून महर्षी कर्वे यांनी स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याकडे आपले लक्ष केंद्रित केले.

अण्णांचे बालपण, शिक्षण आणि जडणघडण :

धोंडो केशव कर्वे यांना लोक प्रेमाने अण्णा म्हणत. अण्णांचे बालपण कोकणात मुरुड या गावी गेले. अण्णांचा जन्म १८ एप्रिल, १८५८ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यातील शेरवली या गावी झाला. शेरवली हे अण्णांचे आजोळ. त्यांची लहानपणाची परिस्थिती गरिबीची होती. वडील मुरुडजवळच्या कोरेगावला बर्वे कुटुंबाच्या जहागिरीचे व्यवस्थापक म्हणून नोकरी करीत. अण्णांची आई, आजी आणि भावंडं मुरुडमध्येच राहात. अण्णांच्या आईचे नाव लक्ष्मीबाई, तर थोरल्या भावाचे नाव भिकाजी. धाकटी बहीण अंबाताई.

अण्णा मुरुडला शेणवीपंतांच्या खाजगी शाळेत सहा महिने शिकले. नंतर त्यांनी सरकारी शाळेत प्रवेश घेतला. तेथे विनायक लक्ष्मण सोमण नावाचे हरहुन्नरी शिक्षक शिकवायला होते. अण्णा त्यांचे आवडते विद्यार्थी. या सोमणांनीच अण्णांना समाजसेवेचे धडे दिले. त्यांच्या सांगण्यावरून अण्णा लोकांना वर्तमानपत्र वाचून दाखवू लागले. सोमण मास्तरांनी गावातील लोकांकडून भागभांडवल गोळा करून एक दुकान काढले. हे दुकान अण्णा चालवू लागले. लोकांच्या गरजा भागविल्या जाऊ लागल्या. पुढे हे दुकान बंद पडले.

अण्णा शाळेत शिकत होते. १८७३ साली त्यांचे वय १५ वर्ष झाले. त्यांची अंगकाठी बारीक होती. त्यावेळच्या रीतीप्रमाणे त्यांचे लग्न राधाबाईशी झाले. त्या नऊ वर्षांच्या होत्या. अण्णा चौथीची परीक्षा पास झाले. पुढे त्यांना इंग्रजी शाळेत दापोलीला शिकायचे होते. ती शाळा मुरुडपासून दहा किलोमीटर दूर होती. शिवाय थोरले बंधू भिकाजी त्या शाळेत

शिकत होते. दोघांचं शिक्षण परवडण्यासारखं नव्हतं; म्हणून अण्णा घरीच राहून अभ्यास करू लागले. अण्णांची सहावीच्या परीक्षेची तयारी पूर्ण झाली, त्यावेळी ती परीक्षा फार महत्त्वाची होती. सहावी उत्तीर्ण होऊन प्रमाणपत्र मिळाले की शिक्षकाची नोकरी मिळत असे. अण्णा आपल्या चार मित्रांसह परीक्षा देण्यासाठी चालत सातारला गेले. १६० किलोमीटर अंतर चालून जायला चार दिवस लागले. त्यावेळी सहावीची परीक्षा देण्यासाठी वयाची सतरा वर्ष पूर्ण व्हावी लागत असत. अण्णा सतरा वर्षांचे होते; पण लहानखुऱ्या चणीमुळे ते सतरा वर्षांचे वाटले नाहीत. इन्स्पेक्टरनला हा मुलगा खोटे बोलतोय, असे वाटले. त्यावेळी अण्णांच्या खिशात वयाचा पुरावा असलेले पत्र होते; पण भीतीमुळे ते बोलू शकले नाहीत. त्यामुळे ते परीक्षा देऊ शकले नाहीत.

त्यानंतर पुढच्याच वर्षी कोल्हापूरला तयारीने जाऊन त्यांनी परीक्षा दिली. त्यावेळी ते अठरा वर्षांचे होते. पुढे मुरुडमध्ये पांडुरंग दाजी बाळ यांनी इंग्रजीचा वर्ग सुरू केला. इंग्रजीचा गंध नसलेल्या अण्णांनी तेथे प्रवेश घेतला. पुढे ते रत्नागिरीला शिकायला गेले; पण तेथे ते आजारी पडले. ते पुन्हा मुरुडला आले. तेथे ते ५ रुपये पगारावर मुरुडच्याच शाळेत नोकरी करू लागले. पुढे मुरुड सोडून ते पुढील शिक्षणासाठी मुंबईत दाखल झाले. तेथील रॉबर्ट मनी हायस्कूलमध्ये शिकू लागले. मुंबईला ते खाजगी शिकवण्या करून व स्कॉलरशिप मिळवून शिकू लागले. १८८१ साली त्यांनी मॅट्रिकची परीक्षा दिली व उत्तीर्ण झाले. नंतर एलफिन्स्टन महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. गणित हा त्यांचा आवडीचा विषय. १८८४ साली ते बी.ए. पास झाले.

आयुष्याची पायाभरणी :

बी.ए. पास झाल्यावर अण्णा मुंबईच्या एलफिन्स्टन हायस्कूलमध्ये अध्यापन करू लागले. तेथे त्यांनी वर्षभर अध्यापन केले. दरम्यानच्या काळात अण्णांना एक मुलगा झाला होता. त्यांचे नाव रघुनाथ ठेवले. अण्णांनी त्यांचे बिऱ्हाड मुंबईत आणले. अण्णांनी पत्नी राधाबाई यांनाही घरी शिकवायला सुरुवात केली. घरकाम सांभाळून त्या शिकू लागल्या. मराठी पुस्तक वाचू लागल्या. इंग्रजीही शिकू लागल्या. अण्णांनी स्त्रीशिक्षणाची सुरुवात अशी घरापासून केली.

अण्णा मुंबईत असताना दोन भूमिका पार पाडीत होते. ते विद्यार्थी होते आणि शिक्षकही होते. एम.ए.चा अभ्यास ते करीत होते. एलफिन्स्टन हायस्कूलमधील सेवा त्यांनी वर्षभर केली. नंतर ते कॅथेड्रल गर्ल्स हायस्कूल आणि अलेक्झांड्रा गर्ल्स हायस्कूल या दोन्ही ठिकाणी अर्धवेळ अध्यापन करीत. या शाळांत युरोपियन व पारशी कुटुंबातील मुले असत; म्हणून अण्णांना वेष बदलावा लागला. धोतराऐवजी ते पॅन्ट वापरू लागले. पगडी, पॅन्ट आणि बंद गळ्याचा कोट असा त्यांचा पोषाख होता.

पुढे कै.राजारामशास्त्री भागवत यांच्या निमंत्रणावरून ते मराठा हायस्कूलमध्ये शिक्षक झाले. तेथे पगार कमी होता; म्हणून त्यांना शिकवण्या कराव्या लागल्या. शिवाय घरी गावाकडील आप्तेष्टांची चार-पाच मुले शिकायला ठेवलेली असत. त्यात प्रसिद्ध गणिततज्ज्ञ रँग्लर परांजपे हे होते.

कमवायला लागल्यापासून अण्णांनी थोडे पैसे राखून ठेवायला सुरुवात केली. याचेच रूपांतर पुढे 'मुरुड निधी' या नावाने करण्यात आले त्या पैशातून

त्यांनी गावचे रस्ते, शाळा बांधणे इत्यादी लोकोपयोगी कामे केली. म्हणजे सोमण मास्तरांनी लहानपणी जो समाजसेवेचा संस्कार केला होता, त्याचे प्रात्यक्षिक मुरुड निधीच्या रूपाने पाहायला मिळते.

१८९१ साली अण्णांच्या पत्नी राधाबाई आजारी पडल्या. त्यातच त्यांचे निधन झाले. अण्णांच्या वैवाहिक जीवनातील पहिले पर्व संपले. याच सुमारास अण्णांना गोपाळकृष्ण गोखले यांचे पत्र आले. त्यात पुण्याला येण्याविषयीचा आग्रह होता. अण्णांना फर्ग्युसन महाविद्यालयात गणित विषय शिकविण्याची ती संधी होती; म्हणून अण्णा डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीने चालविलेल्या फर्ग्युसन महाविद्यालयात दाखल झाले. आता ते गणिताचे तज्ज्ञ प्राध्यापक म्हणून अध्यापन करू लागले.

अण्णांचा पुनर्विवाह :

अण्णा मुरुडला असतानाच त्यांनी विष्णुशास्त्री पंडित यांचे पुनर्विवाहासंबंधीचे लेखन वाचले होते. तेव्हाच विधवाविवाह, पुनर्विवाह, परित्यक्त्या यांच्या प्रश्नांसंबंधी त्यांच्या मनात काहूर माजलं होतं. पंडिता रमाबाई यांनी मुंबईला 'शारदा सदन' नावाची संस्था काढली होती. विधवांचे शिक्षण आणि पुनर्वसन हीच या संस्थेची कामे होती. पुढे ही संस्था पुण्याला व नंतर केडगावला स्थलांतरित झाली. अण्णांच्या मनात पूर्वीच अनाथ बालिकाश्रमाची कल्पना रुजली होती. विधवा विवाहोत्तेजक मंडळ सुरू करावं, असं त्यांच्या मनात होतं. राधाबाई यांच्या निधनानंतर त्यांना पुनर्विवाहाचा आग्रह होऊ लागला. अण्णा म्हणाले, 'माझे लग्न करण्याचे ठरले तर मी बालविधवेशीच लग्न करीन.' पुढे अण्णांच्या लम्याचा योग जुळून आला. अण्णांचे एक मित्र होते. त्यांचे

नाव नरहर जोशी. त्यांची बहीण गोदुताई बालविधवा होती. ती पंडिता रमाबाई यांनी सुरू केलेल्या शारदाश्रमात राहत होती. तेथे राहून ती शिक्षण घेत होती. नरहर जोशींनी लग्नासाठी अण्णापुढे प्रस्ताव ठेवला, अण्णांनी तो मान्य केला. अशाप्रकारे ११ मार्च, १८९३ साली अण्णासाहेब कर्वे आणि गोदुताई यांचा पुनर्विवाह झाला. अण्णांनी लग्नानंतर गोदुताईचे नाव बदलले. त्या आता 'आनंदीबाई कर्वे' झाल्या. अण्णांच्या या पुनर्विवाहास समाजाचा प्रचंड विरोध झाला. जातिबांधवांनी त्यांना वाळीत टाकले. विविध वृत्तपत्रांतून गरम-गरम बातम्या छापून आल्या. खुद्द त्यांच्या गावात, त्यांच्या घरात त्यांना राहता आले नाही. त्यांना बाहेर झोपडी बांधून राहावे लागले. गावाने बहिष्कार टाकल्यामुळे त्यांच्या भावाच्या, भिकाजीच्या डोक्यावर थोडा परिणाम झाला. खुद्द मुरुडमध्ये आई आणि भाऊ त्यांना भेटेनात. समाजात सुधारणा घडवून आणायची असेल तर किती त्रास सहन करावा लागतो, हे यावरून कळते.

अण्णांचे संस्थात्मक कार्य :

१. पुनर्विवाह प्रतिबंध निवारक मंडळी :

अण्णा, फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये अध्यापन करीत होते आणि इतर वेळी त्यांचे आवडीचे सामाजिक काम करीत होते. नागपूरच्या वामनराव कोल्हटकरांनी पुनर्विवाहास उत्तेजन देण्यासाठी काम सुरू केले होते. या कामात अण्णांनी त्यांना सहकार्य केले. प्रथम 'पुनर्विवाह उत्तेजक मंडळ' ही संस्था स्थापन करण्यास मदत केली. पुढे संस्थेच्या या नावात बदल करण्यात आला. 'पुनर्विवाह प्रतिबंध निवारक मंडळी' असे नामकरण करण्यात आले. अण्णा या संस्थेचे कार्यवाह म्हणून काम करू लागले. त्यासाठी त्यांना अनेक

ठिकाणी जावे लागे. जनजागृती करण्यासाठी सभा घेणे, भाषण करणे, संस्थेच्या कार्यासाठी निधी गोळा करणे, संस्थेचे कार्य लोकांपर्यंत पोहोचवणे ही कामे अण्णा करीत. १८९५ साली सुट्टीच्या कालखंडात त्यांनी १३० दिवस प्रवास केला आणि संस्थेचे काम केले. त्यासाठी नागपूर, भंडारा, रायपूर, बेळगाव असा दौरा केला. १८९३ साली ही संस्था स्थापन झाली. अण्णा १९०० सालापर्यंत या संस्थेचे कार्यवाह होते. या काळात त्यांनी ५ विवाह जुळवून आणले. त्यात एक विवाह त्यांच्या खुद्द पुतणीचाच होता. पुनर्विवाहासंबंधी अण्णांची भूमिका पुढीलप्रमाणे होती. ते म्हणत, गृहस्थाश्रमी जीवन स्त्रीसाठी तसेच पुरुषांसाठी सर्वोत्तम व इष्ट असते; म्हणून दुर्दैवाने विधवा झालेल्या आणि गृहिणींचे जीवन पुन्हा लाभावे, अशी स्वाभाविक इच्छा असणाऱ्या, कोणत्याही मुलीवर किंवा स्त्रीवर कायमचे वैधव्य लादले जाऊ नये.

२. अनाथ बालिकाश्रम :

विधवांच्या शिक्षणासाठी एखादी संस्था असावी, असे अण्णासाहेब कर्वे यांना वाटू लागले. त्यासाठी आश्रम स्थापन करावा आणि तेथे विधवांच्या राहण्या-जेवणाची सोय असावी, असे त्यांना वाटे; म्हणून अण्णांनी १४ जून, १८९६ रोजी एक बैठक बोलावली. त्यात १६ मित्रमंडळी हजर होती. या सभेत अनाथ बालिकाश्रमाची स्थापना झाली. डॉ. रा. गो. भांडारकर यांची अध्यक्षपदी निवड झाली. अण्णा संस्थेचे चिटणीस झाले. सभेत निधी संकलनासाठी दौरे करण्याचे ठरले. पुण्यातून देणग्याही मिळू लागल्या. या आश्रमासाठी अण्णांनी स्वतःच्या बचतीतले १००० रुपये दिले. सुरुवातीला मुलींच्या शाळांच्या वसतिगृहात अशा विधवांची सोय करण्यात येत असे. पुढे

संस्थेला इमारतीची गरज भासू लागली; म्हणून अण्णांनी त्यांचे विमापत्र संस्थेच्या विश्वस्तांच्या हवाली केले. या विमापत्रावर कर्ज काढून नव्या इमारतीसाठी निधी गोळा करता येईल, असे अण्णांना वाटले. प्रारंभी सदाशिव पेठेतल्या पेरुगेट जवळची श्री. गोरे यांच्या मालकीची जागा भाड्याने घेऊन 'अनाथ बालिकाश्रम' सुरू करण्यात आला. अण्णाही आपले बिन्हाड घेऊन तेथे राहायला गेले. पुढे प्लेगची साथ आली, त्यामुळे आश्रम गावाबाहेर हलवणे आवश्यक होते. सुरुवातीला आश्रमात एकच विधवा महिला होती. पुढे पुढे ही संख्या वाढत गेली. नंतर हा आश्रम गोखले यांच्या हिंगणे येथील शेतात हलवण्यात आला. चार महिन्यांनंतर अण्णांना वाटू लागले की आश्रमासाठी हीच जागा योग्य आहे. मग तीच जागा निश्चित करण्यात आली. माहे जून १९०० मध्ये तेथे एक पर्णकुटी बांधण्यात आली. आता तेथे राहणाऱ्या विधवांची संख्या आठ झाली. अण्णांच्या प्रथम पत्नीची बहीण नर्मदाबाई, आश्रमाची व्यवस्था पाहू लागल्या. अण्णा दिवसभर फर्ग्युसनमध्ये अध्यापन करीत आणि जेवण करून हिंगण्याच्या वाटेला लागत. रात्री आणि सकाळी मुलींना शिकवून पुन्हा कॉलेजच्या कामाला हजर राहत.

१९०२ साली इमारत पूर्ण झाल्यावर कर्वे कुटुंबीय हिंगण्याला राहायला गेले. पुढे आश्रमाचे काम तेथील स्त्रियांनी अंगावर घेतल्यावर अण्णा पुन्हा पुण्याला राहायला आले. १९०५ पासून संस्थेला बरे दिवस आले. संस्थेला प्रसिद्धीही मिळू लागली. दूरदूरचे लोक संस्था पाहायला येत. दरवर्षी एक हजार लोक संस्था पाहत. त्यात बडे अधिकारी, धनिक, अंमलदार, विद्वान यांचा समावेश असे. पुढे अण्णांचे काम समाजमान्य झाले.

घरातल्या मंडळींचाही राग शांत झाला. अण्णांनी जी पायपीट केली, त्यातून अनाथ बालिकाश्रमाच्या रूपाने एक मंदिर आकाराला आले.

३. महिला विद्यालय :

अनाथ बालिकाश्रम स्थापन होऊन एक तप लोटले. वडील बंधू भिकाजीपंत आणि मातोश्री लक्ष्मीबाई यांनीही आश्रमाला भेट दिली. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या आजीव सदस्य पदाचा कार्यभारही वाढला होता आणि आश्रमाचा व्यापही वाढला होता; म्हणून फर्ग्युसनमधून निवृत्ती घ्यावी, असे अण्णांना वाटू लागले. त्यात आश्रमात अविवाहित मुलीही प्रवेश मागू लागल्या. त्यांच्यासाठी संस्थेने २५ टक्के कोटा मंजूर केला. यातूनच अविवाहित किंवा विधवा नसलेल्या विवाहित स्त्रियांसाठी निवास, भोजनासह शिक्षणाची सोय करणे संस्थेला आवश्यक वाटू लागले. अण्णांनी ही गरज व्यवस्थापन मंडळाला पटवून दिली. शिवाय आर्थिक भार स्वतः सोसण्याची तयारीही दर्शविली. मग संस्थेने मान्यता देऊन महिला विद्यालय सुरू केले. हे विद्यालय डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या लकडी पुलाजवळच्या जागेत सुरू करण्यात आले आणि आपल्या देशातील महिलांच्या प्रगत शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. पुढे १९९१ मध्ये महिला विद्यालयाची नवीन इमारत हिंगणे येथे बांधण्यात आली. ती अनाथ बालिकाश्रमाच्या शेजारीच बांधली गेली.

४. निष्काम कर्म मठ :

साधेपणा, निरपेक्ष वृत्ती, भिक्षा मागून मिळालेल्या अन्नावर गुजराण आणि सेवावृत्ती कार्यकर्त्यांकडे असली पाहिजे, असे अण्णांना वाटे. त्यातूनच त्यांना 'निष्काम कर्म मठ' स्थापन करायची

कल्पना सुचली. या संस्थेला आध्यात्मिक अधिष्ठान मिळाले पाहिजे, असे अण्णांना सतत वाटे. स्त्रीशिक्षणाच्या कार्यातही फळाची अपेक्षा न धरता काम करणाऱ्या व्यक्ती सहभागी व्हाव्यात म्हणून ४ नोव्हेंबर, १९६० रोजी 'निष्काम कर्म मठ' या संस्थेची स्थापना झाली. अण्णांनी त्यांचे दोन सहकारी श्री. ना. म. आठवले आणि मथुराबाई उचगावकर यांच्यासह 'निष्काम कर्म मठाची' शपथ घेतली. ती शपथ अशी होती, “आश्रमाचे, विद्यालयाचे व अशासारख्या लोकोपयोगी संस्थांचे काम करण्यासाठी जे इंडियन लेडीज मिशन स्थापावयाचे आहे, त्या कामी मी आपले जीवित, या विश्वाचा चालक, जो परमात्मा त्याला स्मरून अर्पण करित आहे. माझ्या जीवितावर आता माझा हक्क नाही. त्याचा उपयोग संस्थेने वाटेल तसा करून घ्यावा. माझ्या स्वतःच्या कुटुंबीयांच्या खर्चासंबंधाने संस्था जे ठरवील, ते मला मान्य आहे.”

निष्काम कर्म मठाच्या कार्यात काही लोक सामील झाले तर काहींनी विरोध केला. या संस्थेला अपेक्षेइतके निष्ठावंत सेवक मिळाले नाहीत. १९१२ मध्ये मठात सेवक व सेविका मिळून ९ व्यक्तींची नोंद होती. १९१४ मध्ये अण्णा डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या सेवेतून निवृत्त झाले. चरितार्थाला आणि संसाराला लागतील तेवढे पैसे ठेवून बाकीचे त्यांनी 'निष्काम कर्म मठाला' देऊन टाकले.

निष्काम कर्म मठ, अनाथ बालिकाश्रम आणि महिला विद्यालय या तीनही संस्था महिलांच्या उद्धाराचे कार्य करित होत्या. त्यामुळे १९१५ च्या सुरुवातीला या तीनही संस्थांचे एकत्रीकरण करून 'महिलाश्रम' असे यथार्थ नाव संस्थेला देण्यात आले.

५. महिला विद्यापीठ :

१८५७ साली भारतात विद्यापीठांची स्थापना झाली. मुंबईला मुंबई विद्यापीठ होते. या विद्यापीठात स्त्रियांना शिकण्यास मज्जाव नव्हता; परंतु अण्णासाहेबांना स्त्रियांचे स्वतंत्र विद्यापीठ असावे, असे वाटले. जपानमध्ये अशाप्रकारचे महिलांसाठी स्वतंत्र विद्यापीठ आहे, असे अण्णांच्या वाचनात आले होते; म्हणून त्यांनी महिलांसाठी स्वतंत्र विद्यापीठ असावे, असा आग्रह धरला. निष्काम कर्म मठाचे एक प्रमुख कार्यकर्ते श्री. महादेव गाडगीळ यांनी दहा हजार रुपयांची देणगी दिली आणि कार्याचा श्रीगणेशा केला. तत्पूर्वी अण्णांनी या योजनेसंबंधी डॉ. अँनी बेझंट, रवींद्रनाथ टागोर, शंकरन नायर, डॉ. फिशर यांच्याशी चर्चा केली. अण्णांनी या संबंधाने महात्मा गांधी यांच्याशीही चर्चा केली. गांधीजींनी या विद्यापीठात इंग्रजी विषय सक्तीचा नको, अशी कल्पना मांडली. मात्र अण्णा इंग्रजी विषय ठेवण्याबाबत आग्रही होते. तरीही गांधीजींनी या संकल्पित महिला विद्यापीठाला दरमहा दहा रुपये देण्याचे मान्य केले आणि ३ जून, १९१६ रोजी भारतातील पहिले महिला विद्यापीठ आकारास आले. भारतातील महिलांच्या उच्च शिक्षणाबाबत नवे क्रांतिपर्व सुरू झाले. विद्यापीठाचे पहिले कुलगुरू होते, डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर. ६ जुलै, १९१६ रोजी या महिला विद्यापीठाचे पहिले महाविद्यालय सुरू झाले. त्याचे पहिले प्राचार्य होते ना. म. आठवले. सुरुवातीला विद्यार्थिनींची संख्या कमीच होती. पुढे सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांनी या महाविद्यालयाला मोठी आर्थिक मदत केली. त्याबदल्यात महिला विद्यापीठाचे नामांतर होऊन ते

‘श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी भारतवर्षीय महिला विद्यापीठ’ असे नामकरण झाले. या विद्यापीठातून इंग्रजी विषय वगळता सर्व विषय मातृभाषेतून शिकवले जातात. मुलींच्या गरजा व परिस्थिती लक्षात घेऊन अभ्यासक्रम आखण्यात येतो.

अण्णा ७१ वर्षांचे झाले आणि पुणे महानगरपालिकेने त्यांच्या ७१ व्या वाढदिवसानिमित्त पुण्याच्या डेक्कन जिमखान्यावरून पुढे एरंडवणे ते हिंगणे या रस्त्याला महर्षी कर्वे पथ असे नाव दिले. अशाप्रकारे अण्णांच्या शैक्षणिक व सामाजिक कामाची दखल पुणे महानगरपालिकेने घेतली.

१. ग्रामशिक्षण मंडळ -

१९३६ सालापासून अण्णांनी आश्रमाचे व विद्यापीठाचे काम कमी करायला सुरुवात केली होती. आता त्यांच्या डोक्यात खेडेगावच्या मुला-मुलींच्या शिक्षणाचा प्रश्न उभा राहिला होता. त्यासाठी एखादा उपक्रम सुरू करावा, असे त्यांच्या मनात येई. १९३५ मध्ये केसरीच्या एका अंकात त्यांनी ग्रामशिक्षणाविषयी आपले विचार मांडले होते. जानेवारी १९३६ मध्ये त्यांनी काही मंडळींना एकत्र करून ‘महाराष्ट्र ग्राम प्राथमिक शिक्षण मंडळ’ या नावाची संस्था सुरू केली. कै. न. चिं. केळकर या संस्थेचे अध्यक्ष होते. संस्थेचे उद्दिष्ट होते, ज्या गावात लोकल बोर्डाच्या शाळा नाहीत किंवा लोकल बोर्डाची मदत मिळू शकणार नाही, अशा खेडेगावात प्राथमिक शाळा चालविण्यास मदत करणे. त्यासाठी निधी गोळा करण्यात आला. सुरुवातीला दोन शाळांना प्रत्येकी शंभर रुपये मदत देण्यात आली. १९३७ साली मंडळाने २० शाळांना मदतनिधी दिला. पुढे ही संख्या ५० वर गेली. या मंडळाचे कार्य १९४७ पर्यंत चालले. ११

वर्षात पन्नास शाळांना मदत केली गेली. पुढे काँग्रेसचे सरकार १९३७ मध्ये अधिकारावर आले आणि शाळांना अनुदान मिळू लागले; म्हणून मंडळाचे कार्य हळूहळू थांबविण्यात आले. अण्णांनी या ग्रामशिक्षण मंडळाच्या माध्यमातून ग्रामीण व बहुजनांच्या शिक्षणाचेही कार्य केले असे म्हणता येईल.

२. समता संघ :

समाजात समता निर्माण करण्यासाठी समता संघ स्थापन करावा, असे अण्णांनी ठरविले. त्यांनी समता संघाची उद्देशपत्रिका तयार केली. त्यामध्ये ते म्हणतात, ‘कायद्याच्या दृष्टीने सर्व लोक समान असले तरी व्यवहारात कमालीची विषमता आहे. पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांत मनुष्या-मनुष्यामध्ये असलेले आर्थिक, सामाजिक इ. बाबतीतील भेद शक्य तितके कमी करून सर्वांमध्ये समानतेची भावना उत्पन्न व्हावी, हे संघाचे ध्येय आहे.’

इ. स. १९३४ मध्ये इंग्लंडमध्ये ‘सोसायटी टू प्रमोट इक्वॅलिटी’, ही संस्था स्थापन झाली. तिच्या संस्थापकांपैकी फेड्रीक जेम्स गोल्ड हे एक होते. त्यांच्या सहवासामुळे अण्णांना समता संघाची कल्पना सुचली. २१ एप्रिल, १९४४ रोजी ‘समता संघाची’ रीतसर स्थापना झाली. हळूहळू सभासदांची संख्या वाढत गेली. समता संघाच्या शाखा पार विदर्भातही स्थापन झाल्या. जुलै, १९४७ पासून समता संघाने ‘मानवी समता’ नावाचे आठ पानी मुखपत्रही चालविले. समता संघाचे काम १० वर्षे चालले. पुढे ही संस्था जातिनिर्मूलन या संस्थेत विलीन झाली. ‘जातिनिर्मूलन’ ही संस्था फ्लटणचे राजे नाईक निंबाळकर यांच्या प्रेरणेने सुरू झाली होती. वार्धक्यातही अण्णांनी समता संघ, जातिनिर्मूलन संस्था, ग्राम शिक्षण मंडळ, या संस्थांची

कामे उभी केली. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील जागरूक समाजसेवक त्यांना कधीच स्वस्थ बसू देत नव्हता.

पुरस्कार मानसन्मान :

अण्णांच्या कार्याबद्दल समाजाने त्यांना महर्षी ही पदवी दिली. सुरुवातीला 'अनाथ बालिकाश्रम' ही संस्था स्थापन झाली. पुढे 'महिला विद्यालय' स्थापन झाले. नंतर 'निष्काम कर्म मठ' स्थापन झाला. या तीन संस्थांचे एकत्रीकरण करून 'महिलाश्रम' नावाची संस्था अस्तित्वात आली. पुढे संस्थेचे कार्य फारच वाढले. हायस्कूल, प्रशिक्षण विद्यालये, महाविद्यालये, याशिवाय स्थापत्य महाविद्यालयही स्थापन झाले; म्हणून संस्थेचे नामकरण 'महर्षी कर्वे स्त्रीशिक्षण संस्था' असे करण्यात आले. अण्णा एकशे चार वर्षे जगले. त्यांच्या या शैक्षणिक व सामाजिक प्रदीर्घ सेवेबद्दल त्यांना अनेक मानसन्मान मिळाले. १९४२ साली बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटीने अण्णांना डी. लिट. ही पदवी दिली, तर १९५१मध्ये पुणे विद्यापीठानेही डी. लिट. ही पदवी बहाल केली. १९५४ मध्ये महिला विद्यापीठानेही त्यांना डी. लिट. ही पदवी दिली. १९५५ मध्ये अण्णांना 'पद्मभूषण' पदवी देऊन सन्मानित करण्यात आले. १९५७ मध्ये मुंबई विद्यापीठाने त्यांचा सन्मान केला, तर भारत सरकारने 'भारतरत्न' पुरस्कार देऊन त्यांच्या कार्याचा गौरव केला.

९ नोव्हेंबर, १९६२ रोजी आपली यशस्वी शतकी खेळी खेळून अण्णा देवाघरी निघून गेले. त्यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक विचारांचे सार थोडक्यात पुढीलप्रमाणे सांगता येईल,

महर्षी कर्वे यांचे शिक्षणविषयक विचार :

(१) स्त्रिया म्हणजे मानव जातीचे घटक व स्वत्वविशिष्ट

व्यक्ती आहेत, हे ओळखून त्यांना शिक्षण दिले पाहिजे.

- (२) सुपत्नी व सुमाता होण्याची पात्रता स्त्रियांच्या अंगी येईल, असे शिक्षण त्यांना मिळाले पाहिजे.
- (३) आपल्या प्रापंचिक जीवनाचा राष्ट्राच्या उन्नती-अवनतीशी अस्फुट असला तरी निकट संबंध आहे, असे त्यांच्या नेहमी ध्यानात राहिल, अशा प्रकारचे शिक्षण त्यांस दिले पाहिजे.
- (४) विद्यासंपादन करून नीतीने चरितार्थ चालवावा एवढाच शिक्षणाचा हेतू नसून त्या संपादित विद्येमुळे इतरांच्या उन्नतीसाठी साहाय्य करण्याची कृतिशीलताही त्यांच्या हातून घडली पाहिजे. एवढेच नव्हे तर समाज हितासाठी स्वतंत्र संस्था चालविण्याची धमक त्या शिक्षणातून निर्माण झाली पाहिजे.
- (५) कोणत्याही क्षेत्रातील विषमता ही समाजासाठी घातकच असते; म्हणून मानव कल्याणाचा विचार करता शिक्षणातून समाजातील विषमतेचे निर्मूलन झाले पाहिजे.
- (६) शिक्षण हे परिवर्तनाचे साधन आहे. एक पुरुष शिकला तर एक व्यक्ती शिकते. मात्र एक स्त्री शिकली तर संपूर्ण कुटुंब शिकते.
- (७) राष्ट्रउभारणीसाठी समाजसुधारणा, स्त्रीशिक्षण आणि शिक्षणाचा सर्वदूर प्रसार होणे आवश्यक आहे.
- (८) विधवाविवाह, पुनर्विवाह आणि परित्यक्त्या स्त्रियांचे प्रश्न सोडविल्याशिवाय समाज सुदृढ होणार नाही.
- (९) कोणत्याही सामाजिक कामात जशी निष्काम वृत्ती असावी लागते, तशी ती स्त्री शिक्षणातही असली पाहिजे.

शालेय व्यवस्थापनातील पंचकडी

शालाका नागवेकर

९८३३११०९४७

संस्थाचालक, शालाप्रमुख, शिक्षक, लेखनिक आणि सेवक या पंचकडीच्या समन्वयातून शालेय व्यवस्थापन सुकर होते. शाळा आदर्श बनते. अशा शाळेत मुलांचा सर्वांगीण विकास होतो. संस्था हा भौतिक विकासाचा पाया आहे; तर मुख्याध्यापक मार्गदर्शक स्त्रोत आहे. शिक्षक हा शिक्षण व्यवस्थेचा कणा आहे आणि लेखनिक हा आदर्श शाळेचा इतिहास लिहितो. त्यातूनच एक समृद्ध शाळा उदयाला येते, हे सांगणारा लेख.

स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर भारतात शिक्षणाची महती तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचू लागली आणि खऱ्या अर्थाने आपण शिक्षित होऊ लागलो. भारतीय संस्कृतीची शैक्षणिक घडी बसू लागली. महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी १८४८ मध्ये पुण्यातील भिडे वाड्यात काढलेली पहिली मुलींची शाळा किंवा ग्रामीण भागात सुरू झालेल्या शाळा आणि एकविसाव्या शतकातील आधुनिक सुविधांनी सज्ज असलेल्या शाळा यात प्रचंड तफावत दिसून येते. तसेच शिक्षण पद्धतीतही परिवर्तन दिसून येते.

शाळा म्हणजे विद्येचे माहेरघर. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास घडविणारे विद्यालय. शिक्षण ही एक अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे. शिक्षण सुप्त गुणांचा विकास करणारे साधन आहे. या शिक्षणाचे मूलभूत केंद्र म्हणजे शाळा. मुख्याध्यापक, शिक्षक, लेखनिक, सेवक यांचे शालेय व्यवस्थापनातील स्थान बदलले नाही. गुरुकुल संकल्पनेतून विकसित

झालेला आधुनिक शैक्षणिक व्यवस्थेचा पाया म्हणजे शाळा. शाळा चालविण्यासाठी अनेक घटकांची मदत लागते, त्यातील पहिला घटक म्हणजे संस्था.

(१) संस्था -

सामाजिक बांधिलकी जपणारी, समानासाठी आंतरिक प्रेरणेतून काम करणारी एखादी व्यक्ती पुढाकार घेते किंवा समाजसेवेचे व्रत घेतलेल्या माणसांचा समूह एकत्र येतो व संस्था समाजात निर्माण होते. या संस्थेचे शालारूपी देवालय येथे प्रस्थापित होते. आजही आपणास स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून चालत आलेल्या अनेक संस्थांच्या शाळा दिसतात. स्वातंत्र्योत्तर काळात समाजाची गरज म्हणून पुढे आलेल्या अनेक संस्था आपल्या शाळा पारदर्शकपणे चालवितांना दिसतात. अशा शाळांचा नावलौकिक आजही दिसून येतो. ही सकारात्मकता मनाला आनंद देते.

दिल्लीतील सरकारी शाळा, पुण्यातील वाबळेवाडीतील जिल्हापरिषदेची शाळा. या शाळा समाजापुढे उत्तम आदर्श आहेत. अनेकदा आंतरराष्ट्रीय शाळांचे लेबल लावलेल्या शाळांमध्ये संस्थेने नियुक्त केलेला शिक्षक वर्ग हा अगदी तुटपुंज्या पगारावर नोकरी करीत असतो. लाखो रुपये मासिक कमाई असणारे श्रीमंत पालक त्यांच्या चकचकीतपणाला फसतात व मुलांना शाळांमध्ये टाकतात. अनेकांनी भरमसाट फी घेऊन कोणतेही सरकारी नियम व अटी न जुमानता अर्थार्जनासाठी शाळा काढल्या आहेत. या साऱ्या बाबींकडे पालकांनी अभ्यासपूर्ण दृष्टिकोनातून पाहिले पाहिजे, शैक्षणिक संस्थांचे कार्य हे पारदर्शकच असावे. ज्या संस्था

देशाची भावी पिढी घडविण्याचा विचार करतात व राष्ट्राचा पाया मजबूत करतात आणि ज्यांच्यामुळे असे सुसंस्कारित नागरिक ज्या देशात निर्माण होतात, तेच म्हणू शकतात, 'राष्ट्र देवो भव!'

(२) मुख्याध्यापक -

शाळेचा मुख्य अध्यापक, शाळेचा केंद्रबिंदू. ज्यांच्या परिसरपर्शाने शाळेचं सोनं होत. ज्याच्या कार्यक्षमतेमुळे विद्यालयाचा आलेख उंचावण्याची ताकद असते. सकारात्मक दृष्टिकोनातून काम करणारा मुख्याध्यापक आपल्या सोबत व्यवस्थापनाशी संबंधीत साऱ्यांचाच उत्तम मार्गदर्शक असतो आणि तो तसाच असावा.

बऱ्याच वेळा पदोन्नतीमुळे 'मुख्याध्यापक' पद मिळालेले मुख्याध्यापक हे निवृत्तीपर्यंतचा काळ आपल्याला खुर्चीत बसायचे आहे आणि हाताखालचे लोक आपण जे काम सांगू तसेच करणार या मानसिकतेत असतात, तर काही वेळेस संस्था चालकांच्या हातातील एक बाहुले या भूमिकेत मुख्याध्यापक वावरत असतो. अकार्यक्षम मुख्याध्यापकास काय तर कुणीच जुमानत नाही.

खरं तर मुख्याध्यापक कसा असावा? ज्याच्या ज्ञानरूपी परिसरपर्शाने साऱ्यांचेच सोने होईल असा ज्ञानी. हाताखालच्या माणसांमधील क्षमता ओळखून त्यांच्या कर्तृत्वाला चालना देणारा उत्तम मार्गदर्शक, कलेची जाण असणारा कलाप्रेमी, परखड समीक्षक अभ्यासू वृत्तीने प्रत्येक विषयांची सांगड घालणारा हुशार प्रशिक्षक, वेळ व नियोजनाचे महत्त्व पटवून देणारा उत्तम आयोजक. बाह्य दर्शनी कठोर; परंतु अंतर्मनातून साऱ्यांचेच हित साधणारा आणि प्रभावी नेतृत्वाने शैक्षणिक क्षेत्र उजळून टाकणारा ध्येयवादी व्यक्ती असावा. तेव्हाच शाळारूपी विद्येच्या माहेरघराचे ज्ञानमंदिरात रूपांतर होते.

(३) शिक्षक -

गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर म्हणतात उत्तम शिक्षकाची दोन लक्षणे (१) रसपूर्ण अध्यापनाची आस आणि (२) नवीनतेचा ध्यास. 'शांतिनिकेतन'मध्ये शिकवायला जाण्यापूर्वी गुरुदेव स्वतः अभ्यासाची उजळणी करून नंतरच विद्यार्थ्यांना अध्यापन करायचे. नोबल पुरस्कारप्राप्त गुरुदेवांचे उदाहरण हे साऱ्या शिक्षकांसाठी आदर्श आहे.

प्रत्येक सर्वसामान्य शिक्षकात असामान्य कार्य करण्याची क्षमता लपलेली असते. विद्यालयात कार्यरत असताना क्षमतांचा विकास कसा करावा हे प्रत्येक शिक्षकावर अवलंबून असते. संस्थाचालक आणि मुख्याध्यापकाच्या हाताखाली काम करताना विद्यार्थी हा केंद्रबिंदू मानून कार्यतत्पर राहणे आणि अध्यापन करणे हे उत्तम शिक्षकाचे लक्षण होय. विद्यार्थ्यांची आणि शाळेची प्रगती प्रत्येक शाळेच्या शिक्षक संचावर त्यांच्या कार्यक्षमतेवर आणि अध्यापन कौशल्यावर निर्भर असते.

बदलत्या काळात, बदललेल्या शैक्षणिक धोरणांचा आढावा घेऊन त्यानुसार बदल घडविणे अनिवार्य आहे. माहिती आणि तंत्रज्ञान ही काळाची गरज आहे. विद्यार्थ्यांच्या क्षमता विकसित करण्यासाठी नवीन साधनांचा वापर आणि गुगलसारख्या अनेक माध्यमांचा शैक्षणिक क्षेत्रातील योग्य वापर हा चांगलाच आहे, जिथे या भौतिक माध्यमांची क्षमता संपते, तिथे विद्यार्थी वर्गाला अध्यापन करून उत्तम मार्गदर्शन करण्याऱ्या शिक्षकाचा खरा कस लागतो. फार क्वचित काही शिक्षकांची अशी मानसिकता दिसून येते, की आपण काही तासांची नोकरी करीत आहोत आणि त्या तासांचा पगार घेत आहोत, ही शिक्षकाची मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे. निर्जीव यंत्र आणि सजीव बालके यातील फरक शिक्षकाने समजून घेणे आवश्यक

आहे. विद्यार्थी ज्या गटातील आहे, त्यानुसार त्याची गरज बदलत आहे. माहिती आणि तंत्रज्ञान हे ज्ञानार्जन करण्याचे काम करू शकते; परंतु या सजीव मूर्तींना संस्कारक्षम बनविणे, त्यांच्या कल्पनाशक्तीला वाव देणे, त्यांच्या शंकांचे निरसन करणे, विद्यार्थ्यांच्या भावना समजून घेऊन त्यानुसार वर्तन करणे, त्यांना शिस्त लावणे, ही कामे एक उत्तम शिक्षकच करू शकतो.

(३) लेखनिक (क्लार्क) :

शाळा आणि शिक्षण विभागाला जोडणारा दुवा. सर्व प्रकारची रजिस्टर्स, सगळ्या नोंदी येणारी पत्रे, पगारपत्रके, हिशेब, ताळेबंद, रोजकिर्दी, अंदाजपत्रके, फाईल्स, मेल, जीआर पाहणे अशा अनेक जबाबदाऱ्या सांभाळून काम करणारी व्यक्ती. शालेय प्रशासनातील (एस. एस. कोर्ड) कायदा-नियमांचा अभ्यास करून प्रत्येकाची फाईल तयार करणे, बोर्डाच्या परीक्षा आणि कागदपत्रे याची परिपूर्णता करणे, अशी अनेक कामे लेखनिकांना करावी लागतात. शालेय व्यवस्थापनातील महत्त्वाची बाजू सांभाळण्याचे काम लेखनिकाचे असते, तरीही काही वेळेस हा घटक दुर्लक्षित राहतो. खरं तर लिपिकाशिवाय मुख्याध्यापकाची अनेक कामे होणे कठीण असते आणि म्हणूनच शालेय प्रशासन व्यवस्थेतील हा महत्त्वाचा घटक असतो. कोणतेही काम बिनचूकपणे वेळेत करणे, ही जबाबदारी लिपिकाची असते. आजकाल अनेक पत्रव्यवहार हे ई-मेलद्वारे होत असल्यामुळे आत्ताचा लिपिक हा माहिती तंत्रज्ञानातील जाणकार असावा. सुंदर हस्ताक्षर हा दागिना आहे आणि तो लेखनिकाकडे असणे आवश्यक आहे; कारण शाळेतील विद्यार्थ्यांचा इतिहास (त्यांची माहिती) लिहिण्याची जबाबदारी ही लेखनिकाची असते.

(५) सेवक :

सेवक म्हणजे शाळेचा शिपाई, शैक्षणिक पात्रता किमान नववी असणारा. खरंतर शाळेत सगळ्यात जास्त वेळ शिपाईच असतो. शालेय स्वच्छता राखण्याची महत्त्वाची जबाबदारी सेवकाकडे असते. वर्गसफाई नियमित केलीच पाहिजे; कारण त्याचा संबंध प्रत्यक्षात शालेय विद्यार्थ्यांशी येतो. अनेकदा सेवक वर्ग मुख्याध्यापक कार्यालयाबाहेर खुर्ची टाकून बसलेला दिसतो. दिवसभरात आवश्यक त्या फाईल्स काढून देणे. मुख्याध्यापकाच्या भेटीला आलेल्या माणसांची वर्दी देणे, तासिकांची घंटा देणे, अशी नियमित कामे सेवकांची असतात.

या कामामध्ये दिरंगाई झाली की वादास निमित्त होते. दिलेल्या कामाची जबाबदारी ओळखून त्याची परिपूर्णता करणे, त्यात कोणतीही कठीण गोष्ट नाही. काही वेळेस एकापेक्षा जास्त सेवकांची संख्या असली की स्वतःची कामाची जबाबदारी दुसऱ्यांवर कशी ढकलता येईल आणि स्वतःचे अंग त्यातून कसे काढून घेता येईल, हे चातुर्य दाखविण्यात ही श्रेणी हुशार असते. अशा वेळी मुख्याध्यापकांचा मानसिक ताण वाढत असतो.

शालेय व्यवस्थापनात वरील पंचकडीचे ऐक्य म्हणजे सुस्थापित, आदर्श शाळा. विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांना वाव मिळून त्यांचा सर्वांगीण विकास होईल अशी शाळा. संस्था हा भौतिक विकासाचा पाया आहे. मुख्याध्यापक मार्गदर्शक स्रोत आहे. शिक्षण हा सर्व विकासविषयक कार्यक्रमाचा पाया मानला जातो. तसेच शिक्षक हा शिक्षण व्यवस्थेचा कणा समजला जातो. लेखनिकातील लेखक शाळेचा आदर्श इतिहास लिहितो, तर सेवकाच्या कामाच्या सतर्कतेमुळे शालेय कामकाजाची पूर्तता होते. यातूनच एक समृद्ध शाळा उदयाला येते.

संस्कृतिका

माधुरी कुलकर्णी

९८२२६१६३६६

कराडमध्ये एका शाळेत संस्कृत विषयाची गोडी लागावी, यासाठी 'संस्कृतिका' हे दालन तयार केले आहे. माध्यमिक स्तरावर संस्कृत विषय शिकण्यासाठी जे जे आवश्यक आहे, ते एकाच छताखाली देण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे. संस्कृत विषयातील संशोधनासाठी याचा उपयोग होईल, असे अनेक उपक्रम येथे कार्यान्वित केले जाणार आहेत. विद्यार्थ्यांत या विषयाची आवड निर्माण होण्याच्या दृष्टीने या केंद्रात विद्यार्थ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञानानेही समृद्ध असे साहित्य ठेवले आहे. येथील संस्कृत विषयाचे संदर्भग्रंथ हे संस्कृत शिक्षकांना व संस्कृत विषयप्रेमींना खूपच उपयोगी पडतील. अशा 'संस्कृतिका' या नव्या दालनाचा परिचय या लेखात आहे.

संस्कृत ही अतिप्राचीन भाषा आहे. ती गीर्वाणवाणी, ज्ञानभाषा आहे. अनेक प्रकारच्या वैज्ञानिक संशोधनाची मूलतत्त्वेही संस्कृत ग्रंथांमध्ये सापडतात. प्राचीन भारतीय जीवनशैली ही वैज्ञानिक अधिष्ठान असणारी होती, म्हणजेच भारतीयांचा आत्मा होती. स्वतंत्र भारताची राष्ट्रभाषा कोणती असावी? असा मुद्दा जेव्हा प्रथम संसदेत चर्चिला गेला, त्यावेळी भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'संस्कृतमध्ये ज्ञानाचे भांडार आहे. भारतीय प्रांतांना एका सूत्रात आणेल अशी आहे; म्हणून संस्कृत ही आपली राष्ट्रभाषा असावी', असे मत मांडले होते. अनेक परकीय संशोधक सध्या या लपलेल्या ज्ञानाचे भांडार उघडण्यासाठी भारतात

येऊन संस्कृत भाषा शिकत आहेत. देशभरच नव्हे तर जगभर अनेक विद्यापीठांमधून संस्कृत भाषेच्या अध्ययन-अध्यापनावर लक्ष केंद्रित केले आहे. संगणकालादेखील ही भाषा चपखल बसणारी आहे, असे काही शास्त्रज्ञांचे मत आहे. अशावेळी हे ज्ञान आम्ही आमच्या मुलांपर्यंत पोहोचवायला नको का? अर्थातच यासाठी लहानपणापासूनच या भाषेविषयी उत्सुकता वाढवली पाहिजे. त्यांच्यात या भाषेची गोडी निर्माण केली पाहिजे, या उद्देशाने मी व माझ्यासह संस्कृत शिकवणारे शिक्षक संस्थेचे सचिव, संस्थेचे पदाधिकारी यांच्या प्रेरणेतून संस्कृतचा एक आगळावेगळा प्रयोग ठरविला. त्याचे नाव आहे, 'संस्कृतिका.'

२००५ च्या राष्ट्रीय आराखड्याने, सर्वप्रथम ज्ञानरचनावादाचा उपयोग अध्ययन-अध्यापनात झाला पाहिजे असे सांगितले. २२ जून, २०१५ ला यावर शासन निर्णय झाला. त्यानुसार अनेक शाळांची फेररचना झाली. सर्व विषयांसाठी शासन पातळीवर खाजगी संस्थांमार्फत शिक्षकांसाठी प्रशिक्षणे घेतली गेली. अनेक शैक्षणिक प्रयोग आकाराला येऊ लागले. ज्ञानरचनावादाबरोबरच बहुविध बुद्धिमत्तेसारखे अनेक विचार शिक्षणप्रक्रियेत डोकावू लागले. मग या सर्व गोष्टींचा अभ्यास करताना असे जाणवले, की या संशोधनाची तत्त्वे आणि प्राचीन भारतीय गुरुकुलपद्धतीची तत्त्वे यांचा सुरेख संगम करता येईल; कारण दोन्हीमध्ये बरेच साम्य मला जाणवले. मग संस्कृत विषयाच्या अध्ययन-अध्यापनासाठी अनेक शैक्षणिक विचार घेऊन उभी राहिली ती 'संस्कृतिका.'

साधारणपणे १३०० स्क्वेअर फुटाच्या प्रशस्त जागेत हा प्रयोग आकारास आला आहे. निरनिराळ्या दालनांमध्ये याची रचना केलेली आहे.

पहिले दालन आहे ते 'साधना वर्ग.' आपल्या नेहमीच्या शिक्षणपद्धतीमध्ये आपला अभ्यासक्रम पूर्ण व्हावा, मूल्यमापन वेळेत व्हावे, या दृष्टीने पाठ्यक्रम, घटकनियोजन अशा तांत्रिक गोष्टी निर्माण केल्या आहेत. मुलांच्या मनाला स्थैर्य मिळण्याच्या दृष्टीने आम्ही साधनावर्ग निर्माण केला आहे. मुलांनी याठिकाणी मौन पाळावे, ध्यानधारणा करावी, मनःशांती मिळवावी. मुलांच्या मनात सकारात्मक ऊर्जा निर्माण व्हावी, अशासाठी हा प्रयत्न आहे.

यानंतरचा विभाग आहे तो ज्ञानरचनावादी संस्कृत खेळ. जेव्हा मूल स्थिर होईल, तेव्हा ते अध्ययनाकडे वळेल. हे मूलसूत्र धरून या वर्गाची रचना केली आहे. आठवी ते दहावीचा संस्कृत विषयाचा पाठ्यक्रम विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययन पद्धतीने शिकता येईल, अशी सोय या ठिकाणी केलेली आहे. ज्ञानरचनावादी अशी ही संस्कृतची प्रयोगशाळा आहे. विद्यार्थ्याला एकच घटक पुनःपुन्हा शिकता येण्याची सोय आहे. त्याला इयत्तावार पाठ्यक्रम पूर्ण करता येईल. त्या त्या वेळी त्याला तीनही वर्षांतील जो घटक शिकण्याची इच्छा आहे, तो घटक तो शिकू शकेल. त्यासाठी लागणारे पूरक, मदत साहित्य-धातुकोश, अर्थकोश येथे उपलब्ध आहे. अनेक संदर्भग्रंथ, गोष्टींची पुस्तके, वाचनमाला उपलब्ध आहेत. अनेक प्रकारचे व्हिडिओज् याठिकाणी आहेत. बालभारतीचे क्यू. आर. कोड मधील सर्व व्हिडिओ साहित्य उपलब्ध आहे.

कोणत्याही भाषेचा शब्दसंग्रह प्रथम समृद्ध झाला पाहिजे. यासाठी प्रयत्न केले आहेत. जसं मूल पडत पडतच उभे राहायला शिकते त्याप्रमाणे

याठिकाणी. 'चुकत चुकत शिकणे' हे मूलतत्त्व गृहीत धरले आहे. उल्लेखनीय मुद्दा असा आहे, की व्याकरणावर भर न देता मुलांना भाषा शिकता आली पाहिजे. यावर भर दिला पाहिजे. म्हणजे भाषेचे नियम न सांगता शब्दसंग्रह आणि वाक्यांचा सराव देणे हा उद्देश आहे. आजपर्यंत कदाचित व्याकरणाचा बागुलबुवा दाखविल्यामुळेच अनेकांनी संस्कृतकडे पाठ फिरवली. कोणतीही भाषा शिकत असताना प्रथम चुका या होणारच हे गृहीत आहे. उदा., लहान मूल बोलताना - 'आई आला' 'बाबा गेली', काल ला आज, आणि आज ला काल. शिवाय 'काल आम्ही बागेत जाणार' अशी वाक्ये म्हणते; पण आपण त्याचे बोलणेच थांबवत नाही. आपण म्हणतो हळूहळू येईल त्याला. संस्कृत भाषा जर रोज कानावर पडत नाही तर मूल लगेच संस्कृत वाक्ये आणि तीसुद्धा बरोबरच करेल, अशी अपेक्षा चुकीची आहे. यासाठी त्याचा शब्दसंग्रह वाढविणे, त्यांचा वापर करणारा नकळत सराव देणे हे आमचे उद्दिष्ट आहे. येथे मुलांसाठी ग्रंथालय उपलब्ध आहे. धातुकोश, शब्दकोश, संस्कृतिकोश मुलांनी हाताळावेत अशी अपेक्षा आहे. अनेक छोटी छोटी पुस्तके वर्गातील या ग्रंथालयात आहेत. उच्चारणशास्त्रासाठी वेगवेगळे मॉडिल्स, संगणकाचा वापर करून अनेक सादरीकरण तयार केलेली आहेत. श्रवणकौशल्यासाठी वार्तावली, संस्कृत वार्ता, डाऊनलोड करून ठेवलेल्या आहेत. संस्कृत संदेशः।, संस्कृत भवितव्यम्। सारखी मासिके उपलब्ध आहेत.

एकाच निरस वर्गखोलीमध्ये शांत बसून अध्ययन करणे, हा मुलांचा मूळ स्वभाव नसतो; म्हणून त्यासाठी गुरुकुलपद्धतीप्रमाणे अंगणात, झाडाखाली बसून शिकण्याची सोय केली आहे. कडेच्या भिंतीवर संस्कृतमधील अनेक प्रकारचे साहित्य चित्रमय रूपात

उलगाडून दाखविले आहे. योग्य वयातच जर आपण आपले ज्ञानाचे भांडार उघडून दाखविले, तर ते परिणामकारक होईल.

प्राचीन भारतीय ग्रंथांमध्ये अनेक शास्त्रे विकसित होती. दैनंदिन जीवन सुकर बनविण्यासाठी तिचा अत्यंत चांगला उपयोग होत होता. रसायनशास्त्र, विज्ञानशास्त्र, आयुर्वेद, योगशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र. मग यांची माहिती करून देणारी छोटीशी 'संस्कृती सहल' या ठिकाणी निर्माण केली आहे. येथे आयुर्वेदातील उल्लेख केलेल्या काही औषधी वनस्पतींची बाग आहे. रोज वापरात येणाऱ्या किंवा वापरल्या पाहिजेत अशा वनस्पतींची माहिती मुलांना व्हावी. पूर्वी आयुर्वेदाचा वापर घराघरात होत होता, तो परत सुरू व्हावा, ही अपेक्षा आहे. जीवन जगण्याची पद्धत आमच्या संस्कृत ग्रंथांमध्ये सकारण-लयबद्ध श्लोकांमध्ये रचून ठेवली आहे. संस्कृत ही नुसती भाषा नाही, तर ती आदर्श जीवन जगण्याची पद्धत आहे. हजारो वर्षे भारतीय याच ज्ञानावर सुखी, निरामय, दीर्घायुष्य जगत होते. याची जाणीव मुलांना करून देणे व प्राणायाम, योगासने, योग्य आहार यांचे महत्त्व पटवून देणे, हा या सहलीचा उद्देश आहे.

आतील बाजूस असणाऱ्या वर्गामध्ये शब्दसंग्रह वाढविण्यासाठी अनेक खेळ उपलब्ध करून दिले आहेत. संस्कृत भाषेमध्ये मुले पत्ते खेळतील, सापशिडी खेळतील, बाहुलीनाट्य करतील. छोटीछोटी वाक्ये मुलांनी बनवावीत; म्हणून सेल्फी पॉइंटसारख्या नवीन संकल्पना आहेत. संस्कृत शब्दांचे खेळ आहेत. Make 'n' Know आहेत. संगणकाचा वापर अत्यंत कल्पकतेने केलेला आहे. संगणकावर श्रवणकौशल्य विकसित होण्यासाठी संस्कृत कथागीते आहेत. स्वयंअध्ययन पद्धतीने संस्कृत शिकता

यावे; म्हणून राष्ट्रीय संस्कृत संस्थानचे एपिसोड डाऊनलोड केले आहेत. त्याचप्रमाणे सध्या संस्कृत विषयासाठी अनेक नवनवीन प्रयोग केले जातात, व्हिडिओ बनविले आहेत. शिवाय संस्कृत विषयासाठी उपयुक्त असणाऱ्या अनेक इंटरनेट लिंकस याठिकाणी ठेवलेल्या आहेत. 'लेखनकौशलम्' मधील 'चित्रवर्णनम्' घटकासाठी अनेक चित्रे आहेत. एलसीडी प्रोजेक्टरचा वापर करून एकाचवेळी अनेक मुले याचा लाभ घेऊ शकतील.

संस्कृत वर्णोच्चारांसाठी काही मॉडेल्स याठिकाणी बनविली आहेत. मुलांना सुभाषिते, अमरकोश, भगवद्गीता त्यांच्या इच्छेने ऐकता येतील. त्याचप्रमाणे पाठ्यपुस्तकातील शब्द व लकार हे कोठेही रेकॉर्डेड नाहीत. मग त्याचे योग्य उच्चारणात ध्वनिमुद्रण करून या ठिकाणी ठेवले आहे. आठवी ते दहावीपर्यंतचा एस.एस.सी. बोर्डाचा सर्व अभ्यासक्रम स्वयंअध्ययन पद्धतीने मुलाला शिकता आला पाहिजे, या दृष्टीने अनेक पाठ्यमुद्र्यांची मांडणी तक्ते, खेळ या स्वरूपात केली आहे.

ग्रंथालयामध्ये अमरचित्र कथामधील शाकुंतल, रामायण, महाभारत स्वप्नवासवदत्ता इ. अनेक प्रकारचे साहित्य आहे. नित्य वापरातील पाककृती, संस्कृतमधून शुभेच्छा, संस्कृत समयरेषा, नामे व विशेषणांचे अनेक खेळ आहेत. 'घोका व ओका' हे मूलतत्त्व न धरता 'चुका व शिका' हे मूलतत्त्व गृहीत धरले आहे. संस्कृत विषय शिकण्यासाठी माध्यमिक गटासाठी जे जे आवश्यक आहे, ते ते सर्व एकाच छात्राखाली देण्याचा प्रयत्न याठिकाणी केलेला आहे. त्याचप्रमाणे भारतात व भारताबाहेर संस्कृत अध्यापनाची विद्यापीठे कोठे कोठे आहेत, मुलांना पुढे जाऊन संस्कृत विषयांतील कोणते भवितव्य घडवता येईल, याची माहिती दिली आहे. भविष्यात या संस्कृतिकेमार्फत

संस्कृत विषयातील संशोधनासाठी अनेक उपक्रम कार्यान्वित केले जाणार आहेत. या संस्कृतिकेचा वापर सर्व विद्यार्थी, अध्यापक व संस्कृतप्रेमींनी करावा, अशी इच्छा आहे. याप्रकारची मुलांसाठी 'संस्कृत अध्ययन केंद्रे' प्रत्येक शाळेत असावीत, यासाठी संस्कृत अध्यापक, संस्कृत प्रेमींनी या केंद्रास अवश्य भेट द्यावी. 'समर्पयामि संस्कृताय जीवनम्' अशी पिढी पुन्हा एकदा उभी राहावी, ही यामागील इच्छा आहे. त्याचबरोबर असाही एक नवीन विचार मांडण्याचा

प्रयत्न संशोधिकेचा आहे, की प्रत्येक विषयासाठी अशी स्वतंत्र वर्गखोली असेल, तर अध्ययनामध्ये विद्यार्थ्यांना रुची निर्माण होईल. शिक्षकांना प्रत्येक वेळी शैक्षणिक साधने घेऊन फिरावे लागणार नाही, तर हवा तो संदर्भ त्यांना लगेच देता येईल. विद्यार्थ्यांचा शिक्षकांवरील विश्वास दृढ होईल.

थोडक्यात वर्धिष्णू असा हा प्रथम प्रयोग आम्ही साकारलेला आहे 'संस्कृतिका'च्या रूपाने.

वाचकांचे अभिप्राय

सप्रेम नमस्कार,

डॉ. शकुंतला काळे मॅडम यांच्या प्रस्तावनेतून मासिकात काय असेल, याचा थोडासा अंदाज आला होता. तसेच एप्रिल महिन्यातील दिनविशेष ह्याबद्दल माहिती मिळाली. किशोर माळी यांच्या जागतिक पुस्तक दिन - २३ एप्रिल, या लेखातून जागतिक पुस्तक दिनाचा इतिहास समजला व अक्षरांच्या जगाची जाणीव करून देणाऱ्या चळवळीतील २५ वर्षे, तसेच पुस्तकेही माणसाचे खरे मित्र असतात. पुस्तके निर्जीव असली, तरी ती वाचनाच्याशी संवाद साधतात आणि त्यांचा एकांत दूर करण्याचा प्रयत्न करतात, ह्याची जाणीव ह्या लॉकडाऊनच्या काळात झाली.

'अभ्यास खेळ', हा प्रशांत जंगम यांच्या लेखातून सध्याच्या मोबाईलजगात शिक्षकांना अध्यापनात विविधता आणण्याची खूप गरज असून, त्यासाठी उत्तम संकल्पना दिलेल्या आहेत. गद्य-पद्य पाठ वाचून त्यातील आशयावर बोलणे, म्हणी व वाक्प्रचार यावर भेंड्या, शब्दकोडी ह्या आणि अशा इतर प्रकारच्या संकल्पनांची आताच्या अध्यापनात खूप गरज आहे; कारण काही विद्यार्थ्यांचे लक्ष शिकण्याकडे नसते. त्यांना अशा प्रकारे शिक्षण देऊन त्यांची आवड नक्कीच वाढवता येईल.

'स्वमग्नता' ह्या डॉ. ईश्वर पाटील यांच्या लेखातून वास्तवतेची प्रकर्षाने जाणीव झाली. काही विद्यार्थ्यांचा बाहेरील वातावरणाशी काहीही संबंध नसतो, विद्यार्थ्यांना फक्त एकटे राहायला आवडते. फक्त आपल्याच विश्वात व विचारात राहायला आवडते. ह्याला कारण कदाचित एकत्र कुटुंबपद्धती नसणे. आई-वडील नोकरी करतात किंवा त्यांना वेळ नसतो. विद्यार्थ्यांकडे असलेल्या सर्व सुविधा, जसे महागडे मोबाईल, लॅपटॉप इ. प्लॅट संस्कृतीत असेलही; परंतु ह्यातून अशा विद्यार्थ्यांना बाहेर काढण्यासाठी केलेले मार्गदर्शनपर उपचार आणि त्यावरील संशोधन हे मोलाचे आहे. 'डिजिटल लॉकर' ह्याबद्दल खरंच खूप प्रसिद्धी करण्याची गरज आहे; कारण याचा सध्याच्या घाई-गडबडीच्या युगात आपणा सर्वांना खूप उपयोग आहे. प्रत्येक वेळी आपणाकडे आवश्यक कागदपत्रं नसतील, तर आपण चटकन डिजिटल लॉकरद्वारे ती संबंधित अधिकारी यांना दाखवून आपले काम होऊ शकते, ह्या बद्दलची माहिती खूप लोकांपर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे, त्यासाठीदेखील ही माहिती उपयुक्त आहे.

प्रदीप अशोक भावसार

वि. ग. वझे. महाविद्यालय मुलुंड, मुंबई

वारली चित्रशैलीची ओळख

वंदना हुलबत्ते

☎ ९६५७४९०८९२

वारली चित्रशैली ही कला महाराष्ट्रातल्या काही भागात पाहायला मिळते. वारली या आदिवासी समाजाची ही खरी ओळख आहे. वारली आदिवासी ही वैदिक पद्धतीने आचरण करणारी व रूढी जपणारी अशी जमात आहे. त्यांच्या चित्राच्या माध्यमातून त्यांची भाषा, लिपी व संस्कृती समजते. दुःखात तळमळत बसण्यापेक्षा आपले जीवन आनंदी करण्यासाठी वारली समाज चित्र काढणे, नृत्य करणे, गायन-वादन करणे, यात रममाण होत असतो. अशा या वारली समाजाच्या चित्रशैलीची ओळख लेखात करून दिली आहे.

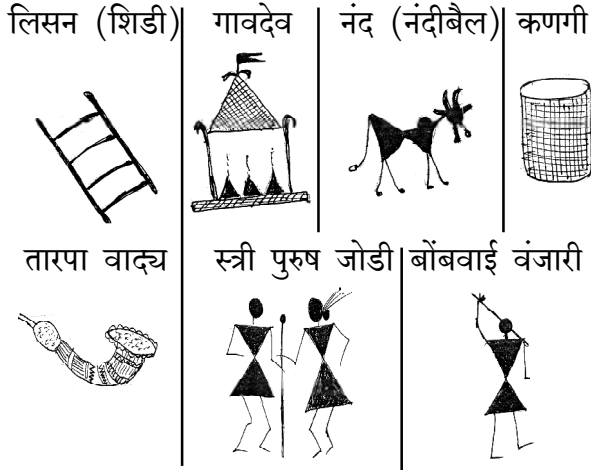
वारली चित्रशैली ही कला जगाच्या पाठीवर कोठेही पाहावयास मिळत नाही. फक्त आपल्या महाराष्ट्रात ठाणे जिल्ह्यातील डहाणू, तलासारी, वाडा, जव्हार, शहापूर या गावी दिसते. वारली चित्रशैली हीच वारली आदिवासी समाजाची खरी ओळख. इतिहासाचा खरा पुरावा म्हणून त्याकडे पाहिले जाते. या चित्रशैलीची विद्यार्थिनींना ओळख करून दिली. ती ओळख सर्वांना पोहोचावी म्हणून हा लेखन प्रपंच.

वारली आदिवासी ही एक आदर्श रूढी, परंपरा जपणारी वैदिक पद्धतीने आचरण करणारी भारतीय संस्कृती आहे. चित्रांच्या माध्यमातून त्यांची भाषा, लिपी व संस्कृती दिसते. विशेषतः त्यांच्या लम चौक (देवचौक) चित्रामुळे त्याला महत्त्व प्राप्त झाले. या चौकात सर्व दैवतांचे दर्शन होते. हे आदिवासी पृथ्वीला धरतरी, पिकांना कणसरी आणि गाईगुरांना गावतरी म्हणतात. ते मंगेली

भाषा बोलतात. त्यांचे जीवन खडतर आहे. जंगल संपत्ती, भात व नाचणी शेती यावर त्यांचा चरितार्थ चालतो. चित्रकला हा त्यांच्या आयुष्याचा एक अविभाज्य घटक आहे. भोळ्याभावड्या खडतर जीवनातही उत्साह, आनंद आहे. त्यांचं जगणं, रीतीरिवाज, उत्सव, धार्मिक कार्यक्रम नित्याच्या जीवनातील प्रसंगाचे चित्र, जन्ममृत्यू, देवदेवता त्यांच्या कुडाच्या भिंतींवर उमटलेले दिसतात. ते पूर्ण श्रद्धेने चित्रे रेखाटतात. बांबू अथवा कारवीच्या काटक्यांनी बांधलेल्या कुडाच्या भिंती जंगलातील तांबूस मातीने लिपतात (सारवतात), काही वेळा गेरू (काव) मातीने रंगवतात. बांबूची बारीक काटकी घेऊन त्याचे बारीक टोक टेचून (चावून) ब्रश (कुंचला) तयार करतात. पूर्वी बहरी गवताची काडी ब्रश म्हणून वापरत. ते रंगही नैसर्गिक पद्धतीने बनवतात. त्यासाठी ते झाडपाला, साल, फळे, फुले, चुना इ. वापरतात. पांढरा रंग तयार करण्यासाठी तांदूळ अथवा भात (साळी) तीन दिवस भिजवतात. दररोज त्यातील पाणी बदलतात नंतर भिजलेले तांदूळ चांगले कुटून अथवा वाटून पेस्ट तयार करतात व गाळून घेतात. त्यात माहू झाडाचे डिकपाणी घालून पांढरा रंग तयार करतात.

वारली चित्रकार अत्यंत पवित्र स्वच्छंदी चित्रविषयाशी व निसर्गाशी एकरूप होऊन चित्र काढतो. त्यांच्या चित्रात तरलता व सहजता पाहावयास मिळते. सरळरेषा, वक्ररेषा, त्रिकोण, वर्तुळ, अर्धवर्तुळ या आकारातून मानवाकृती व नैसर्गिक आकार, प्राणी, पक्षी, घरे, देव आदीची रचना सहजतेने साकारलेली दिसते.

काही वैशिष्ट्यपूर्ण रेखांकनाचे नमुने - प्रतीके

१. लिसन (शिडी) - दोन बाजू म्हणजे नवरा बायको एकीचे बळ याचे प्रतिक
२. गावदेव - पाड्यातील लोकांचे संरक्षण करणारा देव
३. बैल - बैल हा वारली लोकांचा महत्त्वाचा घटक आहे.
४. कणगी - बांबुच्या पट्ट्यापासून बनवलेला हारा, यात वर्षभर लागणारा भात साठवून ठेवतात.
५. तारपावाद्य - हे एक फुंकवाद्य आहे. लांब दुधीभोपळा व ताडाच्या पानांपासून मेण लावून बनवतात.

लग्न चौक (देवचौक) :

चंद्र, सूर्य, कुलदैवते, हिरवा, हिमाई, नारणदेव, फणी, दोनशिरे, पाचशिरे, गावदेव, बाशिंग, लिसन, घांगली, तारपा वाद्य, इ. लग्न चौकात काढतात. खजरी, तांगडी, माड, लगीन मांडव, सुवासिन, धवलेच्या, घोल वाजंत्री, गेरनाली, बंदक्या, करवल्या, देवांचे तांगड, वन्हाडी इत्यादींची चित्र लग्न चौकाच्या सभोवती पहावयास मिळतात.

देवचौक म्हणजेच लग्नचौक, लग्नाच्या वेळी कुडाच्या भिंतीवर सुवासिनी व्यक्त करतात. वारली चित्रशैलीचा जन्म या लग्नचौकातून झाला आहे.

लग्न, जन्म, दिवाळी, होळी इतर सणांनाही चित्रे काढतात. नवीन घर बांधले की प्रथम त्यावर

देवाच्या नावाने रेघ (रेषा) काढली जाते. यालाच देवरेख म्हणतात. ही त्यांची धार्मिक उदात्त भावना आहे. भूत, पिशाच्य, करणी, बाधा, दृष्ट लागू नये, सर्व देव, चेडे, सैनिक सदैव प्रसन्न असावेत ही त्यांची भावना. पूजक (पुरोहीत) हा भगत असतो. हे भगत पुरुष, स्त्री दोघेही असतात. हेच भगत वैद्य व ज्योतीषी म्हणून काम करतात. वारली समाज अत्यंत प्रामाणिक आहे. सहसा कोणतीच चूक अथवा पाप, खोटाखोटेपणा करत नाही. समाजात भगत, धवलेरी, सुवासिनी यांना विशेष मान असतो.

वारली समाजात देवचौक पुरुष लिहित नाहीत अशी एक प्रथा व समजूत होती. कोमपाड्यातील मस्या कुटूंबातील जीवा, सोमा, मशे याने ती मोडून काढली. तो लहानपणी आपली आई चौका लिहिताना पाहत असे, मग तो चित्रेही काढू लागला. नंतर तर त्याने ही कला जागतिक पातळीवर नेली. आज अनेक पुरुष देवचौक लिहितात (रेखाटतात). जीवा, सोमा, मशे यांनी फ्रान्स, इंग्लंड, जर्मनी, नॉर्वे, चीन, रशिया या देशात वारली चित्रकलेची प्रात्यक्षिके केली. जगातील मोठमोठ्या संग्रहालयात त्यांच्या कलाकृती लावल्या आहेत. सन १९७७ साली राष्ट्रपतींच्या हस्ते त्यांना (ताम्रपट देऊन) राष्ट्रीय पुरस्कार देऊन गौरव केला, तर सन २०११ मध्ये त्यांना पद्मश्री पुरस्कार देऊन सन्मानित केले. आता कृष्ण जेठ्या पासारी, नथू, देवू, सुतार, कडू, तुंबडा इत्यादी शेकडो चित्रकार निर्माण झाले आहेत.

दुःखात तळमळत बसण्यापेक्षा आपले जीवन आनंदमय करण्यासाठी चित्र काढणे, नृत्य करणे, गायन, वादन करणे, यात ते रममाण होतात. दुःखातसुद्धा सुख व समाधान मानणाऱ्या या संस्कृतीला इतिहास संशोधक डॉ. गोविंद गारे यांनी 'आनंदी संस्कृती' असे म्हटले आहे आणि ते अगदी सार्थ नाव आहे. या आनंदी संस्कृतीची ओळख आपल्या पिढीने करून घेतली, तर पुढच्या पिढीपर्यंत ती पोहोचेल आणि या आनंदी संस्कृतीचा प्रवास अखंड राहील.

करिअर निवड एक महत्त्वाची बाब

लिंबाजी सोनवणे

☎ ९७६३७१४७६५

प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी कोणतातरी कामधंदा, उद्योग, व्यवसाय करावा लागतो. या दृष्टीने करिअरची निवड करावी लागते. अभ्यासक्रम निवडावा लागतो. व्यक्तींची बुद्धिमत्ता, अभियोग्यता, अभिरुची, अभिवृत्ती व व्यक्तिमत्त्व हे घटक करिअर निवडीसाठी महत्त्वाचे ठरतात. कोणत्याही क्षेत्रात चांगल्या करिअरसाठी ध्येय, सकारात्मक दृष्टिकोन, प्रेरणा व वेळेचे व्यवस्थापन करण्याची क्षमता या गुणांचा अंगीकारही आवश्यक आहे. करिअर निवडीसाठी पालकांची भूमिका व समुपदेशकाचा सल्ला हाही महत्त्वाचा आहे.

करिअर (CAREER) याचा अगदी शब्दकोशानुसार अर्थ सांगायचा झाला तर तो व्यवसाय (Occupation)/ उद्योगधंदा/उपजीविकेचा मार्ग/जीवनाचा मार्ग/जीवनौघ/ आयुष्यक्रम / कारकिर्द कर्तृत्व असा आहे.

प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी कोणते तरी काम, धंदा, उद्योग किंवा व्यवसाय करावा लागतो. त्यादृष्टीने करिअर निवड करणे, अभ्यासक्रमाची निवड करणे ही एक महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे. एस.एस.सी. व एच.एस.सी. नंतर भवितव्याच्या आणि भावी करिअरच्या दृष्टीने कोणता अभ्यासक्रम / शिक्षणक्रम निवडावा असा प्रश्न बहुसंख्य विद्यार्थ्यांना तसेच पालकांना भेडसावत असतो. विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता (Intelligence), अभिक्षमता/अभियोग्यता (Aptitude), आवड/अभिरुची (Interest), व्यक्तिमत्त्व

(Personality), अभिवृत्ती (Attitude) आणि भावनात्मकता (Emotionality) इत्यादी बाबीनुसार करिअर निवडले तर विद्यार्थी त्यात प्रगती करतो, समाधानी असतो, यश मिळवतो. त्यातल्या त्यात क्षमता (अभियोग्यता) आणि आवड (अभिरुची) या बाबी महत्त्वाच्या ठरतात. करिअर निवडीसाठीचे एक विशिष्ट वय असते. परिपक्वता (Maturity) आल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने करिअर निवडणे शक्य होत नाही, प्रसंगी तज्ज्ञ मार्गदर्शकाची/ समुपदेशकाची मदत घेणे गरजेचे ठरते.

Ginzberg या मानसशास्त्रज्ञाच्या मते व्यक्तीच्या करिअर निवडीची प्रक्रिया खालील तीन प्रकारे विकसित होते.

१) काल्पनिक निवड (Fantasy Choice) :

वय वर्षे ११ पर्यंत - या अवस्थेत वस्तुस्थितीची अजिबात जाणीव नसते. कल्पनाविश्वात वावर असतो.

२) तात्पुरती निवड (Tentative Choice) :

वय वर्षे ११ ते १७ पर्यंत : या अवस्थेत आपल्या स्वतःच्या आवडीनिवडीची जाणीव होत जाते. विद्यार्थी ज्या व्यक्तीच्या सान्निध्यात येतो त्या व्यक्तीच्या सवयी, लकबी, विचार यांचा त्याच्यावर प्रभाव पडतो. मित्रांचाही प्रभाव दिसून येतो.

३) वास्तव निवड (Realistic Choice) :

वय वर्षे १७ नंतर : या अवस्थेत वस्तुस्थितीचे भान येते. भविष्यातील करिअरच्या संधी, त्यातील स्पर्धा, वास्तव याबद्दल विद्यार्थी विचार करताना कुठ्ठाकडून आतापावेतो झालेल्या संस्कारांचा प्रभाव दिसून येतो. करिअरकडे बघण्याचा दृष्टिकोन विकसित झालेला असतो. त्यातून करिअरसाठी एखादे क्षेत्र तो निवडतो.

करिअर निवडीवर परिणाम करणारे घटक :

(१) बुद्धिमत्ता (Intelligence) :

बुद्धिमत्तेला अनुसरून करिअर निवड केल्यास प्रयत्न वाया जात नाहीत. निवडलेला अभ्यासक्रम/व्यवसाय शिक्षणक्रम यशस्वीरित्या पूर्ण करता येतो.

स्टॅण्डफोर्ड टर्मन या मानसशास्त्रज्ञाने बुद्धिमत्तेचे बुद्ध्यांकानुसार खालील प्रकार सांगितले आहेत.

(अ) उच्च बुद्धिमत्ता

- १) कुशाग्र बुद्धिमत्ता-बुद्ध्यांक १४० पेक्षा जास्त
- २) अतिशीघ्र बुद्धिमत्ता-बुद्ध्यांक १३० ते १३९ पर्यंत
- ३) शीघ्र बुद्धिमत्ता-बुद्ध्यांक १२० ते १२९ पर्यंत

(ब) सर्वसामान्य बुद्धिमत्ता

- १) असाधारण बुद्धिमत्ता-बुद्ध्यांक ११० ते ११९ पर्यंत
- २) साधारण बुद्धिमत्ता-बुद्ध्यांक ९० ते १०९ पर्यंत
- ३) साधारणपेक्षा कमी बुद्धिमत्ता-बुद्ध्यांक ८० ते ८९ पर्यंत

(क) कमी बुद्धिमत्ता

- १) मंद बुद्धिमत्ता - बुद्ध्यांक ६० ते ७९ पर्यंत
- २) जड बुद्धिमत्ता - बुद्ध्यांक २५ ते ५९ पर्यंत
- ३) निर्बुद्ध - बुद्ध्यांक ० ते २५ पर्यंत

बुद्धिमापनाच्या मानसशास्त्रीय कसोट्यांद्वारे बुद्धिमत्तेचे मापन करून बुद्ध्यांक काढण्यात येतो. सर्वसाधारणपणे उच्च बुद्धिमत्ता असलेले लोक संशोधन, प्रशासकीय अधिकारी, इंजिनियर, डॉक्टर, न्यायाधीश, विदेश सेवा, गुन्हेअन्वेषण यासारख्या क्षेत्रात करिअर करू शकतात. सर्वसामान्य बुद्धिमत्ता असलेले लोक लिपीक, शिक्षक, प्राध्यापक, पोलीसदल, आरोग्यसेवा, बँका यासारख्या क्षेत्रात करिअर करू शकतात. कमी बुद्धिमत्ता असलेले लोक शारीरिक श्रमाची कामे करू शकतात.

(२) अभिक्षमता/अभियोग्यता (Aptitude-) :

एखाद्या व्यवसायात विशेष नैपुण्य मिळविण्यासाठी यशस्वी होण्यासाठी जे गुण आवश्यक असतात त्या गुणांना अभियोग्यता म्हणतात. मानसशास्त्रीय अभियोग्यता चाचण्यांद्वारे अभियोग्यता मापन केले जाते. वेग, अचूकता, तर्कक्षमता, अवकाशक्षमता यांत्रिक विचारशक्ती, गणितीय आकडेमोडीचे कौशल्य, भाषिकक्षमता, हस्तकौशल्य इ. गुणांचे मापन करता येते. अभिक्षमता तथा अभियोग्यतेनुसार क्षेत्र निवडल्यास त्या क्षेत्रात उत्तम करिअर करता येते.

(३) अभिरुची (Interest) :

अनुभवात एकरूप होऊन त्यात सातत्य ठेवण्याची वृत्ती म्हणजे अभिरुची किंवा आवड. अभिरुचीच्या तथा आवडीच्या क्षेत्रात चांगली प्रगती होते. अभियोग्यतेपेक्षाही अभिरुची महत्त्वाची. अभिरुची मापनाचीही मानसशास्त्रीय चाचणी आहे, त्या चाचणीद्वारे अभिरुचीचे, आवडीचे मापन करता येते.

(४) व्यक्तिमत्त्व (Personality) :

व्यक्तिविशेष, व्यक्तिमत्त्वाच्या पैलूंचा, स्वभावविशेष, यांचा यामध्ये समावेश होतो. उदा. अंतर्मुख व्यक्ती संशोधन क्षेत्रात यशस्वी होते तर बहिर्मुख व्यक्ती शिक्षक प्राध्यापक, सेल्समन, आयात-निर्यात व्यापार यासारख्या क्षेत्रात यशस्वी होतात. व्यक्तिमत्त्वमापन कसोटीच्या साहाय्याने व्यक्तीच्या स्वभावगुणांचे मापन करता येते.

(५) अभिवृत्ती (Attitude) :

व्यक्तिगत गुणविशेषांचा यात समावेश होतो. नेतृत्व, आत्मविश्वास, समाजशीलवृत्ती, स्वावलंबन, विश्वासाहता, गुणग्राहकता, दयाशीलता, प्रेमळपणा, सहृदयता, कठोर, पाषाणहृदयी, क्रूरता, रागीटपणा यासारखे चांगलेवाईट गुणविशेष व्यक्तींमध्ये पहावयास मिळतात. या गुणविशेषांचा करियर निवडीवर परिणाम होतो.

उपरोक्त ५ घटकांबरोबरच भावनिक वृत्ती, शैक्षणिक प्रावीण्य, शरीरयष्टी, आर्थिक स्थिती, कौटुंबिक स्थिती, सामाजिक परिस्थिती, शिक्षणाच्या सोयी-सवलती, देशाची औद्योगिक स्थिती, शासन धोरण या घटकांचाही करिअर निवडीवर परिणाम होतो.

काही विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत त्यांच्या अभियोग्यता, अभिरुची, व्यक्तिमत्त्व, अभिवृत्ती यासंबंधी अंदाज करता येत नाही. काही विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत विद्यार्थी व पालक दोघांच्याही मनात विचारांचा गोंधळ होतो. पुढे नेमके काय करावे ते सुचत नाही. अशा विद्यार्थ्यांसाठी मानसशास्त्रीय चाचण्या देऊन समुपदेशन करणे दिशादर्शक ठरते.

करिअर निवडताना पालकांनी आपले विचार, आपली आवड, विद्यार्थ्यांवर लादू नये. बऱ्याचवेळा पालकांच्या अपेक्षा, दडपणामुळे विद्यार्थ्यांस एखादा अभ्यासक्रम, व्यवसायक्रम निवडावा लागतो त्यामुळे विद्यार्थी निराश, नाउमेद होतो. त्यातूनच नैराश्य, वैफल्य येते. विद्यार्थी अयशस्वी होतो. असे होऊ नये याची दक्षता करिअर निवडताना म्हणजेच अभ्यासक्रम तथा व्यवसायक्रम निवडतानाच घेणे हिताचे आहे.

चांगल्या करिअरसाठी आवश्यक बाबी

कोणत्याही क्षेत्रात चांगले करिअर करावयाचे असेल, यशस्वी व्हावयाचे असेल तर जिद्द, चिकाटी धैर्य, सातत्य, प्रचंड मेहनत घेण्याची तयारी आणि प्रबळ इच्छा (दुर्दम्य इच्छाशक्ती) या सर्व गुणांना अंगीकारले पाहिजे. याशिवाय खालील बाबींचा अंगीकार केला पाहिजे.

(१) ध्येय निर्धारण :

संत तुकारामांच्या 'धरा ध्येयाचा ध्यास- यश मिळेल हमखास' या उक्तीप्रमाणे कोणत्याही करिअरमध्ये चांगले यश मिळविण्यासाठी अगोदर ध्येय निश्चित करणे आवश्यक असते. ध्येयाशिवाय मेहनत म्हणजे टाईमपास. ध्येय असेल तरच मनुष्यजीवनाला अर्थ. ध्येय लवचिक (Flexible),

निश्चित (Specific), मोजता येईल असे (Measurable), साध्य करता येईल. (Achievable), वास्तव (Realistic) आणि कालमर्यादित (Timebound) असावे. ध्येयाला दिशा (Direction) असावी.

ध्येय निर्धारण करताना मला माणूस म्हणून जगावयाचे आहे, जीवनातील आनंदाचे क्षण उपभोगावयाचे आहेत, विश्वातील नावीन्यपूर्ण अनुभव अनुभवायचे आहेत, केवळ पैसा कमावण्याचे यंत्र बनावयाचे नाही, हे मूलतत्त्व विचारात घेणे आवश्यक आहे. प्रचंड पैसा कमावणे हे एकमेव ध्येय निर्धारित करणारा माणूस नैराश्य आणि वैफल्याचा बळी ठरतो.

(२) सकारात्मक दृष्टिकोन -

सकारात्मक विचार पध्दती : सकारात्मक विचारांची माणसे नेहमी यशस्वी होतात. सकारात्मक अथवा नकारात्मक विचारसरणीचा प्रभाव प्रत्येक व्यक्तीच्या दैनंदिन कामकाजावर, पर्यायाने करिअरवर पडत असतो.

(३) प्रेरणा :

प्रेरणा ही ऊर्जा आहे. प्रेरणास्थान महत्त्वाचे. सकारात्मक विचारसरणीची माणसे प्रेरणास्थानाचा सकारात्मक दिशेने विचार करतात.

(४) वेळेचे व्यवस्थापन :

'Time is a concept either use it or lose it.' या संकल्पनेचा विचार करता वेळेच्या प्रत्येक क्षणाचा उपयोग करण्याच्या दृष्टीने वेळेचे व्यवस्थापन करणे चांगल्या करिअरसाठी महत्त्वाचे आहे. चांगल्या करिअरसाठी आवश्यक असलेल्या उपरोक्त बाबींचा अंगीकार केल्यास उत्तम करिअर करून यशस्वी माणूस होता येईल यात कोणतीही शंका असण्याचे कारण शिल्लक राहत नाही. यशस्वी व अयशस्वी माणसांच्या बाबतीत असे म्हटले जाते की, 'Successful people give result and Unsuccessful people give reasons.'

वाचनसंस्कृतीचा विकास - काळाची गरज

सुलक्षणा भरगडे

☎ ९६८९९३९९५१

पुस्तके केवळ ज्ञानात भर घालतात असे नव्हे, तर माणसे वाचायलाही शिकवतात. आपण कथा-कादंबऱ्यांमधील व्यक्तिचित्रांचा शोध भोवतालच्या माणसांमध्ये घ्यायला लागतो. त्यातूनच मग आपल्याला माणसं वाचायची सवय लागते. काही पुस्तकं आपल्याशी सतत संवाद करीत असतात. विचार करायला प्रवृत्त करतात. थोर लेखक आपल्यासमोर अनुभवांची, जीवनातल्या शक्यतांची कितीतरी दालने खुली करतो. या अर्थाने एका पुस्तकाच्या वाचनाचा प्रभाव खरे तर आपल्याला दुसरी असंख्य पुस्तके वाचायला उद्द्युक्त करतो. वैचारिक प्रगल्भतेसाठी वाचनासारखा दुसरा राजमार्ग नाही.

दिसामाजी काहीतरी ते लिहावे ।

प्रसंगी अखंडित वाचीत जावे ॥

वाचनाचे महत्त्व शब्दात सांगणे फारच कठीण आहे. आजकाल करमणुकीच्या साधनांचा अतिरेक झाला आहे. त्याबरोबर जागतिक आंतरजालासारखी माध्यमे, माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांती आणि संपर्कसाधनांची सुलभता यामुळे माहिती किंवा ज्ञान मिळवणे तुलनेने सोपे झाले आहे. या सर्वांचा परिणाम वाचन कमी होण्यात होत आहे. वाचन हा एक संस्कृतीचा भाग आहे. रे ब्रँडबेरी या विचारवंताने म्हटले आहे की, 'You don't have to burn books to destroy culture, just get people to stop reading them.' म्हणूनच वाचनसंस्कृतीच्या संवर्धनासाठी सर्वांनी पुढे येणे ही बाब अतिशय निकडीची झाली आहे. वाचन हे केवळ मनोरंजनासाठी किंवा करमणुकीसाठी असू नये किंवा त्याचा तेवढाच मर्यादित उद्देश असू नये. ज्ञानप्राप्ती हा वाचनाचा मुख्य उद्देश असला

पाहिजे. ग्रंथांना गुरू म्हटले जाते ते याच अर्थाने. मागरिट फुलर म्हणतात की, 'Today a reader, tomorrow a leader.' कोणत्याही क्षेत्रात तुम्हाला यशस्वी व्हायचे असेल, यशाचे शिखर गाठायचे असेल तर तुम्हाला सतत त्या क्षेत्रातील नवनवे ज्ञान, नवनवी माहिती आणि अद्ययावत कौशल्ये आत्मसात करावी लागतील. त्यासाठी वाचनाला अन्य पर्याय नाही. मात्र चिंता आहे ती, या सगळ्यात नव्या पिढीचा सहभाग किती आहे याची. इंटरनेट, सोशल नेटवर्किंग आणि संगणक या आभासी जगात रमलेल्या आजच्या युवा पिढीला वाचन संस्कृतीच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचे एक जबरदस्त आव्हान आपणा सर्वासमोर आहे. कारण या सगळ्या नव्या माध्यमांमधून मोठ्या प्रमाणात माहितीचे आदान-प्रदान होत आहे. माहितीचा जणूकाही महास्फोट झाला आहे. कोणतीही माहिती हवी आहे, चला, उघडा इंटरनेट, जा गुगलवर, उतरवा माहिती, असं सगळं चालू आहे. तिची विश्वासाहता किती? आणि तिचे ज्ञानात रूपांतर कसे करणार? कारण या सगळ्यांचा संबंध नैतिक मूल्यांशी आहे. एक नीतिवान, समर्थ आणि राष्ट्रउभारणीत छोटे-मोठे योगदान देणारा जबाबदार नागरिक घडवायचा असेल तर केवळ 'माहितीसंपन्न' असून चालणार नाही, तर 'ज्ञानसंपन्न' बनावे लागेल; आणि यासाठी अर्थातच वाचनाला कोणताही पर्याय नाही. या सगळ्यांसाठी मुळातच काही मूलभूत उपाय योजण्याची, निर्णय घेण्याची वेळ आली आहे. शासनस्तरावर धोरण म्हणून शालेय शिक्षणात अभिरुचिपूर्ण वाचन, अभ्यासक्रमबाह्य अवांतर वाचन याला प्राधान्य द्यावे लागेल. असे केले नाही तर पिढी प्रगल्भ, चतुरस्त्र होण्याऐवजी केवळ पुस्तकी आणि पढिक पंडित होण्याचा धोका आहे. तसे झाले तर आपणाला कोणीच माफ करणार नाही. सुखी,

संपन्न, सुरक्षित, सभ्य, सुशिक्षित, सुसंस्कृत समाजासाठी वाचनसंस्कृतीची जोपासना करणे हा महत्त्वाचा अजेंडा आता समाजधुरिणांनी घेण्याची वेळ आली आहे. पालकांचीही याबाबतची भूमिका महत्त्वाची ठरणार आहे. मुलांचे महागडे हट्ट सहज पुरवणाऱ्या पालकांनी त्यांना 'Wear the old coat and buy a new book' या ऑस्टिन फेल्लस यांच्या वाचनाचे महत्त्व लहानपणीच पटवून द्यायला हवे.

पुस्तके केवळ ज्ञानात भर घालतात असे नव्हे, तर माणसं वाचायलाही शिकवतात. आपण कथा-कादंबऱ्या मधील व्यक्तिचित्रांचा शोध भोवतालच्या माणसांमध्ये घ्यायला लागतो. त्यातूनच मग आपल्याला माणसे वाचायची सवय लागते. काही पुस्तके आपल्याशी सतत संवाद करीत असतात. विचार करायला प्रवृत्त करतात. थोर लेखक आपल्यासमोर अनुभवांची, जीवनातल्या शक्यतांची कितीतरी दालने खुली करतो. या अर्थाने एका पुस्तकाच्या वाचनाचा प्रभाव खरे तर आपल्याला दुसरी असंख्य पुस्तके वाचायला उद्बुद्ध करतात. वैचारिक प्रगल्भतेसाठी वाचनासारखा दुसरा राजमार्ग नाही.

काळाचे प्रतिबिंब संस्कृतीत पडले की साहित्यदेखील त्या प्रतिबिंबात आपले अस्तित्व डोकावून बघायचा प्रयत्न करते. त्यामुळेच काळाप्रमाणे बदलणारे साहित्य वाचकांच्या पसंतीस उतरते. साहित्याचे सनातनत्व, चिरंतनत्व आपल्या मनी भिडले आहे. भारताच्या भूमीत मोठी वाङ्मयपरंपरा आहे. ही पार रामायण-महाभारतापासून सुरू होते. पंचतंत्रासारख्या कथावाङ्मयापासून, गेल्या दोन शतकांतील विविध आधुनिक साहित्य प्रकारांमधून आपल्यापर्यंत, विद्यमान माणसांपर्यंत येऊन पोहोचते. धार्मिक-आध्यात्मिक साहित्याचा, संत साहित्याचा बाजच वेगळा. त्यातील परमार्थ आपल्या भौतिक आणि लौकिक जीवनाशी विसंगत वाटला तरी त्याने येथील मानवी जीवनाला मोठे अधिष्ठान दिले आहे. अमेरिकेची शक्ती दोन कारणांनी उभी राहिली असे सांगितले जाते. एक तर त्यांनी आरंभकाळातच दोनशे

वर्षांपूर्वी देशभर ग्रंथालयांचे जाळे निर्माण केले आणि दुसरे म्हणजे गेल्या शतकाच्या मध्याला देशभर महामार्गाचे जाळे विणले. त्यामुळे 'तलवारीपेक्षा लेखणी अधिक समर्थ' अशा आशयाची विधाने तयार झाली. युरोप-अमेरिकेतील वैचारिक क्रांतीपासून स्फुरण घेऊन बाळशास्त्री जांभेकर, महात्मा जोतिबा फुले, लोकमान्य टिळक, महादेव गोविंद रानडे, गोपाळ कृष्ण गोखले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या सर्वांनी एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकात भारतात विशेषतः महाराष्ट्रात जागरण घडवले त्याचा आधार 'मुद्रित' शब्द हाच होता. त्यामुळे समाजाला प्रेरणा मिळत गेली आणि संघटन व आंदोलन उभे राहिले. त्यालाच महाराष्ट्रातील प्रबोधनकाळ असे म्हणतात. १९६० नंतरची पंचवीस-तीस वर्षे धगधगती, समाजजागृतीची होती. आमच्या हाती त्याकरिता हत्यार होते ते छापील शब्दांचे.

वाचन ही सहज सोपी गोष्ट नाही. त्यासाठी प्रथम साक्षर, सुशिक्षित असावे लागते. त्याहून अधिक महत्त्वाचे म्हणजे ज्ञानोत्सुक असावे लागते. कोणत्याही समाजात पाच-दहा टक्के असे लोक असू शकतात आणि ते वाचनवेड जागे ठेवतात. वाचनसंस्कृतीचे ते संगोपन करतात. मुलांसाठी संगणकीय पुस्तकांच्या स्वरूपात ज्ञानस्रोत उपलब्ध करून दिले पाहिजेत. मुलांना त्यांच्या ज्ञानाची भूक भागविणारी पुस्तके मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करून दिली पाहिजेत. मुलांच्या आवडी आणि त्यांच्या सर्जनशक्तींचा विकास करतील अशा प्रकारची औपचारिक व अनौपचारिक पुस्तके तयार करायला हवीत. मुलं पर्यावरण कुटुंब आणि शेजारी यांच्याकडून खूप काही शिकतात. उदाहरणार्थ, आपल्या पालकांना किंवा शिक्षकांना वाचन करताना पाहून त्यांनाही वाचन करावेसे वाटते. पालकांनी व शिक्षकांनी त्यांच्याशी पुस्तकांबाबत चर्चा केली तर त्यांच्यात वाचनाची आवड जोपासली जाईल.

सध्याचे शतक हे अतिशय गतिमान असून विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात झालेल्या अफाट क्रांतीमुळे ते अधिकच गतिमान झाले आहे. ज्ञानाच्या विविध

क्षेत्राची क्षितिजे प्रचंड वेगाने विस्तारत आहेत. या काळासोबत धावताना मागे पडल्यास आऊटडेटेड होण्याचा मोठा धोका समोर उभा ठाकत आहे. कधीकाळी घेतलेले औपचारिक पुस्तकी शिक्षण या शर्यतीसाठी पुरेसे ठरत नाही. त्यातच आजच्या युवकाला त्याच्या मागच्या पिढीतील तरुणांपेक्षा अधिक वाचावे लागते. अधिक जागरूक रहावे लागते. त्यांच्या जगण्याचे संदर्भ आमूलाग्र बदलले आहेत. स्वतःला अद्ययावत ठेवणे हे त्यांच्या अस्तित्वासाठी अत्यावश्यक आहे. त्याच्या सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक आकांक्षा अधिक विस्तारलेल्या असल्याने चौफेर वाचन हा त्याचा जगण्याचा श्वास आहे आणि आजच्या अजेंड्यावरचा सर्वाधिक कळीचा प्रश्न नेमका हाच आहे. काय पाहतात आजचे युवक? कशासाठी वाचतात? त्यांच्या वाचनामागची उद्दिष्टे व प्रेरणा कोणत्या? स्वतःच्या वाचनाबाबत हा युवक समाधानी आहे काय? अशा साऱ्या प्रश्नांची उत्तरे शोधणे गरजेचे आहे. प्रगत व विकसित देशात युवकांच्या वाचनाचा आढावा नियमितपणे घेतला जातो. त्याबाबतचे अहवाल नियमितपणे प्रसिद्ध होत असतात. युवकांच्या वाचनाचा कल त्या त्या देशांमध्ये काटेकोरपणे तपासला जाऊन त्यावर गांभीर्याने विचारमंथन व आनुषंगिक उपाययोजना होत असतात. जगातील तिसरी महासत्ता होण्याची आकांक्षा बाळगणाऱ्या भारतानेही अशा प्रकारचे सर्वेक्षण प्रथमच केले ते २००९ मध्ये. देशातील हे अशा प्रकारचे पहिले सर्वेक्षण. त्यासाठी युवकांमधील वाचनवृत्ती वाढविण्यासाठी एक राष्ट्रीय कृतिआराखडा तयार केला या आराखड्यांतर्गत वाचनसर्वेक्षण करण्यासाठी 'राष्ट्रीय उपयोजित आर्थिक संशोधन परिषद' या संस्थेवर जबाबदारी सोपविण्यात आली. देशातील युवकांमधील वाचनवृत्ती, वाचनाच्या सवयी, वाचनाचा कल, याद्वारे पंधरा ते पंचवीस या वयोगटातील युवकांमध्ये वाचनवृत्ती वाढविणे हे या मोहिमेचे अंतिम ध्येय होते. वाचनापासून दुरावण्याची चार प्रमुख कारणे या

सर्वेक्षणात समोर आली आहेत. त्यात वाचनाची आवड नसणे, वाचनासाठी वेळ न मिळणे, इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांचा वाढता प्रभाव आणि पुस्तकांच्या न परवडणाऱ्या किमती ही आहेत. ही स्थिती बदलण्यासाठी विद्यार्थीदशेत तीन बाबी सुचवण्यात आल्या आहेत. विद्यार्थीदशेत वाचनवृत्ती वाढविण्यासाठी प्रोत्साहनात्मक प्रयत्न, त्यासाठी शाळांमध्ये सक्तीचे अवांतर वाचन, ग्रंथालयाची उपलब्धता आदी त्यात समाविष्ट आहेत. वाचनाची आवड असावी, ती वाढावी यासाठी शासन आपल्या पातळीवर प्रयत्न करित असले तरी युवकांनी त्यासाठी स्वतःच कटिबद्ध झाले पाहिजे.

भारतातील आजचा युवक अनेक आवर्तनात सापडला आहे. दैवशरणाता, प्रवाहपतितता, स्थितिवादी वृत्ती, भावनिक लाटांवर हेलकावे खाणारी मानसिकता, समूहशरणाता इत्यादी या बाबींना रोखू शकणारे बुद्धिप्रामाण्य युवकांमध्ये रुजण्यासाठी योग्य वाचन ही सर्वात मोठी उपाययोजना आहे. भारतीय युवकात नेमक्या याच वाचनाचा अभाव आहे. त्यामुळेच विविध प्रश्न निर्माण झाले आहेत. प्रबोधनापासून दूर असलेली ही तरुणाई, त्यामुळेच एखाद्या धार्मिक वादात धर्मांध शक्तीच्या हातातील दगड होते. सामाजिक न्यायाच्या लढाईत समताविरोधी भूमिका घेत आंदोलन पेटवते. स्वतःच्याच आयुष्याची दिशा ठरविण्याची उमज नसताना देशाचे भवितव्य ठरविते. त्यातून निष्पन्न काय होणार? नव्या मनूचा युवक घडण्यासाठी नव्या प्रेरणांचे वाचन हवे. हे वाचन फॅण्टसी, कॉमिक्स, निव्वळ मनोरंजनात्मक कादंबऱ्या यातून मिळू शकत नाही. त्यासाठी ललितेतर वैचारिक प्रबोधनकारी पुस्तकांचा प्रभाव युवकांवर अधिक असला पाहिजे. युवा मनाच्या जडणघडणीसाठी व राष्ट्रीय चारित्र्याचा युवक घडण्यासाठी युवकांनी तशा प्रेरणा देणारे साहित्य वाचले पाहिजे. अशा प्रकारे युवक वाचतील तर देश वाचेल.

विद्यार्थी समजून घेताना

महादेव इकर

☎ ७३८७१९४३६४

विद्यार्थी हा आजच्या शिक्षण प्रक्रियेतील केंद्रबिंदू आहे. विद्यार्थी समाजातील विविध स्तरांतून शाळेत येतात. त्यांची कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक स्थितीही भिन्नभिन्न असते, त्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्याचे प्रश्न, शंका, अडचणी, ताणतणाव भिन्न स्वरूपाचे असतात. ते त्यांच्या हालचालीतून, मुखचर्येवरून वर्तनातून जाणवतात. जाणकार शिक्षक अशा विद्यार्थ्यांना समजून घेतात. त्यांच्यात उत्साह, प्रेरणा, सकारात्मकता निर्माण करतात. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना समजून उमजून घेतले, तर त्यांच्या बऱ्याच समस्या सुटतील, असे सांगणारा लेख.

अलीकडच्या काळात 'विद्यार्थीकेंद्री' अध्ययन पद्धती आल्यामुळे शिक्षणक्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडून येत आहेत. ज्ञानरचनावादी शिक्षणपद्धती आणि कृतियुक्त मूल्यमापन पद्धती अस्तित्वात आलेली आहे. कृतियुक्त अध्ययन - अध्यापन पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांना अधिक चांगल्या प्रकारे आपले विचार स्वमतातून मांडण्याची संधी मिळत आहे. आपले विचार स्वमतातून निर्भीडपणे विद्यार्थ्यांना मांडण्यासाठी अध्यापकाने तो विद्यार्थी सर्वप्रथम समजावून घेतला पाहिजे.

साने गुरुजींच्या -

‘करी मनोरंजन जो मुलांचे।

जडेल नाते प्रभूशी तयाचे ॥’

या उक्तीप्रमाणे विद्यार्थ्यांचे अध्ययन घडवून आणताना त्याला मुक्त वातावरणात अध्ययनाचे धडे सोप्या पद्धतीने कसे देता येतील याकरिता

शासनस्तरावर विविध उपक्रम राबविले जातात. अलीकडच्या काळात महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेच्या माध्यमातून 'माध्यमिक शिक्षकांसाठी आणि प्राथमिक शिक्षकांसाठी विविध राज्य, जिल्हा, तालुका स्तरावर प्रशिक्षणे आयोजित केली जातात. सन २०१९ या वर्षी जानेवारी २८ ते फेब्रुवारी ३ या कालावधीत माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांचा अध्ययनस्तर उंचविण्यासाठी मुख्याध्यापक आणि शिक्षकांसाठी जिल्हास्तरावर आयोजित करण्यात आलेल्या प्रशिक्षणासाठी मला तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून नियुक्त करण्यात आले होते. तसेच सन २०२० या वर्षी प्राथमिक शिक्षकांसाठी 'निष्ठा प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम' जानेवारी-फेब्रुवारी दरम्यान जिल्हा पातळीवर आयोजित करण्यात आलेला होता. त्या प्रशिक्षणामध्ये एक शैक्षणिक उपक्रम म्हणून माझे 'विद्यार्थी समजून घेताना' या विषयावर पाच वर्गांसाठी तज्ज्ञमार्गदर्शकांचे व्याख्यान आयोजित करण्यात आले होते.

या सर्व प्रशिक्षणाचा एकंदरीत आढावा घेता असे दिसून आले की, विद्यार्थी शाळेत आल्यानंतर त्याची मानसिक स्थिती यथायोग्य असेल तरच परिणामकारक आणि प्रभावी अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया घडून येईल. त्यामुळे अध्यापन करताना सर्वप्रथम अध्यापकाने आपल्या वर्गातील विद्यार्थ्याला समजून घ्यावे. जोपर्यंत विद्यार्थी समजून घेतला जात नाही, तोपर्यंत सातत्यपूर्ण आणि निरंतर चालणारी अध्ययन-अध्यापनप्रक्रिया यशस्वीपणे पार पडणार नाही.

अध्ययन-अध्यापनप्रक्रियेचा केंद्रबिंदू असणारा विद्यार्थी फक्त शिक्षकच समजून घेऊ शकतो. पूर्वी शिक्षकाला आचार्य म्हटले जात असे. आचार्य

म्हणजे स्वतः आदर्श आचरण करणारा आणि आपल्या विद्यार्थ्यांकडून आदर्श आचरण घडवून आणणारा तो आचार्य होय. अलीकडच्या काळात 'शिक्षक' या शब्दाचा आणि व्यवसायाचा अर्थ बदलून गेला आहे. शिक्षक या पदाची व्याख्या करावयाची झाल्यास 'जो विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक आणि मानसिक कल ओळखून दिशाहीन झालेल्या विद्यार्थ्याला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणतो, तोच खरा शिक्षक असतो', अशी करावी लागेल. त्यामुळे आपल्या शाळा-महाविद्यालयांमध्ये येणारा विद्यार्थी हा विविध आर्थिक विवंचनेतून आलेला असतो. त्याची आर्थिक आणि सामाजिक स्थिती निरनिराळी असते. तो विविध प्रादेशिक स्तरातून आलेला असतो. त्याची मानसिक व बौद्धिक क्षमता वेगवेगळी असू शकते. त्याच्या घरामध्ये आणि परिसरात बोलीभाषेचा अधिक प्रभाव असल्यास भाषिक अनभिज्ञता असू शकते. तसेच अलीकडच्या काळामध्ये कुटुंबव्यवस्था ढासळत चालल्यामुळे तो भावनिकदृष्ट्या भुकेलेला असू शकतो. ग्रामीण भागात शारीरिक कष्टाची कामे करून शाळेत यावे लागत असल्यामुळे तो शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या थकलेला असतो. वडिलांची व्यसनाधीनता, आई-वडिलांचे सततचे भांडण, यामुळे त्याच्यात वैफल्य आणि निराशा आलेली असते. सभोवतालच्या परिसरात घडणाऱ्या समाजविघातक घटनांमुळे तो भयभीत आणि चिंताग्रस्त जीवन जगताना पहायला मिळतो. अशा विविध परिस्थितीशी मुकाबला करीत तो शाळा, महाविद्यालयांमध्ये येत असतो. अशा विद्यार्थ्यांना घडविण्यासाठी शिक्षकाला अध्यापनाबरोबर मानसोपचार तज्ञाची भूमिका निभवावी लागते. अशा विविध स्तरातून आलेला विद्यार्थी ज्ञानाच्या भुकेबरोबर प्रेमाच्या भुकेनेही व्याकूळ झालेला असतो. तो या क्षणी खऱ्या अर्थाने शिक्षक, शिक्षिका यांच्याकडे आशेचा किरण म्हणून पाहत असतो.

त्याच्या जीवनात, ज्ञानार्जनात येणाऱ्या समस्या आणि अडथळे सोडविण्यासाठी सतत तुमच्याकडून अपेक्षा करीत असतो. आजच्या बदलत्या जीवनशैलीतून निर्माण झालेल्या समस्यांकडे, प्रश्नांकडे तो वेगळ्या भूमिकेतून पाहत असतो. अशा विद्यार्थ्याला अभिव्यक्त होण्यासाठी म्हणजे प्रश्न विचारण्यासाठी शिक्षकाने त्याला समजून घेऊन संधी द्यावी.

‘प्रश्न विचारा पुन्हा पुन्हा
असेच का? अन् असेच का?
होऊ दे लाख चुका
शिकायचे आहे पुन्हा पुन्हा’

अशी विद्यार्थ्यांची मानसिकता तयार करावी. त्याला शिक्षकाने समजून घेतले तर तो मनमोकळेपणाने तुमच्यासमोर अभिव्यक्त होईल. डॉ. अब्दुल कलामांना तामिळनाडूमधील सेंट मेरी स्कूलच्या एका विद्यार्थ्याने सहज प्रश्न विचारला, 'जगातील पहिला शास्त्रज्ञ कोण?' तेव्हा डॉ. अब्दुल कलामांनी हसतहसत त्या चिमुकल्याला उत्तर दिले. 'ज्याला प्रश्न पडतो, जो सतत प्रश्न विचारतो, तो खरा शास्त्रज्ञ असतो.' प्रश्न पडणारा आणि प्रश्न विचारणारा खऱ्या अर्थाने समस्यांवर इलाज शोधतो. संशोधनशास्त्राची मूळ जननी ही समस्या असते. त्यामुळे शाळाशाळांमधील प्रश्न विचारणारी बालके हीच जगातील सर्वप्रथम शास्त्रज्ञ असतात. त्यासाठी शिक्षकाने आपल्या वर्गातील प्रश्न विचारणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडे दुर्लक्ष न करता त्याला आणि त्याच्यासमोर उभ्या राहिलेल्या प्रश्नांना योग्य प्रकारे हाताळले पाहिजे. परिस्थितीने व्याकूळ झालेल्या विद्यार्थ्यांना समजून घेऊन त्यांच्यात प्रेरणा निर्माण करण्यासाठी शिक्षकाने त्यांच्यासमोर प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून आपले आयुष्य घडविणारी प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्वे उभी करावीत. उदा. गडचिरोली जिल्ह्यातील भिल्ल समाजाचा डॉ. राजेंद्र भारूड, भारतीय प्रशासकीय सेवेची आय. ए. एस. परीक्षा

उत्तीर्ण कसा झाला, याविषयीचे स्वानुभव त्यांनी 'मी पाहिलेले स्वप्न' या आत्मचरित्रातून सांगितलेले आहेत. शिक्षकांनी स्वतः अशी प्रेरणादायी आत्मचरित्रे वाचून विद्यार्थ्यांसमोर अनुभवकथन केले पाहिजे. त्या आत्मचरित्र वाचनामुळे आपल्या वर्गातील असे विद्यार्थी आपल्या नजरेसमोर सतत राहतील. या आत्मचरित्रासारखी डॉ. किशोर शांताबाई काळे यांचे 'कोल्हाट्याचं पोर', डॉ. इंदुमती जोंधळे यांचे 'बिनपटाची चौकट', शांताबाई कांबळे यांचे 'माझ्या जल्माची चित्तरकथा', प्रा. प्र. ई. सोनकांबळे यांचे 'आठवणींचे पक्षी', डॉ. शंकरराव खरात यांचे 'तराळ अंतराळ', मंगला केवले यांचे 'गोडी अपूर्णतेची', ऊर्मिला पवारांचे 'आयदान', संगीता धायगुडे यांचे 'हुमाण' अशी अनेक आत्मचरित्रे आहेत. या आत्मचरित्रांमध्ये लेखकांनी आयुष्यात आलेल्या परिस्थितीवर मात करून शिक्षण कसे पूर्ण केले व ते यशस्वी कसे झाले, याचे अनुभव सांगितले आहेत. अशी अनेक व्यक्तिचित्रे विद्यार्थ्यांसमोर उभी करावीत. तुमच्या शिक्षणसेवेच्या काळात तुमच्या प्रेरणेने आयुष्यात यशस्वी झालेले विद्यार्थी शाळेत बोलावून त्याचे स्वानुभव विद्यार्थ्यांसमोर कथन करण्यास सांगावे. त्यामुळे प्रत्यक्ष अनुभवांची शिंदोरी विद्यार्थ्यांना मिळेल. त्याचा परिणाम असा होईल, की परिस्थितीमुळे हतबल झालेला विद्यार्थी आपल्या परिस्थितीवर सहज मात करण्यासाठी धडपडत राहील. ही सर्व ताकद फक्त सर्जनशील शिक्षकांकडे असू शकते.

डॉ. अब्दुल कलाम आपल्या भाषणात नेहमी सांगायचे की, शिवसुब्रमण्यम् स्वामीसारखे विद्यार्थी समजून घेणारे शिक्षक मिळाल्याने 'मिसाईल मॅन' म्हणून ओळखले जाणारे डॉ. अब्दुल कलाम निर्माण झाले. वीरेंद्र सिंगसारख्या शिक्षकाने कविता राऊत या विद्यार्थिनीचे कौशल्य ओळखल्यामुळे भारताला सावरखेडा एक्सप्रेस-कविता राऊत मिळाली. प्राथमिक

शिक्षक श्री. मतिन भोसले यांनी पारधी समाजातील मुलांसमोर निर्माण झालेले प्रश्न 'प्रश्नचिन्ह' संस्थेच्या माध्यमातून सोडविण्याचा अट्टाहास धरला. त्यामुळे आज गुन्हेगारीचा शिक्का असणाऱ्या पारधी जमातीची मुले शिक्षण घेऊ लागली आहेत. बीड जिल्ह्यात बंजारा समाजाच्या मुलांसाठी कार्य करणाऱ्या एका प्राथमिक शिक्षकामुळे शेकडो ऊसतोड कामगारांची मुले शिक्षणाच्या प्रवाहात येऊ लागलेली आहेत.

आमच्या सोलापूर जिल्ह्यातील सातारा-सोलापूर सरहद्दीवर डोंगरात असलेल्या सुळेवाडी या गावात बाळू बगाडेसारखे प्राथमिक शिक्षक मिळाल्यामुळे व्यसनाधीन असणाऱ्या बापामुळे कुटुंब उद्ध्वस्त होऊन शाळाबाह्य झालेलो असतानासुद्धा मी आणि माझी बहीण प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करू शकलो. कर्मवीर अण्णांच्या पुण्याईने रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना झाली. त्यामुळे गोरगरीब, मागासलेले विद्यार्थी शिक्षण घेऊ लागले. त्याचा एक भाग मीसुद्धा आहे. अण्णांच्या विचारधारेतून आणि कल्पनेतून रयत शिक्षण संस्थेच्या पिलीव शाखेत श्री. देशमुख मॅडम, पवार सर भेटले. त्यामुळे वडिलांचे छायाछत्र हरविल्यामुळे आणि मानसिकदृष्ट्या विकलांग झालेल्या आईमुळे मोलमजुरी करूनही माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण गावापासून ५ कि.मी. अंतर पायी तुडवीत पूर्ण करू शकलो. या सर्व शिक्षकांनी परीक्षेची फी भरण्यापासून ते अध्ययनात येणाऱ्या अनेक समस्या सोडविण्यापर्यंत मदत केल्यामुळे शक्य झाले.

पालघर जिल्ह्यात वसईसारख्या ठिकाणी उघड्यावर राहून मातीकाम, हमाली, प्रसंगी भीक मागून जगत असताना स्व. सिद्धार्थ तांबेसारखे पुणे विद्यापीठात वसतिगृहात शिक्षण घेतलेले गरिबीची जाणीव असणारे शिक्षक भेटले. त्यामुळे पदवीपर्यंत शिक्षण, अण्णासाहेब वर्तक महाविद्यालयात अनवाणी पायाने आणि मळलेल्या कपड्यांमध्ये पूर्ण करू

शकलो, ते केवळ तांबे सरांनी केलेल्या आर्थिक मदतीमुळे. मराठवाड्यासारख्या भागातून येऊन अण्णासाहेब वर्तक महाविद्यालयात मराठी विषयाचे अध्यापन करणाऱ्या विद्यार्थीहितचिंतक असणाऱ्या डॉ.शत्रुघ्न फड सरांनी गोळा करून दिलेल्या आर्थिक मदतीमुळे बी. एड. सावर्डे, ता. चिपळूण, जि. रत्नागिरी येथे राहून पूर्ण करू शकलो. या दोन्ही शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांची शिक्षणाबद्दल असणारी तळमळ आणि धडपड ओळखून माझ्यासारख्या एका गरीब विद्यार्थ्याला घडविले. त्यामुळे कला शाखेतून बी.ए.बी.एड. व एम.एड. ही पदवी प्रथम श्रेणीतून मी उत्तीर्ण होऊ शकलो. पदव्युत्तर परीक्षा मुंबई विद्यापीठामध्ये मराठी विषयातून तत्कालीन मराठी विभागप्रमुख श्री. अरुण कांबळे यांच्यामुळे द्वितीय श्रेणी मिळवून उत्तीर्ण होऊ शकलो. शिक्षणाच्या प्रत्येक टप्प्यावर माझी आर्थिक परिस्थिती समजून घेणारे आणि काळजी घेणारे शिक्षक मिळाल्यामुळे माझ्यासारखा माणदेशातील दुष्काळग्रस्त भागातील मेंढपाळ धनगर जमातीमधील मुलगा मातीकामगार ते प्राध्यापक हा आयुष्यातील खडतर प्रवास पूर्ण करून यशस्वी होऊ शकला.

मी म्हणलं आईला,
हातात टिकाव अन् फावड्यासंगं
लेखणीपण येऊ दे ।
अंग मातीमध्ये खोदता खोदता
माझ्या शब्दाला आकार घेऊ दे ॥

खरोखरच माझ्या शिक्षणरूपी शब्दाला या शिक्षकांमुळे आकार मिळाला आणि मला प्राध्यापक होऊन ज्ञानार्जनाचे व ज्ञानदानाचे काम आनंदाने करता येऊ लागले.

शिक्षकांनी विद्यार्थी समजून घेण्याचा घालून दिलेला आदर्श माझ्या शिक्षकीपेशामध्ये अतिशय उपयोगी पडला. विद्यार्थी समजून घेण्याच्या वृत्तीला

माझ्या शाळा आणि कनिष्ठ महाविद्यालयाच्या प्राचार्यांची साथ मिळाली. विद्यार्थ्यांच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी सतत धडपड करणाऱ्या या प्राचार्यांनी शाळेतील गरजू व गरीब विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत मिळवून देण्याच्या उद्देशाने इ. ८ वी साठी राष्ट्रीय आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय शिष्यवृत्ती परीक्षांचा कार्यक्रम राबविला. त्या परीक्षेची जबाबदारी सन २००८ पासून माझ्यावर सोपविलेली आहे. या संधीचा फायदा विद्यार्थ्यांना करून देण्यासाठी सन २००८ पासून आजपर्यंत प्रत्येक सार्वजनिक सुट्टी, दिवाळी व गणपती सुट्टी आणि दररोज सकाळी त्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी घालविली. त्यामुळे सन २००८ पासून सन २०१५ पर्यंत २००च्या वर आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना इ.९वी ते १२वी पर्यंत दरमहा १००० रुपये याप्रमाणे एकूण ४८००० रुपये शिष्यवृत्ती मिळाली. तसेच २००६ पासून इ. ८ वी साठी आणि २०१० पासून इ. १०वीसाठी केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाच्या अखत्यारित महाराष्ट्र परीक्षा परिषद, पुणे यांच्यामार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या राष्ट्रीय प्रज्ञा शोध परीक्षेसाठी राष्ट्रीय पातळीवर आजपर्यंत ०४ विद्यार्थी निवडलेले आहेत. या विद्यार्थ्यांना दरमहा २००० रुपये शिष्यवृत्ती शिक्षण होईपर्यंत मिळते. या परीक्षांच्या जोडीला नौरोजी वाडिया महाविद्यालय, पुणे यांच्यामार्फत इ. ८ वी ते १० वी या वर्गासाठी घेतली जाणारी महाराष्ट्र प्रज्ञा शोध परीक्षा यामधून अनेक विद्यार्थ्यांची राज्य, जिल्हा आणि तालुका पातळीवर निवड झालेली आहे. विद्यार्थ्यांना समजून घेणाऱ्या प्राचार्यांच्या कल्पकतेमुळे आज आमच्या शाळेत इ.५वी साठी १५०च्या वर आणि इ.८वी साठी ६०च्या वर विद्यार्थी महाराष्ट्र परीक्षा परिषदेमार्फत आयोजित करण्यात येणाऱ्या शिष्यवृत्ती परीक्षेसाठी बसविले जातात. केवळ विद्यार्थ्यांची आर्थिक आणि

सामाजिक परिस्थिती समजावून घेण्याची तळमळ असल्यामुळे वसई-विरार या परिसरातील अनेक गोरगरीब आणि मागासलेल्या जाति-जमातीमधील विद्यार्थ्यांना पोलिसभरती किंवा शासकीय स्पर्धा परीक्षांसाठी मार्गदर्शन करता आले. त्यामुळे रूपाली बरफसारखा आदिवासी पाड्यातील विद्यार्थिनी मुंबई पोलीसदलात सहज जाऊ शकली. विक्रम सुळेसारखा विद्यार्थी आर्थिक परिस्थिती हलाखीची असल्यामुळे शाळाबाह्य होण्याची वेळ आलेली असताना केलेल्या आर्थिक मदतीमुळे एम.बी.ए. होऊन हॅलो ऑपसारख्या नामांकित कंपनीत नोकरीस लागू शकला. दिलीप मेहरसारखा बहुजन समाजातील मुलगा स्पर्धा परीक्षांच्या मार्गदर्शनामुळे पोलीसदलात जाऊन संरक्षण क्षेत्रातील सेवा बजावीत आहे. शिक्षक मित्रांनो, आपल्याला फुल नाही देता आले, तरी सुद्धा पाकळी म्हणून ज्ञान, आर्थिक मदत केली तर माझ्यासारखे अनेक विद्यार्थी तुमच्याकडून घडू शकतील.

‘देणाऱ्याने देत जावे

घेणाऱ्याने घेत जावे

एकदिवस घेता घेता

देणाऱ्याचे हात घ्यावे.’

या विंदा करंदीकरांच्या कवितेतील काव्यपंक्तीप्रमाणे मला शिक्षकांनी मदत केली. त्या मदतीचा वारसा ज्ञानरूपाने आणि आर्थिकरूपाने मला चालविता येत आहे. या विद्यार्थी समजून घेण्याचा सर्वाधिक फायदा मला माझ्या ज्ञानात आणि अनुभवात भर घालण्यासाठी झाला. एन.एम.एम.एस. परीक्षेस बसलेला अनाथ अकबर शेख हा बालसुधारगृहातून आलेला विद्यार्थी किंवा आई-वडिलांचे छत्र हरविल्यामुळे शिक्षणासाठी धडपडत असणारा विद्यार्थी मला जवळून अनुभवता आला. त्याच्याशी केलेला विचारविनिमय आणि त्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी केलेली स्पर्धा परीक्षांची

तयारी यामुळे आज पालघर आणि इतर ठिकाणी अनेक शाळा-महाविद्यालयांमध्ये शालेय स्तरावरील स्पर्धा परीक्षांना मार्गदर्शन करण्यासाठी मला उपयोग झाला. तसेच महाविद्यालयीन तरुण समजून घेताना आणि शिक्षकप्रशिक्षणातून विद्यार्थी समजून घेताना या विषयांवर मार्गदर्शन करण्यासाठी आणि प्रभावी व्याख्यानासाठी मला उपयोग झाला. कनिष्ठ महाविद्यालयामध्ये मराठी विषयाचे अध्यापन करणारा एक भाषाशिक्षक एवढीच ओळख न राहता एक प्रभावी वक्ता, साहित्यिक म्हणून ओळख झाली. विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी मुंबई विद्यापीठामध्ये ‘माणदेशातील धनगर जमातीच्या लोकसाहित्याचा अभ्यास’ या विषयावर पीएच.डी.चे संशोधन करित आहे. थोडक्यात, प्रगतीच्या पंखाची उंच भरारी घेण्यासाठी ज्ञानमंदिरात आलेल्या या पाखरांना बौद्धिक, मानसिक आणि भावनिकदृष्ट्या शिक्षकाने समजून घेतल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने शिक्षणाची आनंददायी प्रक्रिया पूर्ण होणार नाही. भारताच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी आपणास तळागाळातून आलेला, अध्ययन अक्षम असलेला, परिस्थितीने पिळवटून गेलेला विद्यार्थी घडवून त्याला जीवनोपयोगी मूल्यांची शिकवण देण्याची जबाबदारी शिक्षकांवर आहे. अशा समजून घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमधून आपल्याला कुष्ठरोग्यांची सेवा करणारे बाबा आमटे यांसारखे सामाजिक तळमळ असणारे समाजसेवक विद्यार्थी घडवायचे आहे. सिंधुताई सपकाळ, सुधा मूर्ती, मदर तेरेसा, अहल्यादेवी होळकर यांच्यासारखी व्यक्तिमत्त्वे निर्माण करावयाची आहेत. तुम्ही जर त्या विद्यार्थ्याला बारकाईने आणि तळमळीने समजून घेतले तर हा तुमचा वारसा तो विद्यार्थी चालवून उद्याच्या भारताच्या भविष्यासाठी तत्पर प्रयत्नशील राहील. चला मग, आपल्या शिक्षणासारख्या पवित्र क्षेत्रातील विद्यार्थी समजून घेऊया!

फाली उपक्रम - शेतीसंबंधीचे धडे

संजय गवळे

☎ ८९७५६८२४७६

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी विद्यार्थ्यांना शिक्षणाबरोबर शेतीविषयक शिक्षणाचे धडे दिले आणि यातूनच कमवा व शिका या योजनेची मुहूर्तमेढ रोवली. किमान शेती करता येईल अशा ठिकाणी विद्यार्थ्यांना शेतीविषयक कौशल्ये प्राप्त करून घेण्यास व त्या ठिकाणी राहून आपला उदरनिर्वाह करत शिक्षण घेणे सोपे व्हावे म्हणून कर्मवीरांनी विद्यार्थ्यांमध्ये कृषिविचारांची जाणीव निर्माण केली. आता रयत शिक्षण संस्थेमध्ये भारताच्या कृषिशिक्षणातील भविष्याचे नायक म्हणजेच Future Agriculture leaders of India (FALI) हा शेतीविषयक उपक्रम राबविता जात आहे त्या उपक्रमाविषयी माहिती येथे दिली आहे.

भारताचे माजी राष्ट्रपती भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांच्या स्वप्नातील भारत बनवायचा असेल तर विज्ञान व तंत्रज्ञान या बरोबर शेतीला महत्त्व देण्याची आवश्यकता आहे. आपला भारत देश कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी ४ ऑक्टोबर १९१९ साली रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. ग्रामीण भागातील बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी मिळावी, या मूळ उद्देशातून संस्थेची स्थापना करण्यात आली. या शिक्षणातून महात्मा गांधीजींच्या मूलोद्योगी शिक्षणप्रणालीप्रमाणे विद्यार्थ्यांना विविध कौशल्ये विकासाची संधी मिळावी. विद्यार्थ्यांनी आपला चरितार्थ चालवावा, या अपेक्षेतून संस्थेच्या शाळा उभारल्या जाऊ लागल्या त्यातूनच

‘स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद’ हे ब्रीदवाक्य नावारूपास येऊ लागले. सुरुवातीच्या काळात कर्मवीरांनी विद्यार्थ्यांना शिक्षणाबरोबर शेतीविषयक शिक्षणाचे धडे दिले आणि यातूनच ‘कमवा व शिका’ या योजनेची मुहूर्तमेढ रोवली. ज्या ज्या गावांमध्ये संस्थेला लोकांनी आपल्या जमिनी दान म्हणून दिल्या आणि किमान शेती करता येईल अशा ठिकाणी विद्यार्थ्यांना शेतीविषयक कौशल्ये प्राप्त करून घेण्यास व त्या ठिकाणी राहून आपला उदरनिर्वाह करत शिक्षण घेणे सोपे व्हावे म्हणून कर्मवीरांनी विद्यार्थ्यांमध्ये कृषिविचारांची जाणीव निर्माण केली. यावरून कर्मवीरांनी शिक्षणाबरोबर शेतीला महत्त्व दिलेले आपणास पहावयास मिळते. जसजसा काळ पुढे जात होता, तसतसे संस्थेने आपल्या ध्येय आणि धोरणात काही वेळेस बदल केला आहे. विद्यार्थी व समाजविकास यात सकारात्मक बदल घडवून आणता येईल यासाठीच हा बदल करण्यात आला. एकविसाव्या शतकामध्ये विद्यार्थ्यांना शेतीविषयक विचार आणि क्षेत्रासंदर्भात जाणीव निर्माण व्हावी म्हणून रयत शिक्षण संस्थेने 'Action platform to create shared value in Agri Business' या मंचासोबत सन २०१६ मध्ये करार करण्यात आला आणि ‘भारताच्या कृषिक्षेत्रातील भविष्याचे नायक’ म्हणजेच 'Future agriculture leaders of India' (FALI) हा शेतीविषयक अभ्यासक्रम माध्यमिक स्तरावर इयत्ता आठवी व नववीच्या विद्यार्थ्यांसाठी राबवायचा असे ठरले. शैक्षणिक वर्ष २०१६-१७ मध्ये प्रत्यक्षात हा अभ्यासक्रम संस्थेच्या सात शाळांमध्ये सुरू करण्यात

शिक्षण संक्रमण - मे-जून (जोड अंक) २०२० (७७)

आला. आज संस्थेच्या तीस शाळांमध्ये तो राबवला जात आहे.

फाली उपक्रमाची गरज -

भारतीय शेतकरी परंपरागत शेती सोडून शेतीच्या आधुनिक बाबी व पद्धती स्वीकारण्यास सहजासहजी तयार होत नाहीत; त्यासाठी त्यांना आधुनिक शेतीचा फायदा समजावून देणे आणि योग्य मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे. २०५० पर्यंत अंदाजे नऊ अब्ज लोक पृथ्वीवर असतील, जेवढे अन्नधान्याचे उत्पादन आपण घेत आहोत त्यापेक्षा १०० टक्के जास्त अन्नाची गरज भासणार आहे. यापैकी ६० ते ७० टक्के अन्न कार्यक्षम तंत्रज्ञानाद्वारे मिळवायला हवे. फाली ही एक क्रांती असून यात आधुनिक शेती पद्धती व कृषिव्यवसायाचा समावेश आहे. फाली हा प्रकल्प युवा संघटना Future Form of America FFA यांच्या प्रेरणेने कृषिशिक्षण माध्यमातून राबवलेला हा उपक्रम आहे. नवीन प्रयोगाचा धोका पत्करायला तयार नसलेल्या शेतकऱ्यांना योग्य व परिणामकारक मार्गदर्शनाद्वारे सुधारित शेतीतंत्रज्ञानाचा अवलंब करावयास प्रवृत्त करणे, हा मुख्य हेतू लक्षात घेऊन रयत शिक्षण संस्थेने फाली या उपक्रमाची माध्यमिक स्तरावर सुरुवात केली आहे.

फाली उपक्रमाची उद्दिष्टे-

फाली हा शेतीविषयक अभ्यासक्रम माध्यमिक स्तरावर इयत्ता आठवी व नववीच्या विद्यार्थ्यांसाठी तयार करण्यात आलेला आहे. त्याची काही उद्दिष्टे आहेत.

१. विद्यार्थी व त्यांच्या पालकांना आधुनिक कृषी, कृषिसंबंधित व्यवसायाचे ज्ञान देणे व यशस्वी शेतकरी निर्माण करणे.
२. या अभ्यासक्रमातून विद्यार्थी आणि त्यांच्या पालकांचा शेतीविषयक दृष्टिकोन बदलणे.

३. शेतीचे मूल तंत्रज्ञान, शिकण्यातील आंतरक्रिया प्रत्यक्ष काम व साहस, विकास यावर भर देणे.
४. कृतिआधारित अध्ययनातून विद्यार्थ्यांमध्ये शेतीविषयक आवड निर्माण करणे.
५. शालेय विद्यार्थ्यांना आधुनिक शेतीचे तंत्रज्ञान आणि शेतीव्यवसाय हा व्यवसाय म्हणून करण्यासाठी शिक्षण पुरविणे.
६. विद्यार्थ्यांमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान आणि कृषिव्यवसायाचा वापर करून, शेती ही फायदेशीर आहे हे पटवून देणे.
७. शेतीक्षेत्रातील नवीन पिढीचे नेतृत्व करण्यास प्रोत्साहन देणे.
८. व्यवसायनियोजन, सादरीकरणे, गटाधारित कृती इतर स्पर्धा यांच्या माध्यमातून कृषिविषयक कौशल्ये निर्माण करणे.
९. शेती किंवा शेतीव्यवसाय हा आर्थिक फायद्याचा व्यवसाय आहे, हा विचार करण्यास प्रवृत्त करणे.
१०. नेतृत्व, व्यक्तिमत्त्व व संघटनकौशल्याचा विकास करणे.

फाली उपक्रमाची ध्येये-

शेतीविषयी विद्यार्थी व पालकांत असलेला नकारात्मक दृष्टिकोन नाहीसा करून आधुनिक शेतीत यशस्वी होण्यास विद्यार्थ्यांना तयार करणे किंवा जागृत करणे.

फाली उपक्रमाचा उपयोग-

- १) आधुनिक शेतीची तंत्रे आत्मसात करणे.
- २) विद्यार्थ्याला त्याच्या स्वतःची जाणीव करून जीवनात यशस्वी होण्यास मदत करणे.
- ३) विविध भेटी व बाह्य तज्ज्ञमार्गदर्शकांच्या उत्कृष्ट मार्गदर्शनाने विद्यार्थ्यांमधील चांगले गुण विकसित करणे.

- ४) नवीन गोष्टी शिकण्याची व स्वतः विचार करण्याची वृत्ती वाढीस लावणे.
- ५) शेतीविषयाची जागृती निर्माण करणे.
- ६) आधुनिक शेतीतील स्व-अनुभवानुसार ज्ञान मिळवणे.
- ७) प्रायोगिक पद्धत शिकणे.

फाली उपक्रमाची कार्यपद्धती-

फाली या उपक्रमाची सुरुवात सन २०१४ मध्ये सहा शाळांमध्ये करण्यात आली. पुणे, जळगाव व सातारा या तीन जिल्ह्यातील प्रत्येकी दोन शाळांसह जैन इरिगेशन, गोदरेज अॅग्रोव्हेट, महिंद्रा अँड महिंद्रा लिमिटेड आणि युनायटेड फॉस्फरस लिमिटेड या कंपन्यांचा सहभाग आहे. प्रत्येक शाळेतील फालीची सुरुवात कृषिव्यवसायातील प्रतिनिधीद्वारे झाली. सन २०१५ मध्ये फालीचा विस्तार अठराशे शाळांमध्ये झाला असून इयत्ता आठवी व नववीच्या ७२,००० विद्यार्थ्यांचा यात सहभाग आहे. फालीचा विस्तार सर्व महाराष्ट्रभर व भारतभर व्हावा हेच उद्दिष्ट आहे.

सन २०१६-१७ या शैक्षणिक वर्षापासून रयत शिक्षण संस्थेने प्रथम सात शाळांमध्ये फाली हा उपक्रम सुरू केला. आज संस्थेच्या एकूण ३० शाळांमध्ये हा उपक्रम चांगल्याप्रकारे राबवला जात आहे. या उपक्रमामध्ये इयत्ता आठवी व नववीमधील एकूण १२०० विद्यार्थी सहभागी झाले आहेत. फाली उपक्रमांतर्गत तयार करण्यात आलेला अभ्यासक्रम हा माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता आठवी व नववीच्या विद्यार्थ्यांसाठी असल्याने कृतिआधारित अध्ययनाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना कृषिविषयक ज्ञान दिले जाते. या अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून विद्यार्थी लेखी व प्रात्यक्षिक त्याचबरोबर ग्रामीण अर्थशास्त्र आणि फलोत्पादन, पशुविज्ञान, शेती यांत्रिकीकरण, अन्नशास्त्र, कृषिउद्योग आणि व्यवसाय या बाबी

स्पष्ट करून घेत आहे. प्रगत शेतीतंत्रज्ञानाचा वापर करून फळे, फुले, भाज्या यांचे उत्पादन प्रत्येक शाळेत उभारलेल्या शेडनेटमधून विद्यार्थी घेत आहेत. त्याचबरोबर हायड्रोपोनिक्स, मातीविना शेती, माती तपासणी, दुधातील मेद तपासणे, त्याचप्रमाणे दुधातील भेसळ ओळखणे, विविध आधुनिक शेतीविषयक औजारे आणि त्यांचा वापर तसेच इनोव्हेटीव्ह मॉडेलस निर्माण करणे याची माहिती करून घेत आहेत. विद्यार्थी पीकपूर्व प्रक्रियेपासून ते पीक मिळेपर्यंतचा प्रवास प्रात्यक्षिक व श्रमसंस्कृती यांपासून शिकत आहेत. संसाधनांचा योग्य व परिपूर्ण वापर आणि पारंपरिक व आधुनिक उपकरणांचा मेळ घालून उत्पादनवाढ व वेळेची बचत या बाबींचा अनुभव घेत आहेत. अन्नधान्य उत्पादनात वापरली जाणारी रसायने, अन्न सुरक्षितता, अन्न प्रक्रिया, पॅकेजिंग व वितरण या गोष्टी माहीत करून घेत आहेत. यासाठी प्रथम सत्रात दोन व द्वितीय सत्रात दोन क्षेत्रभेटींचे आयोजन करून विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभव दिला जातो. या क्षेत्रभेटीचे प्रगतशील बागायतदारांची शेती, साखर कारखाने, सूतगिरणी, दूध डेअरी, कृषिविज्ञान केंद्र बारामती, आयसीएआर बारामती अशा विविध ठिकाणी आयोजन केले जाते. तसेच कृषिक्षेत्रातील नामवंतांची मार्गदर्शनपर व्याख्याने व्हिडीओ कॉन्फरन्सद्वारे आयोजित केली जातात आणि या व्हिडीओ कॉन्फरन्सद्वारे विद्यार्थी आपले प्रश्न विचारून शंकांचे निरसन करून घेतात. त्याचप्रमाणे प्रथम सत्रात दोन व द्वितीय सत्रात दोन अशी चार बाह्य तज्ज्ञमार्गदर्शने (पशुवैद्यकीय अधिकारी, प्रगतशील बागायतदार, विविध कंपन्यांचे तज्ज्ञ मार्गदर्शक इ.) आयोजन केले जाते. व्यवसाय नियोजन स्पर्धा व सादरीकरण यांच्या साहाय्याने विद्यार्थी शेतीशी निगडित विविध व्यवसाय व प्रक्रिया उद्योग यांची माहिती मिळवत आहेत. यासाठी शालेय

स्तरावर, विभागीय स्तरावर, राष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धांचे आयोजन केले जाते.

फाली उपक्रमाची यशस्विता-

वरील सर्व बाबींचे फलित सध्या फालीच्या विद्यार्थ्यांमध्ये दिसत आहे. विद्यार्थी शेतीक्षेत्राविषयी जागृत झाले आहेत. त्यांना शेतीतील आधुनिक संकल्पना ज्ञात होत आहेत. जळगाव येथे दरवर्षी फाली उपक्रमाच्या माध्यमातून राष्ट्रीय स्तरावरील व्यवसाय नियोजने व इनोवेटिव्ह मॉडेल्स स्पर्धा आयोजित केल्या जातात. या स्पर्धेमध्ये विद्यार्थी आपले व्यवसायनियोजन व इनोवेटिव्ह मॉडेल्स सादर करून बक्षिसे देखील प्राप्त करत आहेत. एप्रिल २०१७ मध्ये जळगाव येथे पार पडलेल्या भारताच्या कृषिक्षेत्रातील भविष्यदर्शी नायकांच्या तिसऱ्या संमेलनात रयत शिक्षण संस्थेच्या महाराजा सयाजीराव विद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांनी व्यवसाय नियोजन (Business Plan Competition) स्पर्धेत प्रथम पारितोषिक मिळवले आहे. त्याचप्रमाणे शारदाबाई पवार विद्यालय, बारामती या विद्यालयाचा विद्यार्थी यश जाधव याच्या इनोवेटिव्ह मॉडेलला राष्ट्रीय स्तरावरील डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम इग्नाइट पुरस्कार २०१९ प्राप्त झाला. तसेच एप्रिल २०१८ मध्ये या स्पर्धा दोन टप्प्यात पार पडल्या. भारताच्या कृषिक्षेत्रातील भविष्यदर्शी नायकांच्या चौथ्या संमेलनात निर्धारित १९ पारितोषिकांपैकी १० पारितोषिके रयत शिक्षण संस्थेच्या १९ शाळांमधील विद्यार्थ्यांनी मिळवली आहेत, त्यामुळे विद्यार्थी या ठिकाणी झालेल्या स्पर्धा आणि भविष्यात करावयाची शेती यांचे आडाखे बांधत आहेत. फेब्रुवारी २०२० मध्ये फालीच्या विद्यार्थ्यांसाठी गोदरेज ॲग्रोव्हेट कंपनीने गोदरेज इंटरनॅशनलचे आयोजन केले आहे. ज्या विद्यार्थ्यांकडे फाली प्रमाणपत्र आहे अशा इयत्ता बारावी किंवा

बारावी समकक्ष अशा विद्यार्थ्यांची इंटरनॅशनलसाठी निवड करण्यात आली आहे. या इंटरनॅशनलमध्ये विद्यार्थ्यांना शेतीव्यवसायचे मार्गदर्शन दिले जाते. या दोन महिन्यांच्या इंटरनॅशनलच्या दरम्यान विद्यार्थ्यांना राहण्याची व भोजनाची सोय कंपनीतर्फे केली जाते आणि दरमहा ५००० रुपये मानधन दिले जाते. रयत शिक्षण संस्थेच्या बऱ्याच शाळांमधील विद्यार्थ्यांची या इंटरनॅशनलसाठी निवड झाली आहे.

समारोप-

फाली या उपक्रमात रयत शिक्षण संस्थेतील ३० शाळांमधील एकूण १२०० विद्यार्थी कृषिशिक्षण घेत आहेत. भारतीय शेतीतील आशादायक चित्र म्हणजे तरुणवर्ग शेतीकडे वळतोय. कृषिशिक्षणाच्या प्रसाराचे महत्त्वपूर्ण कार्य करणारा फाली हा उपक्रम आज हायटेक ॲग्रीकल्चरच्या संधी उपलब्ध करून देत आहे. त्यामुळे कृषिशिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी ही एक उत्तम संधी आहे. विद्यार्थी उद्योजकता व कृषी योजना तसेच लहान व्यवसाय करायला शिकणार आहेत. विद्यार्थी आधुनिक तंत्रज्ञान आत्मसात करून तो नवीन बदलांना स्वीकारणार आहे. तसेच शेतीपूरक व्यवसायातही गुंतवणूक करणार आहे. त्यामुळे विद्यार्थी, पालक व प्रशासक तसेच भारतातील अग्रगण्य कंपन्यांना भारताच्या कृषिक्षेत्रातील भविष्याचे नायक (फाली) हा भारताच्या कृषिक्षेत्रातील एक क्रांतिकारक उपक्रम ठरेल असा विश्वास आहे.

फाली उपक्रमाच्या यशाचे व्हिडिओ पाहण्यासाठी खालील लिंकवर क्लिक करा.

<https://www.youtube.com/channel/UCRzCCKXo47IKjsRXh2WHyG>

फाली वेबसाइट - <http://www.fali-agrieducation.in>
फेसबुक पेज - Future agriculture leaders of india.

मनातले तरंग

दिलीपकुमार फडके

९६७३२०९४७७

दहावीच्या विद्यार्थ्यांसाठी निरोप-समारंभाचा दिवस म्हणजे शाळेत आयोजित केलेला हा खूप महत्त्वाचा दिवस असतो. या दिवशी प्रत्येक विद्यार्थ्याला आपल्या शिक्षकांबरोबर व त्यातल्या त्यात मुख्याध्यापकांबरोबर फोटो काढून घेण्यात खूप रस असतो. शाळेची स्मृती फोटोद्वारे जतन करण्यासाठी शाळेच्या मुख्याध्यापकांना एखादी विद्यार्थिनी 'मला शाळेच्या आई-बाबांबरोबर फोटो काढायचा आहे असे म्हणते.' तेव्हा त्या मुख्याध्यापकाचे मन हेलावते.

तसेच शाळेचा एखादा माजी विद्यार्थी शाळेच्या इमारतीला वंदन दिसतो, त्यावेळी त्या मुख्याध्यापकाला धन्य धन्य झाल्यासारखे वाटते. अशा प्रसंगाचे वर्णन करणारा हा लेख.

प्रसंग - निरोप समारंभ

आज दहावीचा निरोप समारंभ. रंगबिरंगी कपड्यात नटूनथटून आलेल्या मुली आणि मुलगे जणू सप्तरंगांची उधळण भासत होती. मुख्य कार्यक्रम संपला आणि मग मुलामुलींचे सुरु झाले ते फोटोसेशन. मोबाईल बाहेर आले आणि वेगवेगळे ग्रुप करून फोटो, सेल्फी यांचा पाऊस पडू लागला. आम्ही सगळे शिक्षकसुद्धा त्यांना फोटोमध्ये हवे होतो; पण करणार काय? मी मुख्याध्यापक असल्याने ऑफिसचे क्लार्क सहायांसाठी बोलवत होते. सायंकाळी सहा वाजता ऑफिसला येऊन बसलो. बाहेर अस्सल मालवणी क्लिबिल आणि फोटोंचे क्लिक् क्लिक् सुरु होते. साडेसहा झाले, तशी चिमणी पाखरं पांगू

लागली. आपले जड झालेले पाय काहीशा अनिच्छेने घराकडे वळवू लागली. मी सगळ्यांपासून बाजूला, खाली मान घालून निर्जीव कागदावर सहायांच्या रेघोट्या ओढत होतो. पावणे सात वाजले, अजूनही दहा-बारा मुलींचा घोळका माझ्या खिडकीबाहेर रेंगाळत होता. बहुधा ते माझी मान वर होण्याची वाट पाहत असावेत; पण क्लार्कने मला चांगलंच अडकवू ठेवलं होतं. सूर्यदेवही अस्ताला निघाला होता. शेवटी त्यातली एक मुलगी, प्राची, मनाचा हिऱ्या करून माझ्या ऑफिसात आली. ही मुलगी माझी विशेष लाडकी. तिला सुंदर पेटी वाजता येते; म्हणूनच बहुधा या कामाला बाकीच्या मुलींनी तिची नेमणूक केली असावी. भीत भीत प्राची माझ्या कार्यालयाच्या आत आली. "सर, जरा भायर येतास?" "कशाला?," "मकशाला फोटो काढूचो हा." "इतके फोटो काढलेत ना?" "व्हय, पण एक काडूचो हा अजून," "अगं, मैत्रिणींचे झाले, सरांबरोबर झाले, मॅडमबरोबर झाले." "व्हय." "अगं, अगदी शिपायांबरोबर पण काढलेत, मग आता काय राहिलं आणखी?" "एक फोटो काढूचो हा अजून, येवा ना जरा सर," "अगं, मी येऊन काय करणार? तुम्ही काढा फोटो." "शाळेतल्या आमच्या आई-बाबांबरोबर आपका फोटो काडूचो हा." कसेबसे शब्द उच्चारून प्राची कार्यालयाच्या बाहेर पळाली. आणि माझ्या हातातलं पेन आणि डोळ्यातले अश्रू एकाच वेळी कागदावर टपकन पडले.

माझ्या तीस-पस्तीस वर्षांच्या शिक्षकी पेशाचं हे मधुर फलित होतं. निदान माझ्या दृष्टीने तरी, आणि ते दुसऱ्या कोणत्याही बक्षीस किंवा पुरस्कारापेक्षा कितीतरी पट अमूल्य होतं. आहे, नाही का?

प्रसंग २ 'आदर' विद्यामंदिराचा

परवाचीच गोष्ट. २७ तारखेची.

शाळा भरली. नेहमीप्रमाणे राष्ट्रगीत झालं आणि मराठीच्या बाई मराठी भाषा दिनाविषयी मुलांना सुंदर माहिती देत होत्या. मुलंही तल्लीन होऊन ऐकत होती. आमच्या शाळेत समोरूनच मुख्य रस्ता जातो. रस्त्यावर सतत वाहनांची वर्दळ असते. त्यादिवशीही तशीच वर्दळ होती. बाई बोलत होत्या आणि माझी नजर मुलांवरून भिरभिरत होती. इतक्यात समोर रस्त्यावर एक दुचाकी आली. वेग कमी कमी होत गेला. दुचाकीवर ते दोन्ही चेहरे तसे अपरिचित वाटले. म्हटलं, असतील कोणीतरी तालुक्याचे दुय्यम अधिकारी; म्हणून मी थोडा सावध झालो. गाडी शाळेच्या गेटसमोर आली आणि गाडीचा वेग आणखी कमी झाला. चालकाने गाडी एका हाताने सांभाळत, एका हाताने, आपण रस्त्याकडेच्या देवळाला जसा नमस्कार करतो ना, तसा शाळेकडे आणि आमच्याकडे पाहून नमस्कार केला आणि तो निघून गेला. म्हटलं तर अतिशय छोटी घटना; पण खूप महत्त्वाची वाटली मला.

आज शिक्षणव्यवस्था बदलत आहे. रोज बदलणाऱ्या नवनव्या गोष्टी त्यात भर घालत आहेत. एकंदर परिस्थिती आणि प्रसारमाध्यमांत रोज येणाऱ्या शिक्षणक्षेत्रातल्या अनेक बऱ्या-वाईट घडामोडी यातून समाजाचा, शाळा आणि शिक्षक यांच्याकडे पाहण्याचा

दृष्टिकोन हा काहीसा साशंक होत चाललाय. या सर्व पार्श्वभूमीवर त्या अपरिचित व्यक्तीची ती सहज कृती मला दिलासादायक वाटली.

पूर्वी समाजालाही शाळा / शिक्षणसंस्था ही विद्येची मंदिरे आणि त्यातले गुरुजी हे गुरुतुल्य भासत. काळ बदलला. गुरुकुले लोप पावली. गुरुजीही आता पगारी सेवक झाले. हळूहळू समाजाची ह्या सर्वांप्रतिची भावना बदलत गेली. अर्थात दोन्ही बाजू याला जबाबदार आहेत; पण तो वेगळ्या चर्चेचा विषय आहे.

आजही समाजात शाळा हे मंदिर वाटणारे तरुण आहेत आणि ते जाहीरपणे शाळेला वंदन करत आहेत, ही गोष्ट निश्चितच शिक्षणव्यवस्था आणि शिक्षक यांना उभारी देणारी आहे. शाळा आणि शिक्षक यांच्याकडे पाहण्याची सर्व समाजाची दृष्टी बिघडलेली नाही, हे सांगणारी कृती होती. अजूनही शाळांचे संस्कार तरुणांच्या मनःपटलावरून पुसलेले नाहीत, हे सिद्ध करणारी ही कृती होती. चांगलं पेरलं, तर चांगलंच उगवतं. पुन्हा एकदा ही उक्ती सिद्ध करणारी ती कृती होती.

घटना अतिशय छोटी, तिचा आवाकाही खूप छोटा; पण ही छोटीशी घटना आज या वयातही माझ्या मनात प्रचंड ऊर्जा निर्माण करून गेली हे निश्चित आणि आपण काहीतरी करायला पाहिजे असे वाटले. अजूनही समाजमनात आपल्यासाठी आदर आहे. समाजाचा विश्वास आहे. तो जपणं आणि सार्थ ठरविणं, हेच आपलं कर्तव्य आहे, याची जाणीवही पुन्हा एकदा झाली.

भाषानिर्मिती ते भाषासंवर्धन - एक दृष्टिकोन

सविता आष्टेकर

☎ ९५४५४४१२४५

भाषा ही माणसे त्याच्या गरजेतून निर्माण केलेली आहे. भाषेच्या माध्यमातून आपण आपल्या भावना, विचार, कल्पना व्यक्त करतो. भाषा हे संप्रेषणाचे प्रभावी माध्यम आहे. नवीन भाषा शिकण्यासाठी ती भाषा ऐकण्याची आणि बोलण्याची पुरेशी संधी मिळाली पाहिजे. कोणतीही भाषा लहान किंवा मोठी नसते. प्रत्येक माणसाला आपल्या बोलीभाषेचा अभिमान असतो. बोली भाषा टिकून राहण्यासाठी त्या भाषांची अस्मिता संबंधित समाजाला वाटली पाहिजे, तरच बोलीभाषेला चांगले दिवस येतील.

भाषानिर्मितीचा प्रवास

भाषा ही सर्व प्राण्यांमध्ये माणसाचे वेगळेपण सिद्ध करणारी, त्याने गरजेतून निर्माण केलेली आहे. उत्क्रांतीच्या एका टप्प्यावर माणूस जेव्हा त्याच्या समोर असणाऱ्या त्याच्यासारख्याच माणसाजवळ मनातील भावना प्रथमतः व्यक्त करू शकला असेल, तेव्हाची त्याची मनोवस्था आज आपण प्रयत्न करूनही जशीच्या तशी अनुभवू किंवा समजू शकणार नाही. काळाच्या अखंड प्रवाहात भाषेची रूपे सातत्याने बदलत गेली आहेत. भाषा हे विचार, भावना, कल्पना व्यक्त करण्याचे तसेच संप्रेषणाचे एक प्रभावी माध्यम आहे. हे आपण जाणतोच. खरंच कसा घडला असेल हा भाषानिर्मितीचा प्रवास?

भीती, राग, नैराश्य ह्या मूळ भावना मानवी उत्क्रांतीच्या काळात जगण्याच्या संघर्षात मानवास प्राप्त झाल्या आहेत, असे म्हटले जाते. वरील भावना माणसाच्या जगण्याच्या संघर्षाशी जोडताना माझ्या

मनात एक विचार येतो, एकदा कधी तरी माणूस जीवावर बेतणाऱ्या संकटाला सामोरा गेला असेल. जीवावर बेतणाऱ्या त्या संकटात भीतीने त्याच्या तोंडातून ध्वनी बाहेर पडला असेल. त्याचा तो प्रचंड भीतिदायक आक्रोशध्वनी ऐकून त्याच्या मदतीला कोणीतरी धावून आलं असेल. मदतीस आलेल्या त्या सर्वांनी मिळून माणसापेक्षा ताकदवान असणाऱ्या त्या प्राण्याशी / संकटाशी झुंज दिली असेल. आवाजाचं सामर्थ्य कदाचित येथेच माणसाच्या लक्ष्यात आले असावे. अशारीतीने हजारो वर्षांच्या प्रवाहात आवाजातील प्रचंड शक्तीची अधिकाधिक जाणीव माणसाला होत गेली असावी. पुढे स्वरयंत्राच्या विकासाच्या टप्प्यावर आवाजांना एकसलग शृंखलेत गुंफत अर्थपूर्ण शब्दांची निर्मिती त्याने केली असावी. संकटे, आनंदी मनोवस्था, जिज्ञासा इत्यादी विविध भावावस्थेमध्ये इतरांशी संवाद साधण्याची अनिवार्य इच्छा हे भाषानिर्मितीमागील अनेक कारणांपैकी असणारे एक कारण आहे असे मला वाटते. निसर्गातील विविध भूभागांच्या तुकड्यांमध्ये समूहाने राहणाऱ्या विविध समूहांनी संवादाची स्वतःची एक पद्धत, एक ढाचा विकसित केला व विविध भाषा/बोली जन्मास आल्या. पुढे पुढे ह्या विविध गटांमध्ये सत्ता संघर्ष सुरू झाले. यात विजय प्राप्त करणाऱ्या गटाची भाषा तिला श्रेष्ठत्व प्राप्त होत गेले. येथूनच भाषेचे श्रेष्ठत्व, तिचे सामाजिक स्थान हे त्या समाजाचे नेतृत्व करणाऱ्या व समूहावर वर्चस्व प्रस्थापित करणाऱ्या गटाशी जोडले जाऊ लागले. ज्याची सत्ता त्याची भाषा श्रेष्ठ असे भाषिक सत्तेचे नवे समीकरण रूढ झाले.

आजच्या काळातील भाषाश्रेष्ठत्वाचे मापदंड

आज भाषेचं श्रेष्ठत्व जागतिक स्तरावर निश्चित करण्याचे काही मापदंड आहेत. ते म्हणजे ट्विटर, फेसबुक, विकिपिडिया सारख्या सोशल माध्यमांद्वारे एखाद्या भाषेचं दिसणारं प्रतिबिंब हे होय. इतर भाषांमधून त्या भाषेत अनुवादित होणारी पुस्तके, त्या भाषेतील साहित्याचं जगातील इतर प्रमुख भाषांमध्ये झालेलं भाषांतर, बहुभाषिक लोकांची संख्या इत्यादी सोशल मिडिया मापदंडानुसार प्रभावशाली जागतिक भाषांच्या यादीत इंग्रजी भाषेचा क्रमांक सर्वात वरचा असल्याचे दिसून येते. जगात जरी चिनी व हिंदी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या सर्वाधिक असली तरीही भाषेच्या बाबतीत प्रभावशाली व्यक्ती ती ठरते; जी भाषांबाबतच्या सखोल अभ्यासातून आपल्या मातृभाषेशिवाय इतर भाषा जसे की इंग्रजी, स्पॅनिश, जर्मन इत्यादी प्रभावशाली भाषा जाणते जरी त्या व्यक्तीची स्वतःची जी मातृभाषा आहे ती बोलणाऱ्यांची संख्या कमी असली तरीही ! चीनसारखा आर्थिक महासत्ता म्हणून उदयास येत असलेला देश मात्र भाषांतरित पुस्तकांच्या बाबतीत जगातील इतर भाषापेक्षा मागे असल्याचे दिसून येते. थोडक्यात काय तर भाषेचे श्रेष्ठ - कनिष्ठत्व, दर्जा यासंबंधीचे मापदंड कालानुरूप बदलत आहेत व बदलत राहतील यात शंका नाही.

भारतासारख्या विविधतापूर्ण देशातील महाराष्ट्र राज्याची प्रमुख राजभाषा मराठी. मराठी भाषेच्या वऱ्हाडी, कोकणी, मालवणी, कोळी ह्या पोट भाषा आहेत. शिवाय मराठीच्या अनेक बोलीही अस्तित्वात आहेत. बोली बोलणाऱ्या गटांसाठी त्याची बोली ही त्यांची मातृभाषा ही आहे. मातृभाषेच्या संदर्भाने बोलायचे झाल्यास जी भाषा आपण जन्मल्यापासून ऐकतो, त्या भाषेतून विचार करण्याची क्षमता व

सवय आपल्यामध्ये निर्माण होते. कारण यादरम्यान भाषाशिक्षणाशी संबंधित मेंदूतील क्षेत्रे कार्यान्वित झालेली असतात. मूल जेव्हा एखादा शब्द ऐकते तेव्हा ऐकलेल्या शब्दांचा संदर्भाने अर्थ बोलणाऱ्या व्यक्तीच्या हालचाली, हावभाव व क्रियांशी जोडून लावण्याचा प्रयत्न ते करत असते. ही क्रिया सातत्याने मानसिक पातळीवर सुरू असते. अशारितीने ऐकण्याचे व ऐकलेले संदर्भाने समजून घेऊन बोलण्यासाठीचे होत असणारे सातत्यपूर्ण प्रयत्न ह्यातून भाषाशिक्षण घडून येते. अशाप्रकारे जन्मापासून जी भाषा ऐकली त्या भाषेत विचार करण्याची व ते विचार व्यक्त करण्याची सवय आपणास लागते. ज्या भाषेत आपण व्यक्त होतो (मातृभाषा/बोलीभाषा) ती भाषा केवळ आपण ग्रहण करत नाही; तर ती भाषा ज्यांच्याकडून ग्रहण करतो (उदा. आई, कुटुंब, परिसर, समाज, इत्यादी) यांचे विचार, भावना संस्कार, संस्कृती, जीवनशैली इत्यादी सर्व बाबी भाषेसोबत आत्मसात करत असतो. जेव्हा पाण्यात साखर मिसळली जाते, तेव्हा चवहीन असणारे पाणी, चवहीन राहत नाही तर गोड बनते. तसेच वरील सर्व बाबी भाषेत मिसळून एकरूप झालेल्या असतात, ज्यामुळे भाषेचे सौंदर्य व माधुर्य वाढते.

भाषाशिक्षण कसे असावे ? कसे नसावे ?

बोली/मातृभाषेशी एकरूप झालेलं मूल शाळेत शिकण्यासाठी येतं, तेव्हा त्याला अपरिचित अशा भाषेतून शिक्षण देण्याचा प्रयत्न होत असेल, तर त्याच्या शिकण्यात अडथळे निर्माण होतात. जन्मापासून पुढे सहाव्या वर्षात शाळेत दाखल होईपर्यंतच्या सहा वर्षांच्या मेंदूविकासाच्या महत्त्वपूर्ण काळात त्याच्या विचार, भावना, कृती यांच्याशी जोडलेली त्याच्या भाषेची नाळ तोडून त्याला माहीत नसलेल्या वेगळ्या भाषेत शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केल्यास मुलाचे मन-

मानस ही यांत्रिकता स्वीकारत नाही. शिक्षणात ह्याचा संवेदनशीलपणे विचार होणे गरजेचे आहे. ज्या वेळी एखादी बाब शिकण्यासंबंधीची सक्ती मुलावर होते, त्यावेळी शिकण्याचे दडपण त्याच्यावर येते. त्या दडपणातून मनात भीती निर्माण होत जाते. भीती निर्माण झाली कि मॅदू LIMBIC, CORTEX, NED-CORTEX ह्या त्याच्या त्रिस्तरीय रचनेपैकी LIMBIC स्तरावर जाऊन विचार करू लागतो. हा स्तर मानवात साधारणपणे तेव्हा विकसित झाला, जेव्हा मानवी उत्क्रांतीच्या एका टप्प्यावर केवळ जगण्यासाठी त्याला संघर्ष करावा लागायचा. समोरील संकटाशी त्वेशाने लढणे, पळणे किंवा संकटाला शरण जाणे यापैकी काय करायचे, हे त्याच्या समोर आलेल्या संकटाच्या स्वरूपावर अवलंबून असायचे. संकटाशी लढण्यासाठीचा तो आवेश, जोश, त्वेश 'राग' या भावनेतून त्याच्यात निर्माण होऊ लागला. संकटाशी सामना करणे शक्य नाही तेव्हा त्याच्यापासून दूर पाळण्यासाठी 'भीती' या तीव्र भावनेची मदत त्याला होत गेली, तर संकटातून सुटका होऊ शकत नाही अशा परिस्थितीत 'नैराश्य' ह्या भावनेत तो गुरफटला जात असे. जेव्हा मुलावर त्याच्यासाठी अनाकलनीय असे काही शिकण्याची सक्ती केली जाते, दडपण आणले जाते, तेव्हा त्याच्यावर जो ताण येतो त्यातून भीती, राग, नैराश्य इत्यादी भावना त्याच्या मनात निर्माण होत असतात. अशा प्रसंगी एखादं मूल रागारागाने (आनंदाने नाही) त्या ताणाचा सामना करेल, एखादं मूल भीतीने शिकण्याच्या ताणापासून दूर पळेल, तर एखादं हे शिकताही येत नाही किंवा यातून सुटकाही होऊ शकत नाही, ह्या त्रासदायक विचारातून नैराश्यग्रस्त होईल. याचाच अर्थ राग, भीती, नैराश्य ह्या भावना मुलाच्या मनात असतील, तर शिकणं घडत नाही. हे आपण समजून

घेतले पाहिजे. यासाठी सुरुवातीचे मुलाचे शिक्षण त्याच्या मातृभाषेतूनच झाले पाहिजे. तेही आनंदायी वातावरणात याची काळजी शिक्षक, पालक, समाजाने घेणे गरजेचे आहे.

बोलीसंवर्धन गरज व महत्त्व

बोली ह्या प्रत्येक व्यक्तीच्या विकासात किती महत्त्वपूर्ण आहेत, हे समजून घेण्याचा प्रयत्न आपण केलेला आहे. बोली म्हणजे बोलण्यासाठी कामात येणारी एक भाषा नसते, तर बोलीत असतो एक इतिहास, संबंधित समाजाच्या जडणघडणीचा व त्याच्या गत - पाउलखुणांचे उमटलेले ठसे दाखविणारा. बोली असते एक संस्कृती जी त्या बोलीभाषक समाजाच्या सण, समारंभ, उत्सव, लोकगीते, लोकसाहित्यातून समजून घेता येते. बोली असतो एक संस्कार. जेव्हा एक बोलीभाषक व्यक्ती इतर कोणत्याही भाषक व्यक्तींशी संवाद साधतो, त्यातून जाणवणारा. अशा ह्या बोलीभाषांना व्यक्त होऊ दिले नाही तर त्या एक ना एक दिवस संपतील आणि हे संपणे केवळ त्या बोलीचे नसेल, तर एका बोलीचा इतिहास, संस्कृती, संस्कार व जीवनशैलीचेही असेल हे ध्यानात घेतले पाहिजे.

अशा एकेक करत बोली संपू लागतील, तेव्हा विविध भाषांतील शब्दांना सामावून घेऊन समृद्ध झालेल्या मराठी भाषेला अवकळा प्राप्त होण्यास कितीसा वेळ लागेल?

बोली टिकवण्यासाठी विविध स्तरांवर विविध प्रकारची कार्ये सुरू आहेत. त्यांपैकी एक म्हणजे शिक्षणक्षेत्रात प्राथमिक स्तरावर तयार केली जाणारी द्विभाषक पुस्तके होय. ह्यातून मूल त्याच्या भाषेतून नवीन दुसरी भाषा शिकू शकेल.

ह्यासाठी प्रयत्न होत आहेत. ह्या प्रयत्नांमध्ये काही नवीन त्रुटीसुद्धा निर्माण होतात. त्याही पाहिल्या

गेल्या पाहिजेत. भाषाशिक्षणात श्रवण, भाषण-संभाषण, वाचन, लेखन या क्षमतांच्या विकासावर अधिक भर दिला जातो; कारण भाषा शिक्षणाच्या ह्या मूलभूत क्षमता आहेत.

मुलाने श्रवण केलेली कोणतीही नवीन भाषा त्याला बोलण्याची, व्यक्त करण्याची संधी मिळते, तेव्हा ती नवीन भाषा त्याला अवगत होत जाते. जेव्हा देवनागरी लिपीची मुलाला नीटपणे ओळख होते, तेव्हा त्या लिपीत लिहिलेला कोणताही आशय मूल वाचून समजून घेऊ शकते. मग ती द्विभाषिक पुस्तके का असेनात. मौखिक भाषेत संबंधित भाषा उच्चारणाची एक स्वतंत्र ढब, लकब, लय, सुरावट, हेल व लहेजा असतो. केवळ लिहिलेले शब्द वाचून ह्या उपरोक्त बाबी शिकता येणार नाहीत. यासाठी प्रामुख्याने ती भाषा/बोली बोलली गेली पाहिजे. बोलींचे लिपिकरण होऊन केवळ ती बोली टिकेल हे म्हणणे रास्त नाही; तर दैनंदिन व्यवहारात तिचा वापर होणे व तो वापर एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सातत्याने सुपूर्द होत जाणे तितकेच गरजेचे आहे.

भाषाशिक्षणाच्या संबंधाने शाळेत केवळ श्रवण व वाचन ह्या दोनच क्षमतांवर योग्य प्रकारे काम झाल्यास कुठलीही नवीन भाषा मूल योग्यप्रकारे शिकू शकत नाही. यासाठी मुलाला ते शिकत असलेली भाषा बोलण्याची संधी मिळाली पाहिजे. पहिलीपासून इंग्रजी नव्हते, त्या काळात म्हणजे सन २००० पूर्वी पाचवीपासून इंग्रजी विषय शाळेत शिकवला जायचा. त्यावेळी इंग्रजी मुळाक्षरांची ओळख करून देणे व वाचनकौशल्य विकसित होण्यावर शिक्षकांकडून अधिक भर दिला जात असे. इंग्रजी अधिकाधिक प्रमाणात ऐकवणं व तेवढ्याच अधिक भाषण-संभाषणाच्या संधी वर्गा-वर्गात निर्माण करणं गरजेचं होतं; पण तसं घडलं असतं तर मराठी माध्यमात तेव्हा शिकणारी ती

पिढी शिक्षणातील तृतीयभाषा इंग्रजीमध्येसुद्धा आत्मविश्वासाने अभिव्यक्त होऊ शकली असती. या पिढीतील शिकलेल्या एखाद्यास इंग्रजीतून व्यक्त होण्याविषयी सांगितले जाते, तेव्हा त्यांच्याकडून स्पष्टीकरण दिले जाते, की इतरांचे इंग्रजी संभाषण मला समजते. इंग्रजी वाचलेलेही समजते; पण बोलता येत नाही. अशी प्रामाणिकपणे कबुलीही देतात काहीजण.

अपवादामक परिस्थितीत इंग्रजीतून व्यक्त होण्याच्या पुरेशा संधी शाळेतून न मिळाल्या तरीही परिश्रमपूर्वक इंग्रजीवर प्रभुत्व मिळविणारे तसे कमीच! थोडक्यात काय तर नवीन भाषा किंवा इतर कोणतीही भाषा ऐकण्याच्या आणि बोलण्याच्या संधी पुरेशा प्रमाणात मिळत नाहीत, तोपर्यंत भाषाशिक्षणास गती प्राप्त होत नाही, हे समजून घेणे गरजेचे आहे. बोलीच्या संदर्भात, मुलाने जन्मापासून जी बोली ऐकली आहे ते त्याच्या बोलीतून सहजपणे व्यक्त होते; पण शाळेत आल्यावर संबंधित बोली बोलण्याची संधी त्याला मिळाली नाही; तर त्याची बोली टिकण्यावर याचा नकारात्मक परिणाम नक्कीच होईल. कोणतीही भाषा लहान मोठी नसते प्रत्येक भाषा महत्त्वाची असते, हे जोपर्यंत शाळेतून मुलांपर्यंत पोचत नाही. स्वतःची बोली ही स्वतःची अस्मिता आहे, असे पालक व संबंधित समाजास वाटत नाही, तोपर्यंत बोलींना चांगले दिवस येणार नाहीत.

संदर्भग्रंथसूची: (१) मेहु, ब्रूस संरचनावाद बनाम व्यक्तिवाद (२) रमेश पानसे रचनावादी शिक्षण, ग्राममंगल (३) बालभारती, इयत्ता पहिली, म. रा. पाठ्यपुस्तक निर्मिती व आभ्यसक्रम संशोधन मंडळ

ऑनलाइन वर्ग : यशाचा मूलमंत्र

जगदिश इंदलकर

☎ ९३२४३५२११३

सध्याच्या काळात विद्यार्थ्यांचे नुकसान होऊ नये; म्हणून अनेक शैक्षणिक संस्थांनी ऑनलाईन लर्निंगचा पर्याय स्वीकारला आहे. अचानक झालेल्या बदलामुळे पालक व मुलं गोंधळून जाण्याची शक्यता आहे. म्हणून ई-लर्निंग म्हणजे नक्की काय? पालक व मुलं यांची भूमिका कोणती, याची माहिती करून घेणे जरूरीचे आहे. ई-लर्निंगच्या अध्ययनाचे टप्पे कोणते आहेत. त्यासाठी तयार झालेल्या ऑनलाईन वर्गाचे कार्य कसे असावे ताणविरहीत शिक्षण या वर्गामुळे कसे मिळेल हे सांगण्याचा प्रयत्न या लेखात केला आहे.

काल शिकवत होतो, तसेच आजही शिकवित राहिलो तर आपण आपल्या मुलांपासून त्यांचा भविष्यकाळ हिरावून घेऊ. असे जॉन ड्युई या द्रष्ट्या शिक्षणविचारवंताचे विचार आजच्या कोरोनाच्या संकटकाळीही आचरणीय वाटतात. आज शिक्षण क्षेत्रात सगळीकडे ई लर्निंग, ऑनलाइन शिक्षण याचे झंझावात पसरले आहे आणि काळानुरूप यथार्थही आहे.

ई-लर्निंग ते ऑनलाइन टीचिंग!

ई-लर्निंग म्हणजे वर्गअध्यापनात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून वापरण्यात येणारी आधुनिक शिक्षणपद्धती (Electronic Education Learning) शिक्षणाच्या दर्जात सुधारणा घडवणारी व विद्यार्थ्यांना पुस्तकी ज्ञानाच्या पलीकडे नवीन माहिती देणारी ही आनंददायी शिक्षणपद्धती आहे.

ई-लर्निंग साधनांमध्ये संगणक, प्रोजेक्टर, मोबईल, रेडिओ, दूरदर्शन, डीव्हीडी, एलसीडी मॉनिटर यांचा समावेश होतो. ई-लर्निंग साहित्य म्हणून आपण ध्वनीचित्रमिती, ॲनिमेटेड क्लिप्स, एज्युकेशनल सॉफ्टवेअर, श्रीडी मॉडेल, पीपीटी स्लाईडस् इंटरनेटवरील साहित्य (विशेषतः (You Tube, Google), वेबसाईट्स, ब्लॉग, यांचा समावेश होतो. ई-लर्निंग मध्ये, Interaction Multimedia Video Lessons, Touch Screen चा वापर करून प्रोजेक्टर पडद्यावर अध्यापन करता येते. शिक्षक स्वतः पाठाचे प्रेझेंटेशन तयार करून अध्यापन करू शकतात. ई-लर्निंग तंत्रज्ञान शिक्षक व विद्यार्थी यांना हाताळण्यास सोपे आहे. सध्याच्या जमान्यात सर्वच क्षेत्रात संगणकांचा वापर अनिवार्य ठरतो आहे. शिक्षणक्षेत्रही त्याला अपवाद नाही. मुले संगणक हाताळू लागल्यामुळे त्याच माध्यमातून त्यांना वेगवेगळे शिक्षण देण्याचे प्रयत्न होत आहेत. यालाच ई-लर्निंग म्हणता येईल.

आज नवीन पिढी घडवू इच्छीणारा प्रत्येकजण अथकपणे काम करतो आहे, 'शाळा बंद पण शिक्षण सुरू', हा ध्येयमंत्र जपत ऑनलाइन शिक्षणाचे विविध मार्ग अनुसरतो आहे, हे करीत असताना गुगल क्लासरूम, झूम, व्हॉटसप इत्यादींच्या माध्यमातून मुलांना अभ्यासात खिळवून ठेवताना दीक्षा, ई-बालभारती, खान अकादमी इत्यादी, तसेच तंत्रस्नेही शिक्षकांनी बनवलेले अगणित शैक्षणिक व्हिडिओ देवदूतसारखे मदतीला आले आहेत. त्यात अगदी

लहान मुलांसाठी व विद्यार्थ्यांसाठी काही उपयुक्त शैक्षणिक साहित्य आहे. पाठे, गणिते, प्रश्नपेढ्या, विज्ञान, कोडी , सामान्यज्ञान, इंग्रजी संभाषण इत्यादी अनेक उपयुक्त असे हे व्हिडिओ यात आहेत. ॲप, ब्लॉगज्, ई-लर्निंग यासारखे पर्याय वापरत शाळांतील विद्यार्थ्यांनाही दर्जेदार व रंजक शिक्षण देण्याचा प्रयत्न होऊ लागला आहे. शाळेत मुलांच्या चाचण्या घेता याव्यात म्हणून ई-प्रश्नपेढी कशी वापरावी, ब्लॉगज्चा वापर कसा करावा, विविध विषयांचे मूल्यमापन कसे करावे, ई-बुक्स, नवीन अभ्यासक्रम, विविध ॲप्स अशा अनेक गोष्टींची आज उपलब्ध करून दिली आहे. या सगळ्या गोष्टी शिक्षक वापरत आहेत आणि त्याचा त्यांना फायदाही होतो आहे. अनेक शिक्षक आपापल्या कल्पनांनुसार विविध ॲप्स किंवा इतर गोष्टींची निर्मिती करून त्यांचा प्रत्यक्ष अध्ययनात उपयोग करीत आहेत. सुविधांनुसार प्रत्येक ठिकाणच्या ई-लर्निंगच्या वापराचे प्रमाण कमी-अधिक असेल, पण प्रयोगांचे वारे निश्चितपणे वाहू लागले आहेत. खरे तर अध्ययन व अध्यापनशास्त्र, बालमानसशास्त्र आणि तंत्रज्ञानाचा एकत्रित मिलाप म्हणजे ॲप आहे, असे म्हणता येईल. शिक्षकांनी मुलांना उपयोगी पडणारे व्हिडिओ, पीपीटी, ऑनलाईन टेस्ट असे ई-साहित्य तयार केले आहेत. पालक, शिक्षक आणि विद्यार्थी यातील दुवा आणि विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकसनासाठी ॲप महत्त्वाचे ठरत आहे. ॲपच्या होणाऱ्या फायद्यांमध्ये मुलांना स्व-अध्ययन करणे सोपे होईल. आता मुले स्वाध्याय स्वतः स्मार्ट फोनवर सोडवू शकतात. तसेच पालकांना आपल्या मुलांच्या प्रगतीची माहिती या ॲपमुळे मिळण्यास होते.

ॲप मध्ये काय असते :-

शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना शिकविण्यासाठी तयार केलेले वेगवेगळ्या विषयावरचे व्हिडिओ, वेगवेगळ्या विषयावरच्या पीपीटी, ॲनिमेशन, कवितांचे ऑडिओ, यात पाठ्यपुस्तकातील धडे ऑडिओ आणि व्हिडिओ सहित यात असल्याने मनोरंजनातून शिक्षण घडते.

कोरोनाच्या विळख्यातच शिक्षण सापडलंय म्हणून ते थांबलंय असं होत नाही. मुलांना मोबाइलचे फार आकर्षण, त्यांना हे माध्यम म्हणजे खेळण्याचे साधन वाटते, म्हणून माध्यम साहचर्यही आहेच. पण आज ऑनलाईन शिक्षण सुरू झालं मुलांच्या हातात मोबाइल आला शिक्षक मंडळी अनेक पर्याय शोधू लागली मुलांपर्यंत अनेक प्रकारे माध्यमांद्वारे शिक्षक शिक्षण घेऊन जात आहेत, ही सकारात्मकता अतिशय वाखणण्याजोगी आहे, मात्र कुठेतरी नाराजीचा सूर आळवला जात आहे, त्यावर मात करण्यासाठी काय करता येईल? शिक्षण ही गतिमान प्रक्रिया आहे, सतत बदलत असते, आज शाळा आणि वर्ग जरी डिजिटल झाले असले तरी जनरेशन एक्सवर जनरेशन वायने मात करीत गरूडभरारी घेतली आहे. ई-लर्निंग आले तेव्हा वयाने मोठ्या असलेल्या मंडळींनी जरा नाक मुरडतच त्याचे स्वागत केले, तुलनेने तरुण पिढी पुढे सरसावली!

आजच्या जमान्यात शिक्षक म्हणजे केवळ ज्ञानदानाचे काम करणारी व्यक्ती राहिली नसून आरटीईनुसार शिक्षक म्हणजे घटनात्मक काम करणारी व्यक्ती झाली आहे. ऑनलाईन अध्यापनाचा पायाच या विचारावर आधारित आहे. शिक्षकांकडून अनेक अपेक्षा ऑनलाईन शिक्षणातून केल्या आहेत, वर्क फ्रॉम होम चे आदेश निघाले आहेत, मुलांना लर्न

फ्रॉम होम सांगितले आहेच, परंतु हे करताना जी व्यवस्था निर्माण व्हायला पाहिजे होती, त्याकडे दुर्लक्ष झाले आहे

ज्या शिक्षकांनी गेल्या १० वर्षांत झपाट्याने झालेल्या बदलांचा स्वीकार करित, स्वतःला व्यावसायिक दृष्टीने समृद्ध केले, सुटीच्या कालावधीत अनेक कार्यशाळा, विविध संस्थांचे वर्ग स्वखर्चाने केले, प्रयोगशील अध्यापक, कार्यकर्ते, शाळा यांच्या सहवासात राहिले, अनेक पुस्तके वाचली, नवे प्रवाह समजून घेतले, नेटवरून माहिती घेऊन वर्गात आणली, त्यांना आजचा हा बदल स्वीकारताना खूप सोपे गेले आहे!

परंतु आज ऑनलाईन व ऑफलाईन शिक्षण अशा दोन्ही मानसिकतेच्या मंडळींना करावेच लागणार आहे, हीच तर एका संक्रमण पर्वाची नांदी आहे !

संक्रमणकाळ :-

या संक्रमणकाळात यशस्वी होण्यासाठी काय करता येईल?

ई-लर्निंगची माध्यमे यांची निवड महत्त्वाची आहे. कोणते माध्यम व साधने, त्याच्या मर्यादा, उपलब्धता याचा विचार करावा लागेल.

वर्ग अध्यापनात वर्गातील आंतरक्रिया खूप महत्त्वाची असते. ऐकणे, बोलणे या शाब्दिक आंतरक्रिया, तर हावभाव देहबोली ह्या अशाब्दिक आंतरक्रिया होत. याचे स्वरूप ऑनलाईन वर्गात बदलते!

यूट्यूबवर आज सर्व काही उपलब्ध आहे, पण त्यातील आशय, भाषा, मांडणी ही आपल्या विद्यार्थ्यांच्या वयोगटासाठी योग्य आहे का? याचा विचार करणे आवश्यक आहे.

गुगलगुरुजींचा आधार घेताना माहितीचे ज्ञानात रूपांतर या प्रक्रियेचा विचार आवश्यक आहे. सुरुवातीला सोप्याकडून कठीणाकडे जाताना व्हाट्सॲप वापरता येईल, त्याच्यामध्ये असलेले Text, Picture, Audio, Video पाठवता येतील, वेब लिंक्स पाठवता येतील, जेणेकरून विद्यार्थ्यांचे अभ्यासाचे हे माध्यम आहे, याचा स्वीकार करणे सोपे जाते.

ग्रुप कॉल्स हे फीचर वापरून अभ्यासात मागे असणाऱ्या मुलांना पुढे घेऊन जाता येईल, तसेच लहान गटात चर्चा करण्यासाठी, प्रकल्प सादरीकरण, तोंडी काम करण्यासाठी याचा वापर होईल.

गुगल क्लासरूमची सर्व फीचर्स वापरता येतील, गुगल मीट व हँगआऊटस वापरणे सोपे होते. लाईव्ह टीचिंग तसेच ते करताना चॅटबॉक्सचा प्रभावी वापर करता येतो. स्क्रीनद्वारे घटक डोळ्यांसमोर ठेवता येतो.

ऑनलाईन वर्ग सुरू करताना चार सी लक्षात घ्या:

या पायरीवर प्रत्येकाला आपल्यासह नवीन माध्यमाची सवय लावणे आवश्यक असते, हा वातावरण निर्मितीचाच एक भाग आहे. माध्यमाची जवळीकता साधण्यासाठी हे माध्यम हाताळण्याचा सराव सर्वांनाच आवश्यक आहे. मनातील भीती दूर करण्यासाठी छोटे; पण मजेदार उपक्रम घ्यावेत, त्याच्यामध्ये कल्पकता असावी.

Culture : ऑनलाईन शिकविण्याच्या माध्यमातून एका नवीन कार्यसंस्कृतीचे आपण निर्माण करित आहोत, त्यासाठी आत्मविश्वास निर्माण करून आपल्या मुलांसाठी काय योग्य आहे, याचा सतत विचार करावा लागेल. सुरुवातीला एक किंवा दोन तासांचेच सत्र घेऊन, काही साध्या ॲकडमिक तसेच नॉन-ॲकडमिक उपक्रमांचा

समावेश असावा. सत्रानंतर वैयक्तिक तसेच सामूहिक - अनुधावन तसेच मार्गदर्शन करावे.

Conducting : या पायरीवर दीर्घकाळासाठी आभासी वर्गाचे संचालन करावे. येथपर्यंत आपण कोणते घटक निवडणार आहोत, हे नक्की केलेले असतेच, यावेळी ऑनलाइन उपक्रमांची टक्केवारी अधिक असेल, याकडे आवर्जून लक्ष द्यावे. तसेच कल्पकता आवश्यक राहिल, सत्रानंतर प्रत्याभरण आवश्यक असेल ते आत्मनिर्भर करणारे असावे.

Complimenting : यावेळी तंत्रज्ञान वापरमध्ये सहजता आलेली असते, आपली पद्धती अधिक परिणामकारक होण्यासाठी खालील सूचना लक्षात घ्या.

- उद्द्या आपण काय करणार आहोत, हे आजच सांगा.
- सोप्या ऑनलाइन असेसमेंट्स तयार करा
- त्यासाठी गुगल फॉर्म, मॅटीमीटर पॅडलेट इत्यादी तंत्रे वापरता येतील.
- एकच विषय शिकविणाऱ्यांची संघ बांधणी करून, घटक वाटून घेऊन काम करावे, म्हणजे ते सुकर होते.
- पाठाची विभागणी घटक-उपघटकांमध्ये करा.
- हळूहळू पुढे जा!
- प्रत्येक शाळेची स्वतःची एक कार्यसंस्कृती, पालकांचा दृष्टिकोण, समाज संदर्भ भिन्न भिन्न असतो, हेही विसरू नये.

आभासी वर्गाचा यशोमंत्र :

- गरजानुरूप गटांमध्ये किंवा वैयक्तिक संपर्क साधा.
- कौशल्यानुरूप आणि इयत्ता तुकडीनिहाय समूह तयार करा

- विद्यार्थी गुंतून राहतील अशा उपक्रमांची योजना करा.

- उपक्रम नेहमी कल्पकच असू द्या.

विद्यार्थ्यांचा गटनायक, समूह नायक इत्यादी तयार करून इंटरनेट कमी-अधिक असेल किंवा नसेल, तेव्हा त्यांची सहज संप्रेषणासाठी मदत घ्या! कोणतेही शैक्षणिक वर्ष सुरू होताना पालकांशी सुसंवाद, शिक्षकांचे उद्बोधन, अभ्यासक्रम नियोजन, वेळापत्रक, वर्ग सुरू करणे, प्रगतीचा अहवाल घेत राहणे, हे करावेच लागते. ऑनलाइन वर्गाच्या वेळी हे सातत्याने करावे लागेल, हे नक्की!

हे ऑनलाइन अध्यापनाचा प्रभावी वापर करताना मोनिटरिंग सुनियंत्रण आवश्यक आहे; कारण अचानक येणाऱ्या समस्या ओळखा, त्यांची यादी तयार ठेवा आणि विकल्प कार्यान्वित करा. जसे, की जो शिक्षक ऑनलाइन पाठ घेणार आहे, तो कोणत्याही आकस्मिक कारणाने येऊ शकला नाही, तर पर्यायी शिक्षकाची पाठ तयारी असली पाहिजे.

- दूरस्थपणे विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीवर लक्ष ठेवण्यासाठी एक योजना तयार असली पाहिजे.
- विद्यार्थ्यांचे शिकणे होत आहे, याची खात्री करणे आवश्यक आहे.
- विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे प्रत्येक टप्प्यावर मूल्यांकन आवश्यक.
- शिक्षकांची एकाग्रता, बांधिलकी निश्चित करणे.
- शिक्षकांना प्रभावीपणे पाठिंबा देणे व ऑनलाइन शिक्षणात सक्षम करणे, ही काळाची गरज आहे.

शिक्षकांचे मूल्यांकन करून आवश्यक सुधारणा सांगणे, जेणेकरून मुलांचे शिकणे अधिक प्रभावी होईल.

शिक्षकांचे ऑनलाइनसाठी पाठ घटक व सादरीकरण योग्य आहे का, याची तपासणी करणे. ऑनलाइन शिक्षण हे रिमोट लर्निंग असल्याने- दररोज प्रत्येक विद्यार्थ्यांचे परीक्षण करता येत नाही. प्रत्येक विद्यार्थ्याला स्वतंत्रपणे अभिप्राय देता येत नाही, शिक्षक शिकवत असताना प्रत्येकजण ऐकत आहे, की नाही हे समजणे अशक्य असते. यावर मात करण्यासाठी आपण काय करू शकतो ?

- साप्ताहिक बैठक घेऊन आढावा घेणे.
- शिक्षकांच्या कामाबद्दल विशिष्ट अभिप्राय.
- शिक्षकांचे सकारात्मक मजबुतीकरण करणे.
- व्हॉट्सअॅपद्वारे दैनिक अहवाल घेणे, त्यासाठी गुगल फॉर्म्स सारख्या सोप्या साधनाचा वापर करणे.
- २-३ विद्यार्थ्यांना फोन करून त्यांचे कार्य गटात पाठविण्यास सांगावे.
- विद्यार्थ्यांच्या कामाबद्दल विशिष्ट अभिप्राय गटातच द्यावा.
- व्हॉट्सअॅप ग्रुपमध्ये विद्यार्थ्यांचे कौतुक करून सकारात्मक मजबुतीकरण करता येते.

हे लक्षात ठेवा.

- विद्यार्थी आणि शिक्षक सध्याच्या परिस्थितीत खूप छान काम करत आहेत.
- शिक्षकांनी सर्व गटांवर काम पाठवले आहे, याची खात्री करा.
- व्हॉट्सअॅप मजकूर / ऑडिओ / व्हिडिओ संदेशाद्वारे त्यांना उत्तेजन द्या.
- शिक्षकांचे साप्ताहिक वेळापत्रक तयार करा, त्यात चर्चा व अनुधावनासाठी वेळ राखून ठेवा.
- आपण पाठविलेल्या कामास विद्यार्थी प्रतिसाद

देत आहेत, की नाही हे पाहण्यासाठी गट व त्यावरील चर्चा पाहा.

- विद्यार्थ्यांच्या उत्तरपत्रिकेचे विश्लेषण करा. त्याधारे पुढील अध्यापनाची दिशा ठरवा.
- विषय शिक्षकांकडून ग्रेडनिहाय अहवाल मिळवा. प्रशंसा व पुरस्कार यंत्रणा निर्माण करावी, त्याशिवाय विद्यार्थी आणि शिक्षक या दोघांनाही प्रोत्साहन मिळणार नाही. त्यासाठी पुढील उपाय करता येतील.

* एखाद्या दिवशी विद्यार्थ्यांच्या व्हॉट्सअॅप ग्रुपचे नाव बदलून, अव्वल कामगिरी करणारा विद्यार्थी हे नाव ठेवा. आपण हे एका दिवसासाठी किंवा अनेक दिवसासाठी करू शकतो.

* तसेच विद्यार्थ्यांनी काढलेले चित्र, आकृती, उत्तम सोडवलेले गणित, लिहिलेली कविता एका आठवड्यासाठी ग्रुप फोटो म्हणून ठेवू शकतो .

* ऑनलाइन अध्यापन सुरू असताना विद्यार्थी स्वतः उपक्रमांची निवड करू शकतात, असे अनेक उपक्रम देणे, निवडीचे स्वातंत्र्य देणे, त्यासाठी, उपक्रमाची यादी तयार करणे जसे की, परभाषेतील गीत गाणे इत्यादी, हे उपक्रम मजेदार असले पाहिजेत. विद्यार्थ्यांना उत्तेजित करणारे असावेत.

* शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीच्या आधारे स्टार्स जाहीर करू शकतात, जर एखादा विद्यार्थी एका महिन्यात १० तारे गोळा करू शकतो, तर शाळा पुन्हा उघडल्यानंतर त्याला बक्षीस मिळेल, असे जाहीर करा.

* ही पद्धत केवळ उच्च शैक्षणिक क्षमता असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठीच ठेवू नका.

* निवडलेल्या पालकांना फोन कॉल करा, ज्या आधारे विद्यार्थ्यांची शिकण्यातील गुंतवणुकीची

पातळी तपासता येईल. तसेच मुलाच्या शिकण्यात पालकांना लक्ष देतात, त्यासाठी पालकांनी केलेल्या प्रयत्नांसाठी त्यांचे कौतुक करा. त्यामुळे उच्च पालक प्रतिबद्धता निर्माण होते, पालकांचा मुलाच्या शिक्षणात रस वाढतो.

व्हॉट्सअप किंवा झूम व्हिडिओ कॉलच्या आधारे काम पूर्ण करण्यात अडचणी असलेल्या विद्यार्थ्यांशी संवाद साधा, शिक्षक १:१ लक्ष देतात, शिक्षक शंका स्पष्ट करतात आणि वैयक्तिक पातळीवरील प्रगतीचे मूल्यांकन करतात, असा संदेश जातो, तसेच विद्यार्थ्यांना भिन्न पाठिंबा मिळून विशिष्ट प्रतिबद्धतेसह कार्यप्रदर्शनात सुधारणा होते.

चॅट बॉक्सचा प्रभावी वापर :

कोणत्याही मिटिंग मध्ये असलेला चॅट बॉक्स हे संप्रेषणाचे प्रभावी माध्यम आहे, त्यामुळे केवळ येस किंवा नो एवढ्यासाठी त्याचा वापर करू नये. विविध आकलनात्मक प्रश्न विचारून, त्याचे उत्तरे विद्यार्थी लिहितील, असे पाहावे. त्यासाठी मुलांना वेळ द्यावा, त्यामुळे ऑनलाइन शिकविताना केवळ व्याख्यान पद्धतीचा वापर करू नये. माध्यमाचा प्रभावी वापर करावा.

गुगल फॉर्म एक प्रभावी माध्यम :

- वर्गानंतर शिक्षक विद्यार्थ्यांना सर्वेक्षण / मूल्यांकन पाठवू शकतात
- विद्यार्थ्यांनी भरलेल्या फॉर्मद्वारे परिणामकारकता, आकलन, याचे मूल्यांकन करता येते.
- शिक्षक विद्यार्थ्यांकडून अभिप्राय घेऊ शकतात, त्याप्रमाणे पुढील अध्यापनाची शैली, घटक हाताळण्याची पद्धती ठरविता येते

- शिक्षक डेटा विश्लेषणाची त्यांची कौशल्ये वाढवतात आणि डेटा-आधारित निर्णय घेतात.

ताणाचे नियोजन वर्क फ्रॉम होम आणि लर्न फॉम होम करताना विद्यार्थी आणि शिक्षक या दोघांचाही माध्यम बदल होतो; परंतु वातावरण बदलत नाही. नेहमीच्या शाळेत आल्यावर, घरच्या अनेक गोष्टींचा विसर पडतो व विद्यार्थी आणि शिक्षक दोघेही अध्ययन अध्यापनाच्या प्रक्रियेत रमून जातात! ऑनलाइन वर्ग भरला तरी घर आणि सभोवताल तोच राहतो, असा वातावरणात बदल नसल्याने कामात एकसूरीपणा येतो, ऑनलाइन काम एकटे करित असल्याने अनेकदा ताण येतो, यावर मात करण्यासाठी वेळोवेळी मार्गदर्शन आवश्यक ठरते. ऑनलाइन शिकविताना किंवा शिकताना, आपल्या घरातील अडचणी, प्रश्न, घरगुती कामे, मुलांचे संगोपन, यापासून दूर जाता येत नाही, घरातील सदस्यांचे सहकार्य खूप महत्त्वाचे ठरते. ते नसेल, तर ताणाचे प्रमाण वाढते. त्यामुळे केवळ नकारात्मक सूर आळवत न बसता, आपल्याला त्यातील उणिवांचा प्रभाव कमी करून जाणवा अधिक समृद्ध प्रगल्भ कशा करता येतील, यावर भर दिला पाहिजे. ऑनलाइन शिक्षणाचे नियोजन, व्यवस्थापन करणे ही काळाची हाक आहे, ऑनलाइन शिक्षण देणारा शिक्षक हा, कसदार शेतकऱ्याप्रमाणे असतो, समोर असलेला कोणताही वाफा फुलविणे, हे त्याचे नियतीने नेमून दिलेले कर्मच असते आणि हे जाणवलं की कळतं.

मळाही फुलतो आहे,
आणि माळीही!

स्वयंअध्ययन एक प्रभावी शिक्षण पद्धती

काकासाहेब वाळुंजकर
☎ ९५६१९२४८४९

स्वयंअध्ययन म्हणजे विद्यार्थी स्वतःच शिक्षणविषयक अनुभव घेतो. आपल्याला आवडणाऱ्या विषयांवर लक्ष केंद्रित करून तो निरनिराळी कौशल्ये हस्तगत करतो. स्वयंअध्ययनातून विद्यार्थ्यांना परिणामकारक अध्ययनाची व स्वयंमूल्यमापनाचीही सवय लागते. विद्यार्थ्यांना एखाद्या घटकावर सखोल विचार करण्याची सवय लागते. त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण होऊन स्वतंत्रपणे आव्हाने स्वीकारण्याची तयारी होत जाते. विद्यार्थी स्वतःच्या घरात ताणतणावात विरहित, चिंता, काळजी या शिवाय मुक्तपणे शिकू शकतो. 'शाळा बंद शिक्षण चालू' या परिस्थितीमध्ये तर स्वयंअध्ययन निश्चित उपयुक्त ठरते.

स्वयंअध्ययन ही अशी प्रत्यक्ष शिक्षणपद्धती आहे, की जिथे वर्गाबाहेर कोणत्याही पर्यवेक्षणाशिवाय, विद्यार्थी त्याच्या अभ्यासाचे नियोजन व नियंत्रण करीत स्वतः शिकत असतो. त्यादृष्टीने आज लॉकडाऊनच्या काळात स्वयंअध्ययनाची नितांत गरज भासल्याविना राहणार नाही.

स्वयंअध्ययनाचे महत्त्व

विद्यार्थी स्वतःच, स्वतःचे शिक्षणविषयक अनुभव घेतो. वर्गाध्यापनाच्या पलीकडे जाऊन शिक्षकाविना स्वतः अनुभवांच्या आधारे शिकत असतो. आपणास आवडणाऱ्या विषयांवर घटकांवर लक्ष केंद्रित करून विद्यार्थी निरनिराळी कौशल्ये हस्तगत करून स्वयंमूल्यमापन करत शिकतो.

स्वयंअध्ययनाचे फायदे

मुलांना यातून परिणामकारक अध्ययनाची सवय लागते. एखाद्या घटकावर सखोल विचार करण्याची सवय अंगवळणी पडून स्मरणशक्ती व आकलनक्षमता वाढते. बहुविध अध्ययनकौशल्ये विकसित होऊन प्रत्येक आव्हानात्मक समस्येला सामोरे जाण्याची क्षमता निर्माण होते. प्रत्येक विषयाच्या घटकांकडे शोधात्मक नजरेने पाहण्याची सवय लागते. स्वयंअध्ययनातून आत्मविश्वास व स्वतंत्रपणे आव्हाने स्वीकारण्याची विद्यार्थ्यांची तयारी होत जाते. तो स्वतःच्या घरात अभ्यास करत असतो, त्यामुळे ताणतणाव विरहित, वैफल्याशिवाय, चिंता, काळजी व निराशेशिवाय मुक्तपणे शिकत असतो. शिकलेले जतन करीत असतो व यातूनच शिकणे ही प्रक्रिया परिणामकारक होत जाते, दृढ होते.

ऑनलाइन शिक्षण आज अचानक सर्वांच्याच मानेवर येऊन बसेल, असं कधी वाटलंही नसेल; कारण आज अनेकजण अनेक पद्धतीने मुलांपर्यंत जाण्याचा प्रयत्न करीत असताना अनेक अडचणींना तोंड देणं भाग पडतंय. विशेषतः स्मार्ट मोबाईल, टॅब, संगणक, वीज, इंटरनेट, रेंज, पॅक आर्थिक तरतूद, वेळ, जागा, तांत्रिक कौशल्ये असलेले शिक्षक, पालक, विद्यार्थी, अशा अनेक बाबींवर मात करत शाळा बंद; पण शिक्षण चालूच आहे.

आजची पिढी गाईड, कोचिंग क्लास, किंवा वर्गमित्रांच्या रेडिमेड वहावापरून अभ्यास करतात; पण यात स्वयंअध्ययन अभावानेच आढळते.

पाठ्यपुस्तकातही स्वाध्याय असतात. मुले गृहपाठ करतात, प्रश्नांची उत्तरे लिहितात; परंतु त्यांची उत्तरे बाजारातील मार्गदर्शकात सहज मिळू शकतात. यात केवळ नक्कल केली जाते, स्वयंअध्ययन कमीच. अभ्यासासाठी इतरांवर अवलंबून न राहता स्वतःच अनेक विषयांचा अभ्यास करणे, ते स्वयंअध्ययन. यात कोणाच्या नोट्सची नक्कल न करणे, गाईडचा वापर न करणे, उलट आपलाच अभ्यास आपण स्वतः करणे. सध्या पाठ्यपुस्तकात स्वयंअध्ययनासाठी फारच मर्यादित पाठ असतात, तेही शिकवले जातात किंवा गाईडमध्ये याची साचेबद्ध, उत्तरे असतातच. मुले ती उतरून काढतात.

स्वयंअध्ययन पहिल्यांदा वेळखाऊ वाटते; पण एकदा जमले की स्वयंअध्ययनाचे फायदेच होतात. अभ्यासक्रमात आकलनाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. स्वयंअध्ययनात आकलनशक्ती वाढून आशयसमृद्धी होण्यास मदत तर होतेच; पण स्वयंअभिव्यक्ती व वैचारिक क्षमता वाढण्यास मदत होते. परीक्षेपूर्वी केवळ पोपटपंची करून पाठांतर किंवा घोकंपट्टी करून 'घोका आणि ओका' पद्धतीने उत्तरे लिहिण्यापेक्षा आकलनाच्या आधारे लिहिलेली उत्तरे कधीही चांगलीच. त्यासाठी हवे स्वयंअध्ययन.

स्वयंअध्ययन नियोजन-अध्यापनपूर्व अध्ययन

उद्या कोणकोणत्या विषयांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे हे शिक्षकाने अगोदर मुलांना सांगावे. घरी मुलांनी वाचन करणे, न समजलेल्या संकल्पना, संबोध वर्गात शिक्षकांना विचारणे, शंका निरसन करणे, यावर वर्गात चर्चा घडवून आणणे.

पुनरावृत्ती अध्ययन

शिक्षक वर्गात शिकवतात. गृहपाठ, स्वाध्याय देतात. त्यात विविधता असावी व ते स्वयंअध्ययनावर, आकलनावर आधारित असावेत. मुलांनी घरी पाठाचे पुनरावलोकन करून असे स्वाध्याय करावेत.

लेखन, वाचन, स्वयंअध्ययन

काही मुले केवळ आवडीने वाचन करतात, तर काही लेखनात विशेष रस असल्याने वाचनाचा कंटाळा करतात. अशा वेळी लेखनाचा सराव नसेल, तर परीक्षेत लेखनाची योग्य गती साधता येत नाही. मुलांचे प्रश्न, कृती सोडवताना वेळेचे गणित जमत नाही, त्यामुळे उत्तरे लिहिणे राहून जाते व गुण कमी मिळतात. अशा वेळी अभ्यासाची रचनाच अशी असावी, की मुलांनी हा भाग वाचावा व त्यावर उत्तरे लिहावीत, की जेणेकरून लेखन-वाचनाचा नेहमी सराव होत राहील.

पुनरावृत्ती अध्ययन

सप्ताहात एक दिवस असा ठेवता येईल की ठावीक अभ्यास, म्हणजे काही प्रकरणे घरी अभ्यासास देऊन मुलांनी व शिक्षकांनी विविध प्रश्नांवर वर्गात चर्चा करावी. त्यानंतर लेखी, तोंडी असे वेळेनुसार मूल्यमापनही करता येईल.

स्वयंमूल्यमापन चाचणी

यात मोठे वर्ग आठवी ते दहावीची मुले कृतिपत्रिकेचा किंवा प्रश्नपत्रिकेचा आराखडा दिला, तर कमी गुणांची अल्प कालावधीसाठी प्रश्नपत्रिका किंवा कृतिपत्रिका काढू शकतात व लहान वर्गासाठी ही चाचणी शिक्षकाने काढावी. मुलांनी काढलेल्या प्रश्नपत्रिका इतर मुलांनी सोडवाव्यात आणि मुलांकडूनच त्या तपासून घेता येतील. अशा चाचण्या वस्तुनिष्ठ

असाव्यात. त्यातून आत्मपरीक्षण व स्वयंमूल्यमापनाची सवय लागेल. योग्य नियोजन केल्यास हे शक्य होऊ शकेल.

आदर्श उत्तरसूची लेखन

वर उल्लेख केल्याप्रमाणे मुलांनीच दिलेल्या प्रश्नपत्रिका किंवा कृतिपत्रिकेची नमुना उत्तरसूची तयार करणे, यात बिनचूक व योग्य उत्तरे कशी असावीत याचा हा वस्तुपाठ असेल. ही उत्तरे शिक्षक व विद्यार्थी यांच्या साहाय्याने तपासली जावीत व जास्तीत जास्त बिनचूक उत्तर कसे असावे, याची व गुणदानाची माहिती होऊन, याविषयीचा आत्मविश्वास मुलांमध्ये निश्चितच वाढीस लागेल.

फावल्या वेळेतली चर्चा

आज प्रत्येक घरात शिकलेले आई, बाबा, पालक, भाऊ, बहीण, आजी, आजोबा किंवा नातेवाईक, मित्र वगैरे असतातच, तरी पण याला ग्रामीण भागात अपवादही असू शकतो; पण घरच्यांनीच मुलांचा, फावल्या वेळेत प्रश्नोत्तराचा तास घ्यायचा, त्यामुळे मुलांनी केलेल्या अभ्यासावर प्रश्न-उत्तर या स्वरूपात चर्चा केली, तर त्यामुळे एकमेकांतील ताणतणाव कमी होतील व स्वयंअध्ययनात मदत मिळेल आणि स्पर्धापरीक्षेची यातून सहज तयारी करता येईल. पालकांनी यात वेळ देऊन सहभाग वाढवला, तर नंतर मुलेच अशा चर्चा करण्यास पालकांकडे आग्रह धरतील.

स्वयंअध्ययन अभ्यासक्रम

पुढील काळात अभ्यासक्रमात स्वयंअध्ययनास निश्चितच वेगळे स्थान द्यावे लागेल. मुलांवर व पालकांवर ही खास जबाबदारी म्हणून हा अभ्यासक्रम

असावा. स्वयंअध्ययनात ऑनलाइन कोणती व्याख्याने मुलांनी ऐकायची, ती शिक्षकांनी स्वतः तयार केलेली असावीत. काही श्राव्य व्याख्याने रेडिओ व शिक्षकांनी किंवा पाठाखाली स्वयंअध्ययनासाठी दिली जावीत व त्यावर आधारित मूल्यमापन असावे, जेणेकरून मुलांचे आकलनयुक्त श्रवण व त्यानंतर लेखन किंवा मौखिक अभिव्यक्ती असे मूल्यमापनाचे स्वरूप असावे.

ऑडिओ, व्हिडिओ, डाउनलोड मुद्रित आणि तयार केलेली अध्ययनसामग्री यात उपलब्धतेनुसार वापरता येईल. सर्वप्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा वापर केला जावा.

अशा प्रकारचा अभ्यासक्रम इयत्ता आठवीपासून करण्यास काही हरकत नाही, जेणे करून मुले पुढील शिक्षणासाठी स्वतः शिकण्यासाठी तयार होतील. यासाठी काही विशिष्ट दिशानिर्देश निश्चित करावे लागतील. स्वयं अध्ययनाचा निश्चित अभ्यासक्रम ठरवणे, ज्याद्वारे विद्यार्थी स्वतः व पालकांच्या मदतीने शिकू शकतील. वर्ग इयत्ता यानुसार संदर्भ निश्चित करूनच मागील इयत्तेचे पूर्वज्ञान समोर ठेवून पुढील वर्गाचा अभ्यास उच्चकृत करून तयार करावा. विद्यार्थ्यांचा वयोगट इयत्ता व अनुभवांशी निगडित स्वयंअध्ययनाची रचना असावी.

स्वयंअध्ययन, स्वमत, अभिव्यक्ती, वस्तुनिष्ठ रचनात्मक सामान्यज्ञानात्मक उपक्रम प्रकल्प व संशोधनपर असावेत. पाठांतरापेक्षा अनुभवात्मक, व्यवहारी, कृतिप्रधान अशा प्रकारे आकलनकौशल्यांवर यात भर असावा. स्वयंअध्ययनात स्वयंनिर्मितीला विशेष स्थान असावे. आजच्या काळाचाच नव्हे, तर भविष्यातील विचार करता स्वयंअध्ययन ही एक प्रभावी अध्ययनपद्धती ठरू शकेल.

यू ट्यूबवरून घ्या गणिताचे धडे ...

श्री. अजय काळे

☎ ९९२१६८९४६८

कोरोनाच्या या संकटकाळी औपचारिक शिक्षण थांबवून चालणार नाही. शाळा बंद पण शिक्षण सुरू हा ध्येयमंत्र जपत ऑनलाईन शिक्षणाचे विविध मार्ग अनुसरले जात आहेत. ई-लर्निंगसाठी साहित्य तयार केले जात आहे; परंतु दोन-तीन वर्षांपूर्वीपासूनच काही शिक्षकांनी गणित विषयाच्या मार्गदर्शनासाठी यू-ट्यूब चॅनल सुरू केले आहे. हे यू-ट्यूब चॅनल शिक्षकांना गणिताचा बागुलबुवा कसा दूर करावा, हे शिकवते व विद्यार्थ्यांना अवघड सोपे झाले, असे म्हणावयास लावते.

गणिताचं नाव काढलं की भल्याभल्यांच्या अंगावर काटा येतो. मोबाईल किंवा कॉम्प्युटरमधल्या कॅलक्युलेटरशिवाय आकडेमोड करायची म्हटले, तर मग घामच फुटतो! विद्यार्थीदशेत अभ्यासलेले अवघड पाठे, त्रैशिके, समीकरणे डोळ्यांसमोर नाचायला लागतात आणि मग भीती आणखी वाढते. अशा वेळी वाटते, गणित सोप्या पद्धतीने समजावून सांगणारे कोणी शिक्षक आपल्याला लाभले असते, तर किती चांगले झाले असते! गणित हा साऱ्या तर्कबुद्धीचा पाया असतो, जो आयुष्याला योग्य दिशा देतो. एखाद्या शाळेतील गणिताचे शिक्षक फार सोप्या पद्धतीने शिकवीत असतात; पण ते त्यांच्या - त्यांच्या शाळेपुरते मर्यादित राहतात. आमच्याही दहिबडी जिल्हा परिषद शाळेत गणिताला सोपे करणारे एन. डी. पाटील सर आहेत. त्यांचे गणिताचे

कौशल्य आमच्या शाळेपुरतेच का मर्यादित ठेवायचे, असा विचार मनात आला आणि मग २०१७ सालापासून मी व पाटील सर यांनी गणिताला सुलभ बनविण्यासाठी मार्गदर्शन करणारे यू ट्यूब चॅनल सुरू केले - Ajay Kale - Tech Guru या नावाने!

अर्थात हा यू ट्यूब चॅनल सुरू करण्याचा प्रवास सोपा नव्हता. या तंत्रज्ञानाच्या प्रवासाची सुरुवात झाली २००९ साली. शिक्षण विभागातर्फे तेव्हा पहिलीच्या अभ्यासक्रमासाठीचे प्रशिक्षण घेण्यासाठी मी आणि पाटील सर गेलो होतो. आम्ही दोघे तासगाव तालुक्यातच काम करीत असलो तरी मी सिद्धेवाडीच्या जिल्हा परिषदेच्या शाळेत होतो, तर पाटील सर वायफळेच्या जिल्हा परिषदेच्या शाळेत होते. या प्रशिक्षणादरम्यान प्रशिक्षकांनी एक मुद्दा मांडला. घरात पडलेली गाडगी- मडकी, चाकं, मातीनं मळलेले कपडे पाहून कुंभाराचे घर सहज ओळखू येते. शिक्षकाचे घर असे समाजात वेगळे ओळखता येते का? त्यासाठी काय करावे लागेल?

या प्रश्नाने खरंच आम्हाला विचारात पाडले. आपण ज्ञानदानाचे काम करतो, विद्यार्थ्यांना घडवितो, असे म्हणतो, तर मग आपल्या घरी काही वेगळे दिसते का? शिक्षक म्हणून आपण आपले ज्ञान अद्ययावत ठेवायला हवे, वेगवेगळ्या विषयांची

किमान शंभरेक पुस्तके, उत्तमोत्तम मासिके, जागतिक दर्जाचे चित्रपट आपल्या संग्रही हवेत. आधुनिक काळाच्या अनुषंगाने मुलांना घडवायचे असेल, तर या काळाची गरज बनलेला कॉम्प्युटरही आपल्याकडे हवा, याची जाणीव आम्हांला झाली. आपण भरपूर वाचले पाहिजे, चांगले ऐकले पाहिजे, नवीन तंत्रज्ञान आत्मसात केले पाहिजे, तरच एक चांगले शिक्षक म्हणून आपण काम करू शकू, हे आम्हांला पटले.

मी आणि पाटील सर या प्रशिक्षणातून नवीन दृष्टी घेऊन बाहेर पडलो आणि २००९ मध्येच स्वतःच्या कमाईतून सर्वप्रथम आम्ही दोन लॅपटॉप खरेदी केले. त्यासाठी आम्हांला सुमारे ७० हजारांचा खर्च त्या वेळी आला. आम्ही मुद्दाम डेस्कटॉप कॉम्प्युटरऐवजी लॅपटॉपची निवड केली; कारण लॅपटॉप आम्हांला शाळेत आणि घरी दोन्ही ठिकाणी सहज उचलून नेता - आणता येणे शक्य होते. शिवाय सततच्या भारनियमनामुळे घरून एकदा चार्ज केलेला लॅपटॉप शाळेत किमान तीन तास वीजपुरवठा नसतानाही वापरणे शक्य आहे. हा लॅपटॉप हा जादाचा खर्च नव्हता, तर ती एक योग्य गुंतवणूक होती, हे वेळोवेळी सिद्ध होत आहे.

सुरुवातीला आम्ही दोघे आपापल्या शाळेत या लॅपटॉपचा वापर करून त्या काळी प्रचलित असणाऱ्या अभ्यासक्रमाच्या सीडी दाखवायचो. १० मिनिटांत पूर्ण पुस्तक संपविणाऱ्या या सीडी सर्वच मुलांना फार मार्गदर्शक ठरत आहेत, असे आम्हांला वाटेना, त्यामुळे मग आम्ही शाळेत वेगवेगळ्या पाठांवरचे

पॉवर पॉईंट प्रेझेंटेशन करून वर्गातील मुलांना दाखवू लागलो. उदा., इतिहासातील 'पन्हाळगडास वेढा' आणि 'बाजीप्रभूचा पराक्रम' हा पाठ शिकवायचा असेल, तर कोल्हापूर जिल्हा, पन्हाळगड, सिद्धी जोहरने दिलेला वेढा, शिवाजी महाराजांचा वेष घेणारे शिवा काशिद आणि छत्रपती शिवराय विशाळगडावर पोहोचेपर्यंत जिद्दीने घोडखिंड लढविणारे बाजीप्रभू देशपांडे ही सगळी कथा आम्ही शक्य त्या फोटो, व्हिडिओ, संगीताच्या साहाय्याने सांगून घोडखिंडीचे नाव पावनखिंड कसे झाले, हे समजावायचो. विद्यार्थ्यांना हे सगळे फारच आवडायचे.

पुढे गावोगावी इंटरनेट पोहोचले आणि इंटरनेटचा उपयोगही आम्ही वेगवेगळे विषय शिकविताना करू लागलो. दरम्यान २०१४ साली पाटील सर दहिवडीच्या शाळेत रुजू झाले, तर २०१६ साली मीसुद्धा याच शाळेत दाखल झालो. एन. डी. पाटील सर म्हणजे गणित सोपे करून शिकविणारा जादूगार, अशी त्यांच्या हाताखाली शिकलेल्या विद्यार्थ्यांची भावना होती. पाटील सरांचे सुमारे १७ वर्षांचे ज्ञान आणि गणित सोपे करण्याची हातोटी आपल्या शाळेपुरती मर्यादित ठेवणे, मला योग्य वाटेना. मला तंत्रज्ञानाची खूप आवड आहे, या माध्यमातून काही करता येईल का, याचा विचार मी करू लागलो.

मग स्मार्टफोनच्या साहाय्याने मी पाटीलसरांच्या गणिताच्या छोट्या-छोट्या क्लृप्त्यांचे, व्हिडिओंचे चित्रीकरण करायला लागलो. हे व्हिडिओ आमच्या लॅपटॉपमध्ये सेव्ह करून प्रोजेक्टरवर मुलांना दाखवू

लागलो, हा प्रयोग मुलांना फारच आवडला. पारंपरिक पद्धतीने वहापुस्तके वापरण्यापेक्षा विद्यार्थ्यांचा सहभाग असलेले हे व्हिडिओ पाहून गणिताचा तो घटक समजून घेण्यात मुले रंगून जायची. आमचा हा प्रयोग तासगाव पंचायत समितीच्या गटशिक्षणाधिकारी यांना फार आवडला, मात्र हा प्रयोग दहिवडी शाळेपुरता मर्यादित न ठेवता, इतर शाळांपर्यंतही कसा पोहोचवता येईल, याचा विचार करा, असा सल्ला त्यांनी दिला. त्यांच्या कौतुकाने माझा हुरूप आणखी वाढला आणि मग विचार करता - करता कल्पना सुचली-यू ट्यूब चॅनलची! मी तोपर्यंत स्वतःचे यू ट्यूब चॅनल सुरू केलेले नव्हते; पण आत्तापर्यंत शिक्षण विभागातर्फे झालेली तंत्रस्नेही शिक्षकांची प्रशिक्षणे, त्यात उपक्रमशील शिक्षकांशी झालेली ओळख, त्या तंत्रस्नेही शिक्षकांचे ब्लॉग या सगळ्यांचा मला हा यू ट्यूब चॅनल सुरू करताना चांगलाच उपयोग झाला. यू ट्यूब चॅनल कसे सुरू करावे, ते कसे चांगले बनवावे, हे मी ऑनलाईन ट्युटोरियलमधूनच शिकलो आणि मग आकाराला आले आमचे चॅनल.

या यू ट्यूब चॅनलच्या संपूर्ण चित्रीकरण, संकलन, संपादनाची जबाबदारी मी स्वीकारली आणि गणितासारख्या अवघड मानल्या गेलेल्या विषयाला मराठीतून सोपे करण्याचे आव्हान एन. डी. पाटील सरांनी पेलले. गणिताचा अभ्यास फक्त घोकंपट्टी करून होत नसतो. यातले नियम व सूत्रे फक्त पाठ करण्यापेक्षा ते नियम असे का आहेत, त्यामागची

कारणे, तर्क काय हे समजावले, की गणित सोपे होते, असे पाटील सर मानतात. त्यामुळे आमच्या यू ट्यूब चॅनलवर 'एक'ही संख्या संयुक्तही नाही आणि मूळ संख्याही नाही, या पाठीमागचे कारण, त्रिकोणाचे क्षेत्रफळ काढताना नेहमी एक द्वितीयांशच $\frac{1}{2}$ का वापरतो, किंवा पायाची (π) ची किंमत नेहमी $22/7$ किंवा 3.14 च का घेतात, भागाकाराची सुरुवात नेहमी डावीकडूनच का करायची, अशा अनेक 'का?'ची उत्तरे तुम्हांला या यू ट्यूब चॅनलवरून मिळतील.

या शिवाय भागाकार करताना होणाऱ्या सामान्य चुका, २ ते १० चे पाडे वापरून पुढील कोणत्याही संख्येचा पाढा कसा तयार करावा, अपूर्णाकाचा लहान-मोठेपणा ठरविण्याच्या सोप्या पद्धती, गुणोत्तर आणि प्रमाण कसे ठरवावे, सरळव्याज कसे काढावे, अपूर्णाकांचा सोप्या पद्धतीने गुणाकार-भागाकार कसा करावा, अशा अनेक गोष्टींच्या सोप्या युक्त्या तुम्हांला पाहायला मिळतील. आमच्या यू ट्यूब चॅनलवर जसे 'कोन आणि कोनाचे प्रकार' यासारखे पाचवी-सहावीच्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक ठरणारे व्हिडिओ आहेत, तसेच अगदी एमपीएससीसारख्या स्पर्धा परीक्षांची तयारी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी उपयोगी पडणारे त्रिकोणी संख्येबाबतच्या प्रश्नांवरील मार्गदर्शनही आहे. आमचे यू ट्यूब चॅनल शिक्षकांना गणिताचा बागुलबुवा कसा दूर करावा हे शिकविते, तर विद्यार्थ्यांना 'अवघड सोपे झाले हो' म्हणायला लावते!

विषयतज्ज्ञांना ऑनलाईन मार्गदर्शन करतांना डॉ. शकुंतला काळे, अध्यक्ष आणि डॉ. अशोक भोसले, सचिव, राज्यमंडळ, इतर अधिकारी व कर्मचारी, क्षणचित्रे...

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is
Date of Publication - 26, May 2020
Date of Posting - 26, May 2020
Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461
Postal Regd.No.PCW/007/2018-2020
(Decl.No.SDM/PUNE/SR/57/2018)

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/2018-2020)

लातूर विभागीय मंडळात वृक्षारोपण करताना अधिकारी व कर्मचारी वर्ग

if not delivered please return to :

संपादक, शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,

स.नं.८३२-ए, फायनल प्लॉट नं १७८, १७९

बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमार्गे, भांडुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४

दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० फॅक्स नं: ०२०-२५६६५८०७

ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com

वेबसाईट: <http://www.mahahssboard.maharashtra.gov.in>

stamp

प्रति

शिक्षण संक्रमण - मे-जून (जोडअंक) २०२० - (१००)